

A

A RENDSZERVÁLTÁS TÖRTÉNETÉT KUTATÓ INTÉZET ÉS
ARCHÍVUM FOLYÓIRATA

RENDSZERVÁLTÓ

C
H
Í
V
U
M

Keresztútjában

- Kávássy János: Az USA fegyverkezése a hidegháborúban
- Mészáros Gyula: A szovjet csapatok kivonása hazánkból
- Orosz Ildikó Kárpátalja sajátos helyzetéről
- Emlékezés Balsai Istvánra

2020. március

REJÖRKI
RENDSZERVÁLTÁS TÖRTÉNETÉT KUTATÓ
INTÉZET ÉS ARCHÍVUM

V. évfolyam 1. szám

Tartalomjegyzék

Szerkesztői előszó	3
------------------------------	---

Műhely

Kávássy János Előd: Adalékok az amerikai hidegháborús doktrína és a nukleáris fegyverzet fejlődéséhez és változásaihoz	4
Dr. Mészáros Gyula: A Szovjet Fegyveres Erők hazánkban „ideiglenesen” állomásozó csapatainak kivonása	28
Nyári Gábor – Rapali Vivien: Új alapokon. Vázlatok Antall József külpolitikájának irányvonaláról.	47

Portré

Az "üveghegyen" túlról. Orosz Ildikó a kárpátaljai magyar értelmiség útkereséséről és a magyarság jövőjéről	54
---	----

Rendszerváltó és archívum

Békekeresők a '80-as években. Az alternatív katonai szolgálat lehetőségei	64
Doktrínák között. Egy dokumentum a hadseregről az átalakuló hatalmi játéktérben	75

Recenzió

Pálcás öregúr a trianoni márványpalotában	86
---	----

Aktuális

Balsai István, a rendszerváltó igazságügyminiszter	91
Az elmúlt negyedév fontosabb eseményei	93
A Rendszerváltó Archívum 2020/1. számának szerzői	96

Keresztútban

Katonapolitikai kérdésekkel, a hidegháború lezárásával, Magyarország új világrendben kialakuló helyzetével foglalkozik idei első lapszámunk. A második világháború hetvenöt, a hidegháború huszonkilenc éve zárult le – sajnálatos aktualitást számunknak mégis az ad, hogy manapság az emberiség és Európa egy teljesen másfajta, láthatatlan ellenséggel hadakozik.

Ha nem is ilyen látványosan és mély tragikummal, de a harc az elmúlt három évtizedben is általános volt. Magyarországon a rendszerváltás együtt járt a szovjet érdekszférából való szabadulással, a megszálló csapatok kivonulásával, a több évtizedes diktatúra lezárásával. Tévedés volt azt gondolnunk, hogy a kivívott és egy rövid ideig teljesnek vélt szuverenitás végleg és visszavonhatatlanul a mienkké vált. Ma már tudjuk, a hosszú bezártságból szabaduló ember naiv ábrándképe volt csupán, egy álomkép, amit más sorstársainkkal álmodtunk közösen a vasfüggöny mögött.

Harminc év után persze már e téren is okosabbak lehetünk, és napjaink sajnálatos eseményei csak megerősíthetnek e tudásban. *Teljes* szuverenitás nem létezik: nem zárkozhatunk el a világtól, és tökéletesen meg sem védhetjük magunkat. Azt is megtanulhattuk ugyanakkor, hogy szuverenitásunk – minél nagyobb – darabjait szívós, kemény munkával képesek lehetünk megvédeni és fenntartani.

Túlzott leegyszerűsítés lenne persze a rendszerváltást „csöbörből vödörbe” kerülésként leírni. Arra ugyanakkor jó szívvel emlékeztethetünk, hogy az 1990-es Országgyűlésbe jutott pártok jelentős része '56 legfőbb szellemi programját, a semlegességet emelte középpontjába. Alig telt el néhány hónap, és a magyar szabadságharc leverését követően a megszállók megtorlásában részt vevő, későbbi kommunista külügyminiszter szorgalmazta az Észak-Atlanti Szerződéshez való mihamarabbi csatlakozásunkat. Egyenlőségjelet nyilvánvalóan nem tehetünk egy nyílt katonai megszállás és a népszavazáson megerősített akarat között – a társadalom keserű, „úgysem tehattünk másként” érzete ugyanakkor kétségtelenül kialakult.

Alternatíva márpedig mindig van, akkor is, ha az ember – vagy egy nemzet – „két tűz közé” vagy netán „keresztútba” kerül. Megfontolt, de bátor cselekvéssel a legnehezebb helyzeteken is úrrá lehetünk.

Budapest, 2020. március 31.

Kávássy János Előd

Adalékok az amerikai hidegháborús doktrína és a nukleáris fegyverzet fejlődéséhez és változásaihoz

**AZ EGYESÜLT ÁLLAMOK ÉS A MÁSODIK
VILÁGHÁBORÚ UTÁNI ÚJ VILÁGREND KIHÍVÁSAI**

Bő három és fél évvel az 1941. december 7-i, Pearl Harbor elleni japán támadás, s alig néhány héttel az első sikeres kísérleti atomrobbantás után amerikai bombázók két atombombát dobtak Hiroshima, majd Nagaszaki sűrűn lakott városára. E rendkívül ellentmondásos döntés kapcsán két dolgot kell figyelembe vennünk: egyrészt, hogy amerikai részről Japán katonai invázióját előkészítő becslések rendkívül magas veszteségekkel számoltak;¹ másrészt, hogy Harry S. Truman befolyásos tanácsadója, James Byrnes külügyminiszter úgy vélte, ezzel demonstrálhatják az USA katonai erejét a háborúban megerősödött sztálini Szovjetunió felé. Az 1942-ben Szilárd Leó kezdeményezésére létrehívott, szigorúan

¹ Japán inváziójának tervezése kapcsán a legtöbben fél-, illetve egymilliós emberveszteséggel járó előzetes becsléseket említenek. Valójában 1945 nyarán több katonai modell is született, melyek jóval realisabban, 105 és 297 ezer közé tették a halálos áldozatok amerikai oldalon várható számát. Giangreco, Dennis M.: Casualty Projections for the U.S. Invasions of Japan, 1945–1946. Planning and Policy Implications. *Journal of Military History*, 1997. július, 521–582.

titkos *Manhattan Project*ben megalkotott új fegyver katonai alkalmazásával *de facto* elindult az Egyesült Államok nukleáris stratégiája. A fegyverek célba juttatása ekkor csak és kizárólag légi úton volt megoldható, így válhatott főszereplővé az 1944 augusztusában a Japán elleni légitámadásokat, így a tokiói terrorbombázást² irányító Curtis LeMay. Az eredetileg a B-29-es *Superfortres*eket vezénylő katonai vezető alapvetően, mint nagyobb hatású hagyományos fegyverekre tekintett az atombombákra, miközben mindez a politikusoknak, illetve a tudósoknak jóval nagyobb dilemmát jelentett. Utóbbiaknak nagy szerepe volt abban, hogy az ENSZ 1946 januárjában felállt Atomenergia Bizottságának amerikai képviselője, Bernard Mannes Baruch az atomfegyverek korlátozására és ellenőrzésre tett javaslatot. A gyakorlatilag az amerikai atommonopóliumot bebetonozni igyekvő Baruch-terv azonban eleve kudarcra volt ítélve, lévén a szovjetek – kémeik információinak birtokában – ekkorra már saját fejlesztésekbe fogtak.

1946 folyamán felgyorsultak az események. George F. Kennan február 22-i *Hosszú távirata* (amely eredetileg az amerikai pénzügyminisztérium kérdésére született válaszként)³ mintegy

² A korábbi nagy magasságból végrehajtott támadások kudarcaiból tanulva LeMay úgy döntött, hogy 1500–2700 méter magasságban, több hullámban 325 B-29-essel támadnak Tokióra, 1945. március 9-10-én. A *Superfortres*sek magnéziumbombákat is használtak, s a kialakuló tűzvihar több mint százezer embert ölt meg, legalább ugyanennyit tett hajléktalanná – jóval meghaladva ezzel az európai hadszíntéren 1945 februárjában végrehajtott drezdai bombázás hatását.

³ A pénzügyminisztérium azt akarta megtudni, miért nem támogatta Moszkva az ekkor újonnan létrehozott IMF-et és IBRD-t. *An interview with George Kennan. CNN, Cold War' series*, 1996. május-június.

5.500 szóban elemezte a szovjetrendszert, annak eredőit, működését, céljait, eszközeit. Kennan rámutatott, hogy a szovjet propaganda szerint a Szovjetunió „továbbra is antagonisztikus »kapitalista bekerítettségben« él, mellyel hosszútávon nem lehetséges békés együttélés”, s így „olyan politikai erővel van dolgunk, mely fanatikusan elkötelezett azon hitében, hogy az USA-val nem lehetséges a hosszú távú együttélés.” A *Long Telegram* a szovjet magatartás pszichológiai és történelmi gyökereit is feltárta: „A Kreml neurotikus világképének mélyén a hagyományos és ösztönös orosz bizonytalanság áll. (...) Megtanulták a biztonságot kizárólag a türelmes, ám halálos, a rivális hatalom totális elpusztításáig tartó harcban keresni, sosem szerződve vagy kompromisszumot kötve azzal. (...) A probléma, hogy miként birkózzunk meg ezzel az erővel, kétségtelenül a legnagyobb feladat, mellyel diplomáciánk valaha szembekerült, s amellyel valószínűleg bármikor is szembe fog kerülni.”⁴ Alig két hét múlva, március 5-én, a missouribeli Fultonban Winston Churchill már nyilvánosan az Európa közepén leereszkedő vasfüggönyről beszélt, s Washingtonban megindult a szovjet–amerikai kapcsolatok teljes újraértékelése. 1946 júliusában Truman egyik vezető tanácsadóját, Clark Cliffordot (aki később Lyndon B. Johnson alatt már védelmi miniszterként szolgált) bizta meg, hogy készítsen jelentést arról, miért nem tartják be a szovjetek a korábbi, legfőképp a jaltai megállapodásokat. Clifford helyettesével, George Elsey-vel, a *Hosszú táviratot* véve alapul, több más minisztérium szakértőit – így Kennant is – bevonva dolgozott ki konkrét, politikai javaslatokat.

Az 1946. szeptember 2-án kizárólag az elnöknek bemutatott, hivatalosan az *Amerikai kapcsolatok a Szovjetunióval* címet viselő, de csak *Clifford-Elsey jelentésként* emlegetett összegzés volt az első, mely a szovjet fenyegetés kapcsán a „korlátozás és elszigetelés”

http://www.johndclare.net/cold_war7_Kennan_interview.htm (Utolsó letöltés: 2020.02.11.)

⁴ Uo.

szükségességéről beszélt.⁵ Mintegy fél évvel később, 1947 januárjában James Forrestal, az USA első védelmi miniszterének kérésére George Kennan is összeállított egy személyes használatra készült jelentést, *The Sources of Soviet Conduct* (*A szovjet vezetés forrásai*) címmel. Bár az anyagot nem közlésre szánták, végül 1947 júliusában – Forrestal külön engedélyével – megjelent a *Foreign Affairs*ben. E híres X-cikkben (melyben az „X” Kennan kilétét fedte el) már konkrétan az állt: „az Egyesült Államok politikája a Szovjetunióval szemben nem lehet más, mint a szovjet expanzív tendenciák hosszú távú, türelmes, de szilárd és éber feltartóztatása”.⁶ Mindezek hatására maga Churchill is sürgette Truman elnököt, hogy az USA tartsa meg az atomtitkot, és semmiképpen ne ossza meg a szovjetekkel. Ehhez két dolgot kell figyelembe vennünk: egyrészt 1946–47-ben még nagyon kevés amerikai atomfegyver létezett, és hetekbe tellett volna őket mozgósítani, majd bevetni; másrészt az amerikai politikusok, tervezők legnagyobb része ekkor még azt feltételezte, hogy Moszkvának évtizedekre van szüksége ahhoz, hogy saját atomarzenált hozzon létre, s csak a mérnökök egy része gondolta úgy, hogy erre öt éven belül sor kerülhet. Természetesen ekkor még nem tudtak arról, hogy Sztálin tudósai a szovjet hírszerzés, pontosabban kémeik által megszerzett információk birtokában – a lemaradásuk mihamarabbi leküzdéséért folytatott harcban – lépéselőnyhöz jutottak.

1947 tavaszán Washington politikája végül egyértelmű fordulatot vett, amikor George C. Marshall külügyminiszter felkérésére Kennan létrehozta a PPS-t*, s annak első igazgatójaként már az ERP-n* dolgozott. Míg az elnök által a görög és a török válsághoz kapcsolva március

⁵ Truman úgy látta, ha ez kiszivárogná, „lerobbantaná a Fehér Ház tetejét”. Clifford, Clark M. – Holbrooke, Richard C.: *Counsel to the President. A Memoir*. New York, Random House, 1991.

⁶ X [Kennan, George]: *The Sources of Soviet Conduct. Foreign Affairs*, 1947. július. <http://historyguide.org/europe/kennan.html> (Utolsó letöltés: 2020.02.11.)

A Manhattan-terv nemhivatalos emblémája, 1946 körül.
 Forrás: Wikimedia Commons, szerző: U.S. federal government.

12-én meghirdetett Truman-doktrína a *containment*, a feltartóztatás politikai és ideológiai nyitányának tekinthető, addig a Marshall által 1947. június 5-én bejelentett ERP – mely Marshall-terv néven vonult be a történelembe – annak első gyakorlati alkalmazását jelentette. Az európai újjáépítési program, mely 1948 és 1952 között mintegy 12,7 milliárd dollárt fordított Nyugat- és Dél-Európa országainak gazdasági újjáépítésére, politikai eszközként a nyugat-európai demokratikus rendszerek megerősítését és stabilizálását szolgálta a szovjet befolyású vagy szimpátiájú, baloldali pártokkal és erőkkel szemben (ekkor legfőképp Olaszországban, Franciaországban és Görögországban). Az ERP kelet-európai küldetése azonban egészen más jellegű volt (pontosabban lett volna). A gazdasági segítséget a Szovjetunióknak és a vasfüggöny mögött ragadt államok mindegyikének felajánlották, ám Trumanék szinte biztosra vették, hogy ezt a csatolt feltételek miatt – amelyek között a kapitalista világba való gazdasági integráció is szerepelt – Moszkva és a befolyása alatt álló kormányok visszautasítják. Ezzel egyrészt színvallásra kényszerítették a szovjeteket, illetve *protégé*⁷ kormányaikat; másrészt Európa keleti újjáépítésének megszervezését és terhet – Marshallék reményei

⁷ Az általuk létrehozott és ellenőrzött kommunista kormányzatokra gondolva.

szerint – a Szovjetunió vállára helyezték, ezzel is csökkentve annak fegyverkezési erejét, illetve feszültségeket generálva a Kreml és kiépülő *szatellitjei* között. Amerikai részről külön sikerként könyvelték el, hogy Jugoszlávia elfogadta az USA feltételeit és segítségét, s így tovább mélyült a Sztálin és Tito közötti ellentét.⁸ Mint láthatjuk, ez alapvetően gazdasági eszközök alkalmazást jelentette, s nem érintette a *de facto* amerikai doktrínát. Utóbbiban a „fordulat éve” (1948), mások szerint Berlin 1948–49-es blokádja (az első berlini válság), majd a Német Szövetségi és a Német Demokratikus Köztársaság 1949. májusi és októberi kényszerű megalakítása jelentett cezúrát. Megkezdődött az atomtaktika gyakorlati kidolgozása, s a *Berlin airlift*⁹ idején a B-29-esek Európába küldése fizikálisan is emlékeztetett az USA atommonopóliumára. Az egyoldalú stratégiai előny elvben könnyűvé tette az elrettentés politikájának megvalósítását. LeMay és az általa vezetett SAC* elkezdte tervezni a nukleáris bombák bevetését, alapvetően a második világháborús tapasztalatok és taktikák, illetve sokszor elavult vagy hiányos hírszerzési információk alapján. Az NSC* 30, *United States Policy on Atomic Warfare* című dokumentum már *direkt* módon foglalkozott az atomfegyverek gyakorlati alkalmazásával, illetve azok stratégiai és pszichológiai jelentőségével, erkölcsi kérdéseivel. A dokumentum számukra legfontosabb része így fogalmazott: „Felismerjük, hogy ha ellenségeskedésre [tehát háborúra – K.J.E.] kerül sor, nemzetünk katonai vezetésének készen kell állni minden elérhető, így az atomfegyverek megfelelő és hatékony felhasználására, nemzetbiztonságunk érdekében éppen ezért ennek megfelelően kell tervezni.”¹⁰ Az 1942-ben már gyakor-

⁸ Miscamble, Wilson D.: *George F. Kennan and the Making of American Foreign Policy, 1947–1950*. Princeton University Press, 1993, 26., 39., 43-74.

⁹ Berlin szovjet blokádjára reagálva a nyugati hatalmak által szervezett légihid, amelyen keresztül 1948. június 26-a és 1949. május 12-e között látták el többek között élelmiszerekkel Nyugat-Berlin lakosságát.

¹⁰ *Report to the National Security Council by the Executive Secretary (Souers) (NSC30)*. (Washington, 1948.09.10.) <https://history.state.gov/historicaldocuments/frus1948v01p2/d41> (Utolsó letöltés: 2020.02.11.)

latilag működő, hivatalosan az 1947-es nemzetbiztonsági törvény által létrehívott JCS*, illetve Forrestal védelmi miniszter tevőleges részese volt a *Halfmoon*, az első háborús terv kidolgozásának. 1948-ban azonban az atombombákat továbbra is a második világháborús koncepciók és felhasználás alapján vetették volna be. Ráadásul, mivel ezek a fegyverek több tengeri mérföld (azaz optimálisan is majd 2-3 kilométeres) pontosságúak voltak, eleve nagy célokat kerestek. Megjelent az új stratégiai atombombázók terve, ez lett a Convair B-36 (*Peacemaker*), melyre az admirális feltékeny volt, mivel immár ez is – a flotta hajói és hordozói mellett – az USA *power projection*-jének¹¹ részévé vált. Kijelenthetjük, hogy innentől lettek az atomfegyverek az amerikai elrettetés, a *deterrence* alapkövei. 1949 azután rengeteg gyors, egymásra interaktívan ható változást hozott. Létrehozták az észak-atlanti katonai szövetséget, a NATO-t;¹² sor került az első szovjet kísérleti atomrobbantásra; létrejött a Mao Ce-tung vezette, szovjetbarát Kínai Népköztársaság (1949. október 1.). Egyre többen látták úgy, hogy a csak politikai és pszichológiai eszközökkel operáló *containment* immár nem elégséges, így Truman elrendelte a nukleáris fegyverek gyártásának fokozását. Ennek szellemében az új *Mark 4*-es atombombák gyártásakor már új uránium-lelőhelyeket is kerestek. Az akkori valós erőviszonyok az USA elsöprő nukleáris fölényét érzékeltetendő, érdemes tudnunk, hogy az 1949–53 között gyártott *Mark 4*-es típusból már 550, majd ezt követően javított változatából, a

Mark 6-ból 1951 és 1955 között már 1100 darab készült el.

AZ AMERIKAI ATOMMONOPÓLIUM ELVESZTÉSE

Jelen vizsgálódásunk szemszögéből tekintve az 1949. augusztus 29-én, Kazahsztánban felrobbantott RDSZ-1 jelentette a leghangsúlyosabb és a legfenyegetőbb változást, lévén ezzel *de facto* megszűnt az USA atommonopóliuma. Az erre az időszakra éppen, hogy megmerevedett kéthatalmi hidegháborús szembenállás így szinte azonnal újabb szakaszába lépett, ráadásul úgy, hogy innentől az 1960-as évekig Washingtonnak igen kevés információja volt a valós szovjet nukleáris képességekről. Az, hogy Sztálin tudósai ilyen gyorsan utolérték amerikai kollégáikat, valójában magukat a szovjet kutatókat is meglepte, s visszaemlékezések alapján kijelenthető, hogy a rettegett Lavrentyij Berija kémei nélkül e folyamat öt-tíz évvel tovább is tarthatott volna. A második világháború európai megnyeréséhez közeledő Joszif Visszarionovics Sztálin 1945-ben utasította Beriját, hogy öt éven belül építse meg számára a Vörös Hadsereg saját első atomfegyverét, vagy viselje kudarcra következményeit. Az amerikai zsargonban *Joe-1*-nek nevezett bomba megépítése így egyszerre jelentett versenyfutást a nukleáris paritás eléréseért és Berija politikai (vagy jó eséllyel fizikai) túléléseért. A Nyizsnyij Novgorod területén Szarov városa mellett létesített „tiltott városban”, az Arzamasz-16 telepen hívták létre a KB-11 tervezőirodát, melyet Julij Hariton irányított. Az innentől több évtizedig a szovjet atomfegyverprogramot vezető Hariton felügyelete alatt 1946 közepére – egymással párhuzamosan – két bomba terve készült el: az *RDSZ-1* a plutónium töltetű amerikai *Fat Man* másolata, illetve a saját, szovjet fejlesztésű *RDSZ-2*. Berija Sztálin utasításának megfelelően a gyakorlatban már bizonyított, közvetlenül az amerikai tervekre épülő *RDSZ-1* megépítését „szorgalmazta”. Mindebből világosan kiderül, hogy a Harry Truman 1945. júliusi potsdami bejelentésekor pókerarcot vágó – valójában igencsak felkavart és bosszús – Sztálin nem kívánt teret adni az önálló kísérletezésnek, hanem

¹¹ Az Egyesült Államok globális katonai dominanciájának megjelenítői.

¹² A NATO-t létrehívó szerződés ötödik cikkelye volt a legfontosabb. Ez így fogalmaz: „A felek egyetértenek abban, hogy ha egyet vagy többet a tagok közül fegyveres támadás ér Európában vagy Észak-Amerikában, azt a szövetség minden tagja elleni támadásként kell értékelni, s ebből fakadóan (...) a felek olyan lépéseket tesznek, melyet szükségesnek vélnek, ideértve a fegyveres erő alkalmazását, hogy visszaállítsák és fenntartsák az észak-atlanti térség biztonságát.” Ezzel gyakorlatilag a kollektív védelem vált a szövetség talpkövévé, az orosz hagyományos erők nyomasztó európai fölénye miatt az amerikai atomarzenálra alapozva.

mielőbb a szuperhatalmiság zálogát s egyben szimbólumát jelentő új fegyver birtokába akart jutni. Az 1949 nyarának végén majd 22 kilotonna hatóerővel felrobbanó bomba – mely az *Első villám* nevet kapta – kezdetben igen jelentős elmaradásban volt – így vált létfontosságúvá a szovjet ügynök, Emil Julius Klaus Fuchs amerikai kémtevékenysége.¹³

Az érdemi szovjet atomprogram végül Igor Vasziljevics Kurcsatov szakmai és Berija politikai vezetésével 1943-ban indult meg/újra.¹⁴ A második világháború ideje alatt Kurcsatov még alig húsz munkatárssal, csekély személyzettel és szerény körülmények között kutathatott. Fordulatot 1945 nyara hozott, amikor Kurcsatov helyére Hariton került. 1946 decembereiben már sikerült láncreakciót beindítaniuk, ám a következő két évben az uránizotópok szétválasztásával küzdöttek. Az önismétlő zsákutcából való kijutáshoz a Los Alamosban megszerzett gyakorlati tudásra, s így Fuchs adataira volt szükség. Fuchs ekkor már ismét az Egyesült Királyságban volt, ahol London környékén előre meghatározott helyeken és időben adta át az általa megszerzett információkat összekötőjének. Ezek azután – Sztálin utasítására – kizárólagosan és közvetlenül Kurcsatovhoz kerültek, aki szakmailag tekintette át a hírszerzési anyagot. Ha az Arzamasz-16-ban felmerült valamely gyakorlati probléma,

¹³ Az 1933-ban Németországból az Egyesült Királyságba menekült fizikus Birminghamben doktorált. Fuchs 1941 augusztusában került be a britek saját, ekkor megindított atomprogramjába, a *Tube Alloys*ba, s már innen is adott át információkat a szovjeteknek (a szintén német származású, „Szonja” fedőnevű Ruth Kuczynskin keresztül). 1943-ban Fuchs főnökével, a híres Rudolf Ernst Peierlsszel együtt bekerült a New York-i *Manhattan Project*be, ahonnan 1944 augusztusában Los Alamosba települtek. Szovjet szempontból kevés ennél szerencsésebb fejlemény történhetett volna, lévén innentől megbízható, kipróbált, a kutatásokhoz a legmagasabb szinten értő kémük volt a legfontosabb amerikai katonai kutatás szívében.

¹⁴ Szovjet fizikusok már 1939-ben tettek – sikertelen – erőfeszítéseket arra, hogy reprodukálják Otto Hahn és Fritz Strassmann 1938-as berlini físióját (maghasadását), az 1941-es német támadás hatására azonban minden hasonló kutatást leállítottak.

információs hézag, akkor a szovjetek újra és újra Fuchshoz fordultak, így időrabló, költséges saját kísérletezés helyett kész válaszokat adhattak a felmerülő problémákra. Mindez katalizálta az *Első villám* megépítését, ugyanakkor az idő sürgetésében a kutatók kénytelenek voltak rögtönözni vagy egyszerűsíteni, ami nyilvánvalóan veszélyes volt. Végül 1949 júliusára érkeztek annak küszöbéhez, hogy az *Első villám* fénye beragyoghassa a kazah sztyeppét. Berija állítólag még alig tíz perccel a robbantás előtt is borúlátó volt, s így szólt Kurcsatovhoz: „Semmi nem lesz ebből, Igor.” Az *RDSZ-1* készítőinek nagy szerencséjére Berija tévedett, s a sikeres kísérleti robbantás után beindulhatott a – generalisszimusz által már hónapokkal az első kísérleti robbantás előtt, 1949. március 3-án elrendelt – sorozatgyártás (a párhuzamosan készített, saját fejlesztésű *RDSZ-2*-t végül csak 1951. szeptember 24-én próbálták ki). A Szovjetunió atomhatalommá vált, s ezzel bebetonozta szuperhatalmi helyét az Amerikai Egyesült Államok mellett.

Washingtonban egyre többen látták úgy, hogy a csak politikai és pszichológiai eszközökkel operáló *containment* immár nem elégséges. Az Egyesült Államok a 19. század óta először érezte magát fenyegetve. Lehet, hogy az amerikai atombombák számukban és hatóerejükben katonailag elegendőnek bizonyultak volna, azonban politikailag-pszichológiailag szükségesnek látták a termonukleáris „szuperbomba”, a hidrogénbomba megépítését. Több mint százan vitáztak rajta, mikor 1950 februárjában az NSC albizottsága – Dean Achesonnal, Truman újraválasztása utáni új külügyminiszterével¹⁵ a tagjai között – azt javasolta, folytassák a kutatást és a fejlesztést. Az elnök végül percek alatt elfogadta a hidrogénbomba megépítésének szükségességét. Eredetileg ugyan sem a védelmi miniszter, Louis Johnson, sem a

¹⁵ Achesonnak meghatározó szerepe volt a Truman-doktrína megalkotásában, majd a NATO létrehozásában. *Biographies of the Secretaries of State: Dean Gooderham Acheson (1893–1971)*. <http://history.state.gov/departmenthistory/people/acheson-dean-gooderham> (Utolsó letöltés: 2020.02.11.)

pénzügyminisztérium nem támogatta egy fokozódó szerepvállalással, s így fokozódó védelmi kiadásokkal járó amerikai külpolitikát, Acheson elérte, hogy a PPS élén 1950 tavaszán Kennant váltó Paul Nitze minisztériumközi bizottságot hívhasson létre, s jelentést készítsen az elnöknek. A hatfős bizottság 1950 áprilisára készítette el az NSC 68-at, mely konfliktushelyzetben – politikai és diplomáciai lépések helyett – immár katonai megoldást szorgalmazott. Ennek anyagi háttereként az 1950-re előirányzott védelmi költségvetést 13-ról 50 milliárd dollárra kívánta emelni. Mindezt sokan – Kennan is – elleneztek; sőt, az első változatot maga Truman elnök is más szervezetkehez küldte, hogy azok vizsgálják újra az NSC 68 megállapításait. 1950 júniusának végén azonban Észak-Korea támadást indított Dél-Korea ellen, s így nyilvánvalóvá vált, hogy a kommunista terjeszkedés veszélye igenis kézzelfogható. Az események hatására Truman 1951-ben jóváhagyta, s ezzel hivatalos erőre emelte az NSC 68-at. Ha úgy tetszik, Korea, pontosabban a koreai háború „levette a fedelet” a katonai büdzsé faze-káról; ráadásul Trumant és Dwight D. Eisenhower – aki 1950-től volt a NATO főparancsnoka – a gyakorlatban aggasztotta egy európai szovjet invázió lehetősége. Sokan – köztük LeMay is – úgy látták, küszöbön áll a háború a Szovjetunióval, s így az USA-nak kellene elsőnek lépni a szovjet atomcélpontok elleni csapással. A „minél tovább várunk, annál rosszabbul járunk” szellemében preventív háborúra hívtak fel. Jellemző a korra és a hangulatra, hogy 1951-ben, az NSC 100-ban Stuart Symington (1950-ig a légierő feje, 1953-tól demokrata szenátor) atomfegyverek alkalmazását javasolta a Szovjetunió ellen – de az adminisztráció tagjai azt határozottan elleneztek. 1952 januárjában, majd májusában csökkenő népszerűsége és a koreai béketárgyalások megakadása miatt Truman elnök végül mégis számba vette egy, a szovjetek és a kínaiak elleni ultimátum, majd annak lejártá után atomfegyverek bevetését. Ekkor már sorozatban gyártották az 50 kilotonnás fissziós bombákat, a nukleáris telepek száma – alig három év alatt – nyolcra húsra nőtt, így egyéni meglátás kérdése volt, hogy kell-e

a fúziós „szuperbomba”. A fő mozgatója a termonukleáris fúzió alkalmazásának a magyar származású Teller Ede volt, az általa indítványozott kutatásokból 1951-re készült el a fúziós bomba működőképes terve. 1952 novemberében az *Ivy Mike* volt az első teszt, a csendes-óceáni Enewetak Atollon. Ezzel megjelent az *emergency capability weapons* fogalma,¹⁶ az immár akár 20 megatonnás fegyverek pedig léptékugrást jelentettek. Az 1950-es, mintegy 100 atomfegyver száma eltörpült az 1960-ra 22 000-re nőtt nukleáris arzenál mellett.¹⁷ Ritkán esik erről szó, de maga a technológia sokszor a katonai kérések/megrendelések előtt is hajtotta a fejlesztést. A vezető szakemberek, mindazt tudományos kihívásnak tekintve, tulajdonképpen megpróbálták kitalálni, mire használhatók az atomfegyverek, lévén adott volt számukra a technológia, az innováció és az ipari kapacitás is. A mind jobban felfegyverzett amerikai politikai vezetés számára Sztálin 1953. márciusi halála új helyzetet teremtett. A *Project Solarium Task Force*¹⁸ újrapvizsgálta az USA globális lehetőségeit a hidegháborús szembenállásban: *containment*, *drawing the line* vagy *roll back*.¹⁹ Mintegy öt hét

¹⁶ Mint kategória mindez azon fegyvereket takarta, melyek alkalmazásuk esetén a leggyorsabban, a legnagyobb pusztítást idézték volna elő szovjet oldalon.

¹⁷ *U.S. Strategic Nuclear Policy. An Oral History, 1945–2004. 1.* Sandia National Laboratories, National Security Archive, 2012. <https://www.youtube.com/watch?v=1jEE3zhwVQ> (Utolsó letöltés: 2020.02.11.)

¹⁸ A *Project Solarium*ban a külügyi és a katonai vezetés igyekezett közös nevezőre jutni azt illetően, hogy milyen katonai stratégiai és diplomáciai eszközök integrált alkalmazásával lehet a szovjet vezetés törekvéseit és ambícióit kordában tartani.

¹⁹ A politikai szakértők, illetve történészek egy része szerint az NSC 68 elfogadása elmozdulást jelentett a *containment* politikájától a *roll back*, a „visszaszorítás” – az angol nyelvű szakirodalomban legtöbbször a *liberalization*, a „felszabadítás” szinonimája – aktívabb, s egyben agresszívabb politikája felé. Sőt, némelyek szerint maga az 1950–53-as koreai háború, de legalábbis annak sikeres, Douglas MacArthur vezette amerikai offenzívái e politika tudatos megvalósítását jelentették. Kávássy János Előd: *Hard Line. A keményvonalas amerikai hidegháborús politika három meghatározó kordokumentumban.* In: *Utak és útkereszteszédések.*

alatt álltak elő saját ötleteikkel, ám végül Dwight D. „Ike” Eisenhower – immár elnökként – a *containment* továbbvitelét erősítette meg. 1953 augusztusa azonban riasztó váltást hozott: a szovjetek felrobbantották első saját hidrogénbombájukat. Az USA, összevetve az 1944 és 1949 közötti időtávval, most töredékidő alatt veszítette el termonukleáris monopóliumát.²⁰

AZ ELRETTENTÉS DOKTRÍNÁJA ÉS A SIOP-62 MEGALKOTÁSA

Washington az új helyzetre az 1953. október 30-ára véglegesült NSC 162/2-vel reagált, amely az USA Alapvető nemzetbiztonsági politikájáról rendelkezett. A Nemzetbiztonsági Tanács 162/2-es jelentése előtt 1953 szeptemberében felülvizsgálták az USA érvényes doktrínáját, s a szovjetek nyomasztó európai, a hagyományos erőkre alapozott katonai fölényével szemben immár alapvetően az amerikai atomfegyverek alkalmazására helyezték a hangsúlyt. A nukleáris megtorlás doktrínáját kiterjesztették a NATO-tagok védelmére, mely utóbbi azután beépült a NATO saját stratégiájába – igaz, sokszor konkrétumok nélkül. A következőkben az általam leglényegesebbnek ítélt elemeket ragadom ki a 29 oldalas dokumentumból.

A tervezők és szakértők úgy látták, Moszkva elegendő atombombával és bombázóval, majd hidrogénbombával rendelkezik ahhoz, hogy „jelentős károkat okozzon az USA-nak, főként meglepetésszerű támadásokkal”. „Amikor mind a Szovjetunió és az Egyesült Államok eléri, hogy bőségesen sok atomfegyvere, s a célba jutásához megfelelő eszköze legyen, mindkettő rendelkezni fog azon képességgel, hogy kritikus mérvű kárt okozzon a másiknak, de képtelen lesz megakadályozni egy jelentősebb atommegtorlást. Ez patthelyzetet teremthet, melyben mindkét fél tartózkodni

fog attól, hogy általános háborút robbantson ki; bár lehet, ha a szovjetek hisznek abban, hogy a kezdeti meglepetésben benne rejlik annak a lehetősége, hogy megsemmisítsék a válaszcsepés erejét, s így támadásra ragadtathatják magukat.” Az amerikaiak ennek fényében alapvető megoldásként tekintettek az ettől való elrettentés megelőző erejére. A dokumentumban az is szerepelt, hogy a szovjet atomarzenál megerősödésével csökkenhet az USA elrettentésének ereje (*deterrent effect*), ezért egyértelművé kell tennie, hogy Moszkva mely lépései vezetnek általános háborúhoz. A dokumentum szerint: „Fennálló szerződéseink és politikai irányelveink alapján egy, a NATO, Nyugat-Németország, Berlin, Japán, a Fülöp-szigetek, Ausztrália vagy Új-Zéland és az amerikai [latin-amerikai – K.J.E.] köztársaságok, illetve Dél-Korea elleni támadás háborút jelentene az USA és a Szovjetunió között, vagy a kommunista Kínával, ha Kína az egyedüli agresszor.”²¹

A *deterrence*-t nem egy háború megvívására, hanem annak megelőzésére találták ki.²² Az NSC 162/2 gyakorlatilag ezt formalizálta, s terjesztette ki az USA saját területén kívülre. 1954. január 12-én John Foster Dulles külügyminiszter nyilvánosan is beszélt erről, mintegy meghirdetve a *massive retaliation*, a tömeges megtorlás elvét. Nyilvánvaló, hogy a hagyományos fegyverzetű szovjet erők európai túlsúlya egy nyugati irányú invázió esetére az azonnali nukleáris válaszcsepés lehetőségét vetítette előre. Mint látni fogjuk, ez a logika, az *offensive weapon*-ökkel (támadó fegyverekkel) való fenyegetés egészen Ronald Reagan elnökségéig, pontosabban az SDI* mintegy három évtizeddel későbbi meghirdetéséig meghatározó maradt. Még akkor is, ha e koncepció kritikussai szerint ez jobbra egyfajta *suicide pact*, az öngyilkosságra vállalt szerződés volt. Utóbbiak véleménye alapján ezen doktrína jelentősen eltúlzott, s – a szovjet vezetés számára – kevésbé

Ünnepi tanulmányok M. Kiss Sándor tiszteletére. Szerk. Kahler Frigyes – Bank Barbara. Budapest, TITE, 2013, 431–440.

²⁰ U.S. Strategic Nuclear Policy. An Oral History, 1945–2004. 2. Sandia National Laboratories, National Security Archive, 2012. <https://www.youtube.com/watch?v=KYnflsL8wo> (Utolsó letöltés: 2020.02.11.)

²¹ A Report to the National Security Council (NSC 162/2). (Washington, 1953.10.30.). <https://fas.org/irp/offdocs/nsc-hst/nsc-162-2.pdf> (Utolsó letöltés: 2020.02.11.)

²² U.S. Strategic Nuclear Policy 2. i. m.

hihető koncepciónak tűnt: szerintük a tömeges megtorlás csak és kizárólag egy általános európai invázió esetén lett volna elfogadható opció. Valójában civil (tehát nem katonai) tervezők már 1954-ben felvetették, hogy az elrettentés lényege épp annak hihetősége volt, illetve lett volna. A gyakorlatban a NATO-szövetségeseket is zavarta e bizonytalanság; sőt, maga „Ike” Eisenhower is politikai és nem katonai eszköznek tekintette a *deterrence*-t. Tudnunk kell, hogy az elnök saját retorikája nem volt azonos a külügyminiszter elképzelésével. Magyarán: az, hogy John Foster Dulles mit mondott – nyilvánosan vagy zárt ajtók mögött –, nem volt szükségszerűen azonos azzal, amit az USA vezetése valójában tett volna egy éles konfliktus esetén. A tömeges megtorlás végül 1957-ben az MC* 14/2-vel, illetve az MC 48/2-vel vált a NATO saját koncepciójává. Ennek kapcsán érdemes kiemelni azt a tényt, hogy ezzel az amerikai nukleáris elrettentés levette az európai szövetségesek válláról az a terhet, hogy költséges és hatalmas hagyományos haderőt építsenek a szovjet fenyegetés árnyékában, s ennek máig ható következményei vannak kontinensünkön.

A kéthatalmi szembenállás által formálódó globális világ fluktuáló erőviszonyai között az amerikai SAC gépei – alapvetően a stratégiai bombázók – az 1950-es években – előretolt állásaikban – hirtelen sebezhetővé váltak. A kérdés az lett, mi van, ha ezen katonai képességeket (pl. B-54-esek) a szovjetek már az első hullámban sikeresen megsemmisítik. Ekkor jelent meg a *RAND (Research and Development) Corporation*, tulajdonképpen az első védelmi-politikai *think tank*, melynek munkatársai felvetették, mi történik, ha a SAC gépeinek kiiktatásával megfosztják az USA-t a válaszcsapás lehetőségétől. Mindezt úgy és akkor, amikor ennek tudatában LeMay és mások ismét egy megelőző csapás mellett érveltek; illetve, amikor nyilvánvaló volt, hogy maguk a szovjetek is ugyanezen töprengenek a nukleáris arzenállal kapcsolatban. E felismeréshez társult a sebezhetőség tudata, melynek kapcsán a RAND azt fogalmazta meg, hogy szükség van egy második csapás

lehetőségének megteremtésére – ez lett a *survivable second task force*.²³ Eisenhower felkérte James Killiant az MIT-ről* a kérdés feltérképezésére. Így született meg a *Killian-jelentés*, mely szerint az ICBM-ek* jelentik a releváns megoldást, második lépésben mindezek a tengerek felszíne alá rejtve (SLBM)*. A *Killian-jelentés*ből kinőve jelent meg a *Minuteman*, mint kontinentális ballisztikus rakéta, és a *Polaris*, mint tengeralattjáróról indítható ballisztikus rakéta, miközben 1954-ben a *USS Nautilus* lett a világ első atommeghajtású tengeralattjárója. Megjelent a kisebb és könnyebb robbanófejek igénye, hogy a rakéták a tengeralattjárókról is indíthatók legyenek, ezzel pedig a hidegháborús versenyfutás új fejezetébe lépett.

Az *UGM-27 Polaris* (mely 1961 és 1996 között volt hadrendben) ismét a nukleáris taktika újragondolására kényszerítette a tervezőket – lévén adott volt az aktív második csapás lehetősége, túlélve, illetve már felmérve az első szovjet csapást. Nem a pontosság volt a lényege, hanem a lehetőség, hogy a *Polaris* rakétákat második hullámban is bevethessék. Talán mondani sem kell, ehhez kellett egy megbízható, jó rádiókommunikáció, mely újabb fejlesztéseket indukált. Mindezek összeforrásával az elrettentés végül valódi, egyben maximalizált politikai-katonai-pszichológiai eszközzé vált.

Mindezekkel párhuzamosan, a sebezhetőség tudatának folyamatos erősödésével felvetődött az USA területének gyakorlati védelme, illetve annak lehetséges koncepciói. Miután 1956-ban amerikai megfigyelők úgy vélték, hogy a szovjetek 1960-ra mintegy nyolcszáz stratégiai bombázóval bírnak majd, felértékelődött a légvédelmi rakéták szerepe. Ennek egyik legdöbbenetesebb eleme 1958-ban a *Nike Hercules* nukleáris légelhárító rakéta lett.²⁴ Ugyanekkor, az 1950-es években

²³ Tulajdonképpen egy „túlélésre képes második csapásmérő erő”, mely az első csapás elszenvedése után még mindig bevethető/alkalmazható.

²⁴ A *Nike Hercules* közepes és nagy magasságból érkező célok elleni föld-levegő légelhárító rakéta volt a NATO arzenáljában. Bár hagyományos robbanófejjel is szerelhető volt, alapvetően nukleáris

folyamatos volt a civil és katonai felkészítés egy atomháborúra: sorra épültek a kisebb-nagyobb bunkerek, zajlott a gyakorlati (s persze egyben propaganda célú) felhívás a tudatos polgári védekezésre. 1954 februárjában az úgynevezett *BRAVO tesztek* – melyek a könnyebb fúziós fegyverek létrehozását voltak hivatottak szolgálni – mutatták meg ezen fegyverek igazi súlyát, a rombolást és a sugárzást, melyek meghaladták a várakozásokat. Az 1957. október 4-ei Szputnyik-sokk²⁵ a fentiek tükrében egyértelmű megrázkódtatást, illetve új kihívást jelentett Eisenhowerék *massive retaliation*-jének, az elrettentés koncepcióján azonban nem változtatott. A fő problémát az jelentette, hogy a *Killian-jelentés*ből kialakult U-2 program segítette a felderítést, de nem hozott bizonyosságot a valódi szovjet képességeket illetően.

A fennálló paradigmában amerikai részről a diplomácia, az elrettentés és a háború jelentették az eszközök három rétegét, ám mindig ott volt annak a kérdése, mi történjen, ha a *deterrence* végül nem elegendő. A katonai tervezők között vita zajlott, hogy az USA *counter force* vagy *counter city*, azaz katonai vagy civil célpontok ellen tervezzen atomcsapást. 1958-ra immár elengedhetetlenül szükséges volt egy egységes nukleáris stratégia és irányítás megteremtése, meghatározandó a pontos célpontokat és a kapcsolt célkitűzéseket (például a bombázók és a tengeralattjárók ne azonos célokat támadjanak). A JSTPS* feladata lett, hogy elkészítse a SIOP-t*, amelyben – a célbajuttatás eszközeinek véglegesítésével – megjelent a célok és az alkalmazott fegyverek integrált és tudatos meghatározása. Az 1961-ben elkészült SIOP-62 lett az első ilyen terv, amely azonban rengeteg hibát tartalmazott, így maga Dwight D. Eisenhower is belátta, mennyire nem hajlékony vagy adaptív a tervezés. Tanulságos, elképesztő

robbanófej alkalmazásához tervezték. 1958-tól állították hadrendbe, s a csúcson 130 egység állt készenlétben. Egészen az 1980-as évekig, a *Patriot* rakéták elterjedéséig az USA ABM-légvédelmének alapvető részét képezték.

²⁵ A Szputnyik-1 szovjet műhold volt az első űreszköz, amelyet a viláűrbe juttattak.

és elrémisztő, hogy a SIOP-62 megtorló mellett megelőző csapással is számolt. A csak a Szovjetuniót érintő *massive retaliation* mintegy 725 célpont esetén 1706, egy általános, a Szovjetuniót, Kínát és a kommunista szövetségeseket érintő megelőző csapás 1060 célpontnál 3200 nukleáris fegyver bevetésével számolt. Nem véletlen, hogy 1962-ben maga Eisenhower is úgy fogalmazott: „mindez pokolian halálra rémisztett”.

A JÁTÉKELMÉLETI KUTATÁS KATONAI FELHASZNÁLÁSÁNAK KEZDETEI ÉS MEGALAPOZÁSA

Elszakadva a gondolatmenet eddigi fősodráról, hadd' kezdjem e fejezetet *in medias res* a 2005-ben Thomas Schellinggel megosztva közgazdasági Nobel-díjat kapott Robert J. Aumann visszaemlékezésével: „Adott volt egy probléma, a városok légvédelmével kapcsolatban, bombázók egy repülőszázaddal szemben, melyekből a legtöbb csali, de egy kis százalékuk nukleáris fegyvereket hordoz. A projektet a Bell Labs szponzorálta, mivel egy légvédelmi rakétát fejlesztettek.” Aumann maga korábban, 1953-ban az MIT-n ismerte meg John Nasht, s a tőle hallottak keltették fel érdeklődését a *game theory* (játékelmélet) iránt. „Így amikor a Princetonra jöttem, bár sokat nem tudtam a játékelmétről, már hallottam róla, s amikor feladatként megkaptuk a Belltől az adott problémát, azt tudtam mondani, ez kicsit olyasmi, amiket [a szintén Nobel-díjas John – K.J.E.] Nashtól hallottunk, vizsgáljuk meg ebből a szempontból. Így elkezdtem a játékelmélettel foglalkozni, s a többi, mint mondani szokás, már történelem.”²⁶ Sokan úgy érezték, hogy a hidegháború „rémületegyenlegének” jobb megértéséhez, meg- és a változó körülmények közötti újra- és újratehermentéséhez, illetve fenntartásához matematikai modellekre van szükség, s Neumann János (John von Neumann) és Oskar Morgenstern játékelméleti munkásságát, pontosabban *Theory of Games and Economic Behavior*

²⁶ Hart, Sergiu: An Interview with Robert Aumann. *Macroeconomic Dynamics*, 2005. január, 683–740. <http://www.ma.huji.ac.il/hart/papers/md-publ-aumann.pdf> (Utolsó letöltés: 2020.02.11.)

(*Játékelmélet és gazdasági viselkedés*) című munkájukat gondolták a legjobb kiindulási alapnak. Warren Weaver, Oswald Veblen és más vezető amerikai matematikusok a hidegháborús szembenállás dominanciaharcának felfutásában a *játékelmélet* adaptálását és alkalmazását szorgalmazták. Kollégájuk, Georgii Frantsevich Gause úgy fogalmazott: „Valószínűnek tűnt, hogy egy teljesen új típusú matematikára – mely új alkalmazási területekkel párosítható – lesz szükség a háború utáni időszakban.”²⁷ Mint láttuk, az atombomba létrehozására irányuló *Manhattan-terv* korábban ismeretlen mérvű, spektrumú és minőségű együttműködést hozott a katonai vezetés és a vezető tudósok között, a kibontakozó kéthatalmi *arms race* (fegyverkezési verseny) kihívásai pedig fenntartották, illetve tovább bővítették ezt az együttműködést. A kor legkurrensebb matematikai modellje előtt így nyitva állt az út, hogy az amerikai stratégiai tervezés alapvető részévé váljon.

Az Eisenhower- és a Kennedy-adminisztrációk számára világossá vált, hogy bármely esetleges szovjet-amerikai/amerikai-szovjet nukleáris konfliktus gyorsan (gyakorlatilag órák alatt) világméretű katasztrófává terebélyesedhet, így olyan lehetőségeket és megoldásokat kerestek, melyek képesek lehetnek a *deterrence*-t politikai eszközként maximalizálni. A szakirodalomban leggyakrabban a Princeton által 1967 szeptemberében megjelentetett *Models of Gradual Reduction of Arms*, azaz *A fokozatos fegyverzetcsökkentés modelljei* című munkát említik, mint a *játékelmélet* amerikai nukleáris stratégiában való megjelenését. E munkát a későbbi Nobel-díjasok, a már említett Aumann mellett Harsányi János (John C. Harsányi) és Reinhard Selten, valamint három másik kollégájuk jegyezte. Jelentésük/tanulmányuk az 1961-ben létrehívott ACDA* égisze alatt készült. Munkájukat a Samuel G. Barton által még az 1930-as években alapított *Industrial Surveys Company*ből kinőtt

Market Research Corporation of America egyik részlege, a *Mathematica Inc.* fogta össze (mai utódja a *Mathematica Policy Research*). A *Mathematica* első elnöke Oskar Morgenstern volt. A közvetlen kapcsolódást meghatározó módon Warren Weaver személye jelentette, lévén már 1942–46 között ő vezette az AMP-t*, mely a háborús erőfeszítések kivitelezésében segítette a Pentagont – pontosabban annak kutatásokért felelős hivatalát, az OSRD-t*. Edward L. Bowles, az MIT professzora, aki a második világháború idején jelentős sikereket ért el az amerikai légierő számára készült katonai fejlesztésekben, az ekkor beindított *Project RAND*-nek három évre 10 millió dollárt biztosított a „nem szárazföldi interkontinentális hadviselés” legtágabb értelemben vett kutatásaihoz. Ennek részeként 1946-ban néhány matematikussal – akik 1948-ban további kollégával egészültek ki – kezdődött meg a *military worth*, a „katonai érték” koncepciójának kialakítása és vizsgálata, melyet a *Project RAND* első vezetője, az *anno* szintén az AMP-ben tevékenykedő Frank Collbohm is támogattott. A kutatást végző matematikusok és statisztikusok számára hamarosan nyilvánvalóvá vált, hogy az *Evaluation of Military Worth*,²⁸ illetve a katonai jellegű játékelméleti kutatások kapcsán szükséges „olyan társadalomtudósok bevonása, akik hajlandók szakértelmükkel a katonai technológiák változásának politikai, pszichológiai és társadalmi hatásait felmérni”. Ezzel a kutatás immár interdiszciplinárisává vált.

Időben előre, vizsgálódásunk tárgyát tekintve pedig ahhoz visszaugorva, az ACDA lett az a szervezet, mely az 1940-es években kialakult kapcsolatrendszerből kinőve, illetve arra alapozva a '60-as években megbízásokkal látta el az Oskar Morgenstern vezette *Mathematicát*. Maga Morgenstern, akiről biztosan tudhatjuk, hogy legkésőbb 1951-ben már írt tanulmányokat a *RAND*-nek, 1959-ben *The Question of National Defense (A nemzetvédelem kérdése)* című munkájában

²⁷ Erickson, Paul: *The World the Game Theorists Made*. The University of Chicago Press, 2015, 93.

²⁸ Annak megbecslése, hogy adott szituációban – például az elrettentés fenntartásában – egy fegyvernemnek mekkora érdemi szerepe lehet.

foglalkozott először közvetlenül nemzetbiztonsági problémákkal. Az általa vezetett cég az 1960-as évtizedben számos megrendelést kapott az ACDA-tól, veretes, alapvetően technikai és tudományos tanulmányok megírására. A *Mathematica Inc.* nevének megfelelően olyan matematikai modelleket igyekezett kidolgozni, melyek a korábbi másfél évtized tapasztalataira alapozva azon alapvető kérdésre próbáltak választ találni, hogy milyen fegyverrendszerek fejlesztése a megfelelő, hogyan lehet limitálni, deeszkalálni egy nukleáris konfliktust, illetve hogyan lehet krízis/konfliktus esetén felmérni az ellenfél valódi szándékait.²⁹ Mindezen elméleti kérdések, s az arra született koncepcionális válaszok hirtelen a valóság drasztikus próbáját kellett, hogy kiállják.

A KUBAI RAKÉTAVÁLSÁG ÉS A NUKLEÁRIS ARMS RACE ESZKALÁLÓDÁSA

Mint arra a korábbiakban utaltam, pontos hírszerzési információk és reális kiértékelés hiányában az amerikaiak még John F. Kennedy elnöki 1961-es beiktatásakor sem tudták és értették, hogy Moszkva a valóságban mennyire le van maradva a rakétára telepíthető robbanófejek területén. Kennedy védelmi minisztere, Robert McNamara – sokakat épp a RAND-ből áthívva – a SIOP-62 helyett értelmes alternatívákat és választási lehetőségeket igyekezett kidolgoztatni, más-más opciókat kínálva az elnöknek eltérő helyzetekre. Ezen újratervezés során immár a katonai célpontokat részesítették előnyben. Miközben 1961-ben a berlini fal felhúzásakor katonai tervek készültek egy újabb szovjet blokád, vagy nyugat-berlini invázió esetére, megszületett a *flexible response*, a rugalmas válasz védelmi stratégiája. A SIOP-63 diverzifikálta a lehetőségeket, és különböző helyzetekhez különböző stratégiákat rendelt. Ezzel gyakorlatilag elhagyták a korábban érvényes, első/megelőző csapás opcióját: nukleáris fegyvereket immár csak válaszként lehetett bevetni. Ennek a nyugat-európai NATO-szövetségesek egyáltalán nem örültek, az európaiak azt

akarták, legalább nyilvánosan, retorikailag tartsák fenn a nukleáris fenyegetést. Igazság szerint a *deterrence* visszatartó ereje mindig is nagyban múltott azon, hogy a Kreml urai mennyire tekintettek lehetséges valóságként a Fehér Ház nukleáris fenyegetéseire. Ezt nevezhetjük *credible deterrence*-nek vagy *plausible threat*-nek, vagyis „hihető fenyegetésnek”. Sok elemző visszatekintve úgy látja, hogy e tekintetben Eisenhower után Kennedy gyengének és határozatlannak tűnt Hruscsov szemében – mind hírszerzési információi, mind az 1961. június 4-i bécsi csúcstalálkozójukon szerzett személyes benyomásai alapján. Ahogy az egyik szakértő fogalmazott, míg Eisenhower nem beszélt a nukleáris fegyverek bevetéséről, valójában hajlandó lett volna azokat bevetni Nyugat-Európa védelmében; JFK ugyanakkor, bár fenyegetődött ezzel, valójában nem vetette volna be az USA nukleáris arzenálját NATO-szövetségesei védelmében.

John F. Kennedy vonakodásán a SIOP-62 rémisztő opciói vajmi keveset enyhítettek, inkább az elnök *nukleáris holokaust* bekövetkeztétől való félelmét táplálták. Berlin kérdésében, melyet 1961 nyarán Hruscsov a Föld „legveszélyesebb helyének” aposztrofált, kiderült, az új amerikai elnök nem tudja érdemben befolyásolni a szovjet főtítkárt, aki arra ragadtatta magát, hogy még katonai akcióval is fenyegetőzzön a keleti blokkban rekedt Nyugat-Berlin ügyében. Ezután Kennedy maga is igyekezett erőt mutatni, s új amerikai erőket küldött Európába, miközben 1961. július 25-én úgy fogalmazott: „A háborúkeresés forrása Moszkva, nem Berlin. Ha háború lesz, Moszkvában kezdődik, nem Berlinben.” 1961. augusztus 13-án azonban mindennek ellenére Berlinben megjelentek a későbbi fal előzményei, a Nyugat- és Kelet-Berlint elválasztó szögesdrót kerítések. Miután amerikai részről semmi érdemi lépés nem történt, Hruscsovék nekiláttak a 29 évig *Die Mauer*ként (a *Falként*) ismert permanens építményrendszer kiépítésének. Ha úgy tetszik, az elrettentés Kennedyyel 1961 őszére hitelét veszítette, s ez vezetett Nyikita Szergejevics Hruscsov a legrosszabb pillanatokban

²⁹ Erickson *i. m.* 2015, 253–254.

de facto életveszélyes blöffjéhez, a szovjet rakéták és atomfegyverek Kubába telepítéséhez.³⁰ A tizenhárom napos válság meg- és feloldása végül épp a hihetőségen, a másik fél saját racionális belátásának premisszáján, illetve azon múlt, hogy ezen nukleáris *Chicken* játékban³¹ mindkét fél racionálisan ugyanazt a megoldást fogadja el optimálisnak a maga számára. Ebben a fájdalmasan valós, ugyanakkor rémisztő nukleáris játékban előfeltétel volt, hogy Kennedy és Hruscsov is racionális döntéseket hozzon a saját maga kezdeményezett, illetve reaktív lépéseiben, valamint, hogy a nukleáris fenyegetést mindkét részről valóságosnak fogadják el (az Alessandro Bonatti által az MIT-n közreadott *Game Theory for Strategic Advantage*³² számításai szerint a háború kitörésének valószínűségét 33 és 50% közé tették). Egybehangzó vélemények szerint világunk talán ekkor állt a legközelebb a harmadik világháború kitöréséhez. Maga a krízis arra kényszerítette a szuperhatalmakat, hogy újragondolják saját stratégiájukat, illetve a másik féllel kapcsolatos

premisszáikat.³³ Az általam említett, adott válsághoz kötött *ad hoc* szabályok alapvető hiányosságai, illetve azok bő másfél évtized akkumulált feszültségei kényszerítették ki, hogy egyfajta formalizált logikába, a játékelmélet keretei közé helyezték el mindezt, aminek az volt a célja, hogy az elnök személyétől, az adminisztrációk összetételétől független, általános érvényű kapaszkodókat adjon egy konfliktus kezeléséhez, a *deterrence* fenntartásához és egy globális nukleáris összecsapás elkerüléséhez. Kuba után, a globális nukleáris összecsapás kézzelfogható közelségétől megrettenve, mind az amerikai, mind a szovjet vezetés egy-egy lépést tett hátra, s igyekezett a maga számára értelmezni, illetve lefektetni a *rules of the game*-et, a játék további szabályait. Az Egyesült Államokban ebben lett alapvető szerepe a *RAND* és a *Mathematica* játékelmélettel foglalkozó kutatóinak.

A dolgok azonban gyorsan változtak. Az 1962. októberi kubai válság során McNamara egyértelműsíteni javasolta az

³⁰ *On Deterrence*. Sandia National Labs, 2016. <https://www.youtube.com/watch?v=tQBLpJFi6f0&feature=youtu.be> (Utolsó letöltés: 2020.02.11.)

³¹ Steven Spielberg klasszikus *Vissza a jövőbe* trilógiájának ikonikus – részről részre ismétlődő – párbeszédét a magyar nyelv eltérő logikájába ágyazva, Rudolf Péter zseniális szinkronjával mi így ismerjük: „Mi a baj McFly? Nyuszi vagy?” „Minek nevezted, Biff?” „Nyuszinak, McFly!” „Engem senki nem nevezhet nyuszinak!”, s ezután elszabadulnak az indulatok a Michael J. Fox és Thomas F. Wilson által megszemélyesített antagonisztikus karakterek között. Arra, hogy a magyar nyúl az angolban valójában tyúk, azaz *chicken*, arra az 1989-es második részben az e párbeszédbe bejátszott kotkodálás emlékeztet. Az angolban tehát a tyúk, és nem a nyúl gyáva, aki, ha „megijed, begyullad, begazol, majrézik”, akkor *chicken out*-ol azaz „meghátrál, visszalép, visszatáncol”. Talán a legősibb erő- és karakterjáték ez, az erő-sorrend kialakításáért és a dominanciáért, mindkét részről élve a blöff lehetőségével. A gyengébb fél úgy tesz, mintha erősebb lenne és nem félne; míg a másik erejét fitogtatva igyekszik elhitetni, hogy fizikai fölénye tudatában nem fél megsebesülni.

³² A következő játékelméleti előadás alapján: Sinek, Simon: *What game theory teaches us about war*, 2015. <https://www.youtube.com/watch?v=0bFs6ZiynSU> (utolsó letöltés: 2020. 02. 05.)

³³ A válság idején szovjet tengeralattjáró-flottilla tartózkodott Kuba közelében, igaz, nemzetközi vizeken (a B-59, a B-4, a B-36 és a B-130). Amikor 1962. október 27-én a B-59 kapitánya, Valentyin Grigorjevics Szavjitszki számára nyilvánvalóvá vált, hogy az amerikai felszíni flotta észrevette jelenlétüket, és a felszínre akarja őket kényszeríteni (Kennedy a legszigorúbban rendelte el, hogy a szovjet tengeralattjárókat ne megsemmisítsék, hanem felmerülésre kényszerítsék), úgy döntött, atomtorpedót lő ki. Döntésében kulcsszerepe volt annak, hogy ekkor már napok óta nem kommunikáltak Moszkvával. Tisztársai közül csak helyettese, ugyanakkor a teljes szovjet flottilla megbízott vezetője, Vaszilij Alekszandrovics Arhipov szállt döntésével szembe. Vítájukban végül a karizmatikus és társai által elismert Arhipov győzött, s a szovjet tengeralattjáró a felszínre emelkedett, azonosítani magát. Lévén a nukleáris torpedó bevetése azonnali háborús cselekményt jelentett volna, Arhipov ezzel gyakorlatilag megakadályozta az általános nukleáris háború kitörését. (Nyilvánvaló, hogy a *game theory* alkalmazása a hasonló helyzetekre szinte lehetetlen, lévén a döntés az adott pillanatban nem a moszkvai Politbúrón, hanem a helyszínen küldött néhány tisztén múlt.) *Missile Crisis. The Man Who Saved the World*. PBS, 2012. https://www.youtube.com/watch?v=qr_WkFOMx4c (Utolsó letöltés: 2020.02.11.)

oroszkok felé, hogy a szovjet rakéták Kubába telepítése nem jelentette az USA stratégiai előnyének elvesztését. A JCS vezetői ezt egyáltalán nem így, hanem potenciális katonai játszma-ként értelmezték. Ekkor, s éppen ezért jelentették be Kuba amerikai blokádját, s hogy a kubai szovjet rakéták indítását moszkvai hadüzenetnek tekintik, melyre tömeges megtorlás lesz a válasz. McNamara maga is visszakozott az *assured destruction* (biztosított pusztulás) doktrínájához, és Kennedy meggyilkolása után ezt javasolta a helyére lépő Lyndon B. Johnsonnak is. Újabb adalék számunkra, hogy az amerikai arzenált fejlesztő technikai szakemberek azt gondolták, 400 darab, egyenként egy megatonnás fegyver a szovjet támadás ellenében/mellett/után is képes elérni és elpusztítani a Szovjetunió lakosságának 30, az iparának pedig 50 százalékát. Ehhez vegyük figyelembe, hogy a SAC a csúcson, 1962-ben, 3400 repülővel és 283 000 emberrel bírt, és épp a *flexible response* miatt befolyása – az új fegyverek rendszerbe állításával – tovább nőtt. Nem mellékesen javasolták, hogy vegyenek 10 000 (!) *Minuteman* (1962-től *Minuteman-I*, 1965-től *Minuteman-II*, majd 1970-től *Minuteman-III*). Az igazság az, hogy míg McNamara hitt a *detering force*-ban, az elrettentő erőben, addig a szovjetek és az amerikai haderő vezetése nem.

Szovjet részről ezt bizonyítja az 1964-es *Galosh*, az A-350-es ABM,* melyet Moszkva körül építettek ki. Az amerikaiak joggal feltételezték, hogy hasonló rendszereket idővel nemcsak Moszkva köré telepítenek majd, *ergo* a szovjetek ezzel kikapcsolhatják a MAD-t,* így akár a nukleáris háború túlélésére is játszhatnak.³⁴ McNamara új dilemmája így ez lett: a szűkebb/szűkített költségvetésből saját rakétavédelmi rendszert építeni, vagy fokozni a támadóerőt a *Galosh* meghaladására, áttörésére és a rakéták célba juttatására. Amit ehhez technikailag figyelembe kell venni, az a ballisztikus rakéták

pályájának három fázisa: *boost phase*, *mid-course phase*, *terminal phase*.³⁵ Ekkor az első, a gyorsítási fázisban még biztosan nem, legfeljebb a becsapódás előtt, a *terminal phase*-ben lehetett volna egy rakétát megsemmisíteni, s ennek fényében kellett volna a védelmet kiépíteni. Az amerikai rakétavédelmi fejlesztésekért az 1958-ban Eisenhower által létrehívott ARPA* (mai nevén DARPA*) volt felelős, ők jegyezték a már említett *Nike Zeus* rendszert. Ezt 1964-ben a *Nike X* váltotta, forradalmi új radarral a korai riasztáshoz, *Spartan* és *Sprint* rakétákkal, hosszú és rövid távolságra. A gyakorlati kérdés azonban az volt, mi van, ha ugyanazon az útvonalon újabb és újabb rakéták jönnek, illetve a rakéták előtt űrhulladék érkezik, melyeket aztán már csak a célhoz mind közelebb sikerül megsemmisíteni? McNamaráék 1964-ben Harold Brown kutatásával végül arra jutottak, hogy a nagy városok ABM védelme tökéletes formában megoldhatatlan, így a támadó fegyvereket kell fejleszteni. A „megoldást” e problémára az egy hordozón elhelyezett több robbanófej, az MIRV* jelentette; ezeket az ICBM-ekre és SLBM-ekre telepítve jelentősen növelték a nukleáris elrettentés gyakorlati erejét (1968-ban sikeres kísérletet hajtottak végre a *Minuteman* rakéta MIRV-es működéséről). Johnson elnök azonban ugyanakkor megrendelte az elvben az USA teljes területét védő *Sentinel*-programot. Ennek részleges kiépítését – bár McNamara végig ellenezte – részben a kínai hidrogénbomba 1967-es felrobbantása miatt 1968-ban kezdték meg. Végül már 1969 márciusában egy módosított program, a *Safeguard* váltotta, mely alapvetően az amerikai ICBM-eket védte volna az ellenség csapásoktól.

A DÉTENTE HATÁSA AZ AMERIKAI KÜLPOLITIKÁRA ÉS STRATÉGIAI TERVEZÉSRE

Az 1960-as évtizedben azonban immár más irányú mozgások is történtek, melyek elvben képesek lehettek enyhíteni a két szuperhatalom immár két évtizede tartó egymásnak feszülését. 1963-ban fogadták

³⁴ *U.S. Strategic Nuclear Policy. An Oral History, 1945–2004*. 3. Sandia National Laboratories, National Security Archive, 2012. Elérhető: <https://www.youtube.com/watch?v=wgJNPzDofk> (Utolsó letöltés: 2020.02.11.)

³⁵ Gyorsítási fázis, interkontinentális röppálya, becsapódási fázis.

Richard Nixon és befolyásos nemzetbiztonsági főtanácsadója, Henry Kissinger 1973-ban, a Fehér Házban.
 Forrás: Wikimedia Commons, szerző: The Central Intelligence Agency.

el a PTBT-t,* mely a légköri és felszíni kísérletek betiltásával az első lépés volt a későbbi szerződések és kétoldalú tárgyalások sorában. Vietnam kilátástalan eszkalációja ellenében – ahol az USA politikai vezetése a JCS tábornokaival (főleg LeMay-jel) küzdött – 1967. június 23–25-én Lyndon B. Johnson és Alekszej Koszigin találkozásánál elkezdődött valami, ami felvetette egy aktívabb és konstruktívabb amerikai-szovjet párbeszéd lehetőségét. Ennek bő másfél évvel később, Richard Nixon 1969. januári hivatalba lépésével, s talán még inkább nagy (vagy inkább: túlzott) befolyású nemzetbiztonsági tanácsadója, Henry Kissinger kinevezésével lett jelentősége. Innentől volt érvényes az, amit Kissinger egyik munkatársa így fogalmazott meg: „Nixon határozta meg az amerikai külpolitika főbb irányvonalait, de valójában Kissinger irányította azt, ő volt a tervezője, ő állt kapcsolatban a Pentagonnal, a vezérkarral, a CIA-val, befolyásolva így nemcsak a diplomáciát, de a katonapolitikát is.” Nixon és Kissinger soha nem szerették, s legfeljebb, ha pillanatokra tisztelték egymást; leginkább a

hibáikban és gyarlóságukban hasonlítottak, miközben mindketten a végletekig paranoiások és cinikusak voltak. Az általunk itt vizsgált *détente* ezen rendhagyó, ellentmondásos, frusztrált és konfliktusos politikai páros „gyermeke” volt. Az enyhülés a szovjetekkel való „működőképes kapcsolat” kialakításának igényéből nőtt ki és vált meghatározó koncepcióvá: a Nixon-adminisztráció a diplomáciai, kereskedelmi és kulturális kapcsolatok bilaterális fejlesztésén keresztül kívánt Moszkva irányába dinamikus interakciót kialakítani. Ennek lett gyakorlati betetőzése az 1972-es genfi SALT-1, ám – mint arról már szoltunk – az ICBM-ek és SLBM-ek számának az adott szinten való befagyasztása mellett a robbanófejek számát már nem korlátozták, így a MIRV-rakéták száma mindkét szuperhatalom arzenáljában folyamatosan nőtt. Mivel Kissinger véleménye szerint a *mutual assured destruction* elrettentő ereje már nem működött, személyes befolyásának alapvető szerepe volt abban, hogy Nixon alatt a *sufficiency* (elégesség) lett a meghatározó koncepció a korábban

érvényes *superiority* (fölény) helyett. Kevesen látták csak, és az enyhülést pozitív folyamatként értékelő és leíró történész iskola tagjai máig képtelenek beismerni, hogy a biztonságosabb világ illúzióját, s a nukleáris megsemmisülés elkerülésének érzését nyújtó *détente* valójában egy gyengébb félnek, a Szovjetunióknak tett, értelmetlen engedményekkel teli időszak. Henry Kissinger maga utóbb azt írta, hogy eredendően a nyugat-európai NATO-szövetségesek nyomására választották az enyhülés politikáját, hogy az a feszült hidegháborús szembenállás ellenében is „hídként szolgáljon Nyugat és Kelet között”, ám ennek kevés bizonyítékát adta. Így marad számunkra a tény, hogy a *détente* irányvonala legvalószínűbb módon a Nixont nagyban presszionáló tanácsadó fejéből pattant ki. Kissinger szerint „Nixonnak sokkal árnyaltabb képe volt Moszkváról, mint elődeinek. A Szovjetunióval való kapcsolatokat nem a mindent vagy semmit alapon közelítette meg, hanem úgy vélte, hogy azokat számos, különböző mértékben megoldható rész kérdés alkotja. (...) Az elképzelés szerint azokat a területeket kell kiemelni, ahol az együttműködés lehetséges, s a létrejövő együttműködést arra kellett használni, hogy befolyásoljuk a szovjet magatartást a két ország ellentéteinek területén. Ez, s nem pedig a kialakuló vitát jellemző karikatúrák jelentették a Nixon-kormányzat felfogásában az enyhülést. Számos tényező hátráltatta az »összekapcsolásnak« elnevezett politikát – azaz azt a törekvést, hogy egy területen folytatott együttműködést egy másik területen elért haladáshoz kötöttük.”

A Richard Nixon bukását/lemondását követően hivatalba lépő Henry Ford kormányában Kissinger immár külügyminiszter volt, így az általa diktált irányvonal töretlenül érvényesülhetett. Nagy szerepe volt ebben a „Kissinger Kissingerjeként” is emlegetett Helmut Sonnenfeldtnek, aki 1973-ban került be Henry Kissinger közvetlen stábjába. Külpolitikai szakértőként Sonnenfeldt az egyik fő szószólója volt a szuperhatalmak együttélésének, s a róla elnevezett úgynevezett Sonnenfeldt-doktrína sokak

szerint hajlandó volt elfogadni, hogy Kelet-Európa Moszkva érdekszférájának részét képezi. Helmut Sonnenfeldt – aki egyszerre volt barátja, *protegéja*, munkatársa, olykor pedig riválisa főnökének – maga ugyanakkor mindig is tiltakozott ezen minősítések ellen. Úgy vélte, félreértik, mert részéről a kétoldalú kapcsolatok „organikus” megközelítése volt a meghatározó kiindulási pont, melyben számára a sokat emlegetett *Realpolitik* játszotta a fő szerepet. Ugyanezen időszakban a politikai percepciókkal és iniciatívákkal párhuzamosan a szakértői megközelítések is változtak. A korábban a RAND-nál dolgozó James R. Schlesinger azt vallotta, hogy a nukleáris fegyvereket specifikusan kell kategorizálni, *limited optiont*, azaz korlátozott opciókat kell megállapítani az alapvetően totális csapás helyett. Korábban a SIOP ugyan épített a *smaller option*-ökre, eleve ebből épült fel maga a nagyobb rendszer, ám a legkisebb egységben is több száz fegyver bevetésével számoltak. Valójában ezek egyáltalán nem voltak „kicsik”, így végrehajtásuk esetén nagy eséllyel totális szovjet megtorlást válthattak (volna) ki. A Pentagon elképzelései szerint az ICBM, a SLBM, majd a bombázók bevetése következett volna sorrendben, mindezt azonban Moszkvából nézve alapvetően totális háborúnak, és nem célzott támadásnak vették volna. A SIOP megváltoztatását a *Minuteman-III* hadrendbe állítása is indokolta tette, mivel az ICBM-ek új generációja gyorsabban bevethető és pontosabb lett. Ráadásul, s erről ritkán esik szó, a technikai felpörgetés jelentette kutatási/kutatói kihívás és ambíció is sodorta-hajtotta a MIRV-ök fejlesztését, lévén a technikai kihívások a mérnökök részéről új megoldásokat szültek, amik aztán megtetszettek a katonai vezetésnek is. Mindezek összeadódásból 1974 elejére nőtt ki a *NISDM** 242, avagy Schlesinger-doktrína, a *flexible response* (rugalmas válasz) stratégiája, melyet James Schlesinger immár védelmi miniszterként 1974 januárjában jelentett be. Bár ezt politikailag a *deterrence* megerősítésére szánták, katonailag valójában éppen a nukleáris fegyverek bevetésének opcióját erősítette.

RONALD REAGAN FELLÉPÉSE ÉS A PEACE THROUGH STRENGTH POLITIKÁJÁNAK MEGVALÓSÍTÁSA

Az 1970-es évek második felétől aztán az enyhülés politikáját ellenző *hard linerek* mind hangosabban vetették fel annak kérdését, hogy az elrettentés működik-e még. Az USA tervezői és politikusai azzal szembesültek, hogy saját magukat, és nem a szovjeteket vették alapul annak hatásainak leképezésekor. Ahogy Frank Miller, az NSC egyik későbbi feje fogalmazott: „Annak hibájába estünk, hogy azon töprengtünk, mi riasztana el bennünket, s ezt tükörként az oroszokra vetítettük.” Valóban, az 1972-es moszkvai csúcs után, rációval ezzel a *détente* működőképességére, a szovjet rakétakísérletek és a MIRV telepítések nemhogy csökkentek volna, hanem sokasodtak és exponenciálisan növekedtek. A baj az volt, hogy e tényekkel szembe menve az amerikai közvélemény éppúgy, mint a legfőbb döntéshozók köre, a szovjetrendszerrel kapcsolatban rendszeresen ismétlődve, visszatérően alkalmazta az ún. hasonló leképezést (*mirror imaging*). Ezen elképzelések a Szovjetuniót és annak belső működését az amerikaihoz hasonló attitűdökkel és normákkal ruházták fel. A hasonló leképezés lényege, és egyben legnagyobb gyengéje és tévedése pontosan az volt, hogy a szovjeteknek az amerikaihoz hasonló gondolkodásmódot, célokat, s a célok eléréséhez szükséges metódusokat tulajdonított. A megértés és a tárgyi ismeret teljes hiányára utal az ázsiai kultúrájú, despotikus hagyományokkal rendelkező, totalitárius rendszer rokonnak való feltüntetése a teljesen eltérő gyökerű, fejlődésű és társadalmi berendezkedésű Egyesült Államokkal.

Az 1970-es évek második felére a *hard linerek* és *soft linerek*³⁶ egymásnak feszüléséből nőtt ki a híres-hírhedt Team B. Létrejöttének körülményei egyáltalán nem voltak harmonikusak, igaz, 1975-re már a CIA-n belül is létezett egy kisebbség, mely állította, hogy a szovjetek egy atomháború megnyeréséhez és nem elrettentés

céljából építenek arzenált.³⁷ Ez a vélemény, bár nem emelkedett hivatalos szintre, elegendő volt ahhoz, hogy a CIA keresni kezdje – igaz, a MAD újraértékelése nélkül – a látványos szovjet fegyverkezés indítékait. Ezzel egy időben a Gerald Ford mellett működő PFIAB³⁸ felvetette, hogy szükség lenne egy, a CIA-tól független (újra-)értékelésre a hírszerzési anyagok esetében. Erre 1976-ban kerülhetett sor, amikor is George Bush lett a CIA új vezetője, és – Ford elnök kérésére – hozzájárult egy Team A (a CIA saját csapata) és egy Team B (független szakértők csapata) felállításához. A cél az volt, hogy azonos hírszerzési adatokat felhasználva összevessék, milyen következtetésekre jut a két csapat. Mind a Team A, mind a Team B három kérdéskört vizsgált, három-három csoportban: az orosz légvédelmet, a rakéták találati pontosságát, illetve a stratégiai célokat.³⁹ Ez utóbbi kérdéskört, mely egyértelműen a legfontosabb volt a háromból, a Team B-ben az a csoport vizsgálta, melynek vezetésére Richard Pipes-ot⁴⁰ kérték fel. A csoport összeállítását – két eleve delegált tábornokon kívül

³⁷ Pipes, Richard: *Vixi. Memoirs of a Non-Belonger*. New Haven–London, Yale University Press, 2003, 133.

³⁸ *Uo.*

³⁹ *Uo.* 134–135.

⁴⁰ Richard Pipes a Harvard történésze volt. 1969 decemberében az Amerikai Történelmi Társaság éves gyűlésén figyelt fel rá Henry Jackson demokrata szenátor egyik tanácsadója, amikor is a visszalépett George Kennan helyett adott elő Washingtonban. Alig három hónappal később, 1970 márciusában Jackson már a SALT szenátusi tárgyalására, meghallgatásra vitte Pipes-ot. A történész itt kifejtette, hogy véleménye szerint az oroszokat nem érdekli sem az egyensúly, sem valamiféle fegyverkezési paritás. Rámutatott, hogy a világorradalom volt az az ideológiai alap, amelyre az egész elnyomó rendszer épült, s ez indokolhatja azt a szegénységet, melyben a szovjet emberek élnek. Pipes meglátásai rávilágítottak, hogy a szovjet ideológiát véve alapul a konklúziók egészen más irányba mutatnak, mint a hasonló leképezést alkalmazva. Pipes Jackson révén bekerült egy nemzetbiztonsági kérdésekkel foglalkozó bizottságba, s 1973-ra már a Palo Alto-i Stanford Kutató Intézet vezető tanácsadójaként publikálhatta az általánosan elfogadott ortodoxiától eltérő véleményét. A hetvenes évek közepére egyértelműen a keményvonalasakhoz sorolták, szemben a mérsékelttel (*soft liner, moderate*).

³⁶ A Szovjetunióval szembeni keményvonalas és mérsékelt politika híveinek ellentéte.

Richard Pipes 2004-ben, Varsóban.

Forrás: Wikimedia Commons, szerző: Mariusz Kubik, www.mariuszkubik.pl

– Pipesra bízták, aki többek között az akkoriban feltűnt Paul Wolfowitzot vontába a munkába. 1976. augusztus 25. és november 23. között tíz ülést tartott a Team B, s végül három fő részből álló jelentést tett az asztalra. Az első rész a CIA stratégiai becslési módszereit érintő módszertani kritika, a második a szovjet fegyverrendszerek áttekintése volt, s a harmadik rész tartalmazta a javaslatokat, konklúziókat.⁴¹ A Pipes vezette csoport legfontosabb megállapítása az volt, hogy a hasonló leképezés miatt a CIA a nyers technikai és számadatokat *elve* az amerikai gondolkodásmód, hozzáállás és működés alapján osztályozta és csoportosította. Ez a meglátásuk szerint alapjaiban téves hozzáállás azután tevőlegesen fedte el a tényt, hogy a szovjetek alapvetően támadó és nem védekező módon alkottak stratégiát.⁴² Pipes későbbi, az emlékirataiban megfogalmazott véleménye szerint Bush a CIA vezetőjeként túl gyáva volt ahhoz,

hogy szembenézzen az ebből fakadó következtetésekkel. Természetesen maga az ügynökség is elfogadhatatlannak tartotta a számukra kotnyeleskedő kívülállók véleményét, olyannyira, hogy a CIA azt végül – igaz, szűk körben – kiszivárogtatta 1976 decemberében. Az ekkor napvilágot látott anyagot sokan élesen támadták és bírálták, így például Henry Kissinger is abszolút elutasította a fenti következtetés helyességét.⁴³

Voltak azonban, nem is kevesen, akik egyetértettek a Team B megállapításaival. Az 1972-ben immár másodszor létrehívott CPD-ben⁴⁴ jó néhány, az enyhülést elvető, és azzal nyíltan szembehelyezkedő politikus és szakértő dolgozott.⁴⁵ A

⁴³ Uo. 138.

⁴⁴ A CPD tulajdonképpen az elnökhöz közelálló, alapvetően civilekből létrejött, külpolitikai tanácsadó testület volt. Legelőször Truman elnöksége idején, 1950–53-ban működött. A második CPD 1972-ben jött létre és 1981-ig létezett, ekkor Eugene V. Rostow és Paul Nitze vezetésével. Legfontosabb közös nevezőjük a határozott szovjetellenességben nyilvánult meg, s minden más elképzeléssel szemben fegyverkezési (így nukleáris) szupremáciát hirdettek. Filozófiájukban a fegyverkezés és a katonai erő jelentette a kulcsot a szovjet terjeszkedés megállításához. A Carter-kormányzat idején elképzeléseik még csak egy alternatív külpolitikai irányvonalat jelentettek, ám a bizottságból – melyben 1979-ben maga Ronald Reagan is részt vett – harminchárman kaptak kormányzati tisztséget 1981 után, s Reagan immár kormányzati szintre emelte az általuk elképzelt politikát. A Team B, a CPD II és a Reagan-adminisztráció(k) között tehát közvetlen módon – mind személyileg, mind ideológiailag – létezett folytonosság. A harmadik CPD-t George W. Bush elnökségének idején, 2004. július 20-án hívták létre, immár kifejezetten a terrorizmussal kapcsolatos kérdéskör vizsgálatára. Bővebben: Sanders, Jerry: *Peddlers of Crisis. The Committee on the Present Danger and the Politics of Containment*. Boston, South End Press, 1983.; Walker, Martin: *The Cold War. A History*. New York, Henry Holt and Company, 1995; *Committee on the Present Danger (CPD)*. *Wikipedia*. http://en.wikipedia.org/wiki/Committee_on_the_Present_Danger (Utolsó letöltés: 2020.02.11.)

⁴⁵ Néhány név, a teljesség igénye nélkül: William J. Casey (későbbi CIA igazgató), George P. Shultz (Reagan második külügyminisztere), Richard V. Allen (Reagan első nemzetbiztonsági tanácsadója), Richard Perle védelminiszter-helyettes, és végül, de nem utolsósorban Richard Pipes.

⁴¹ Pipes *i. m.* 2003, 136.

⁴² Uo. 137.

Team B megszűnése után ők kérték fel Pipes-ot a CPD végrehajtó bizottságába, ahol a harvardi professzor szavai immár meghallgatásra és egyöntetű helyeslésre találtak. A bizottság igazgatói között foglalt helyet az az ember, akire talán a legnagyobb hatással volt mindaz, amit hallott: Ronald Reagan.⁴⁶ A későbbi elnök – akiről épp Pipes írta, hogy inkább volt a meggyőződés és az intuíció, mint az intellektus embere⁴⁷ – 1980 és 1988 között politikájának alapkövévé tette mindazt, amit a Team B megfogalmazott, és amit a CPD tovább vitt.⁴⁸ A Team B megszűnhetett, de felvetései visszhangot vertek a rövid életű, változást nem hozó Gerald Ford kormányát követő Carter–adminisztráció körében is. Bár Pipes szerint Jimmy Carter épp a Team B miatt, „bosszúból”, feloszlatta az azt részben létrehívó PFIAB-ot,⁴⁹ az új elnök nem kerülhette meg a kérdést: megállnak-e a Team B állításai. Cyrus Vance külügyminiszter és Harold Brown védelmi miniszter úgy gondolta, a kívülálló szakértőkből felállított bizottság tévedett. Ám a CIA új igazgatója, Stansfield Turner, és ami ennél is fontosabb, Zbigniew Brzezinski, az elnök nemzetbiztonsági tanácsadója⁵⁰ is úgy vélte, a Team B

megállapításai helyesek, és a *détente* nem vezet sehova.⁵¹ 1979. január–februárban ez utóbbi véleményt kiszivárogtatták a *New York Times*nak, így látott először napvilágot azon álláspont, mely szerint a szovjetek nem osztották a MAD doktrínát, így nem az elrettentés miatt, hanem egy atomháború megvívásához és megnyeréséhez fegyverkeztek.⁵² Ezzel, több mint két évtizeddel megszületése után, az amerikai kormányzat nyilvánosan is beismerte, hogy az enyhülés politikája tévút volt, és a szuperhatalmak viszonyában új fejezet vette kezdetét.⁵³ A rövid életű és vitatott működésű Team B megállapításai végül utat találtak a legfelsőbb döntéshozókhoz. Carter és Brzezinski szakítottak a tárgyalásokat mindenáron napirenden tartani kívánó politizálással. A bejelentett fegyverkezési program volt az első és legfontosabb jele annak, hogy új nagyhatalmi diplomácia van születőben, melyben az USA már nem egyenrangú partnerként, hanem a világ vezető katonai erejeként kívánt tárgyalni a szovjetekkel.

Az ugyanezen időszakban ismét az események középpontjába került Paul Nitze vitte a CPD-t, mely a *window of vulnerability*hez, a sebezhetőségi réshez kapcsolódva jelezte, a bunkereket építő szovjet vezetés – Pipes állításával összecsengve – hisz a nukleáris háború megnyerésében, és arra is készül. A kérdés így az lett: mi történik, ha a szovjet ICBM-ek és SLBM-ek kiiktatják az amerikai válaszcsapás ICBM-jeit – kockázatosna-e az USA

⁴⁶ Pipes *i. m.* 2003, 140–141.

⁴⁷ *Uo.* 167.

⁴⁸ A sajtó később olykor gúnyosan csak „Team B”-ként emlegette a Reagan-adminisztrációt. *Uo.* 141.

⁴⁹ *Uo.* 140.

⁵⁰ Brzezinskit saját visszaemlékezése szerint Lengyelország második világháborús tragédiája ébresztette rá arra, hogy „a nagypolitika jelentős része alapvetően küzdelem, de egyszersmind olyan harc, melyet intelligensen kell megvívni”. Még fiatal tanári éveiben a Harvardon „vált mindinkább meggyőződésemmé, hogy természetesen dominálnunk kell a hidegháborúban, de az erőre való hagyatkozás nélkül, mert az megbízhatatlan és kiszámíthatatlan a következményeket tekintve.” A néhai nemzetbiztonsági tanácsadó visszaemlékezése szerint a koreai háború, majd az 1956-os magyar forradalom és szabadságharc bukása után vált végleg meggyőződésévé, hogy a Szovjetuniót nem katonai erővel és hatalmas véráldozatok árán, hanem jól megtervezett, intelligens stratégiával kell legyőzni. Az 1960-as évektől kezdte hirdetni, hogy „a szovjetrendszernek vannak gyenge pontjai, melyeket a gyakorlatban ki tudunk használni, s ezekre fókuszálva változásokra kényszeríthetjük őket, úgy, hogy mind nyitottabbá váljanak; s minél

inkább nyitásra kényszerítjük őket, annál inkább képesek vagyunk olyan [a rendszeren belüli – K.J.E.] erőket elszabadítani, melyek egyre inkább gátolják a rendszert, s végül és egyértelműen annak összeomlásához vezetnek.” Khan, Riz: *One on One. Zbigniew Brzezinski. Al Jazeera*, 2010. december. <https://www.youtube.com/watch?v=03ApSE6mgHE> (Utolsó letöltés: 2020.02.11.)

⁵¹ Pipes *i. m.* 2003, 142.

⁵² *Uo.*

⁵³ A szembenézés mindig nehéz. Henry Kissinger, aki a saját maga teremtette nagyság mítoszában élt – és akit Joseph Heller oly briliánsan és maró gúnnyal figurázott ki *Gold a mennybe megy* című regényében –, még a hidegháború közelgő végén, a nyolcvanas évek második felében is ragaszkodott saját tévedéseéhez.

olyan SLBM-es megtorlást, amely után a szovjetek már biztosan az amerikai városokat lövik? Ez sokakat aggasztott, főleg a szovjetek afrikai terjeszkedését, majd az SS-20-asok telepítését látva. Jimmy Carter mindezek tudatában rendelte el a *Presidential Directive 18*-ban a doktrína újraértékelését. A megszülető új *PD 59* elmozdulást jelentett a MAD-től, ám ugyanazzal a céllal: elrettenteni a szovjeteket az ellenséges lépésektől. Harold Brown, Carter védelmi miniszterének szövegírója, William Kaufmann találta ki a *countervailing strategy*⁵⁴ mint nevet (a *counter force* helyett), s a sajtó ezt hamar felkapta. A Carter által 1980. július 25-én aláírt *PD 59*, melynek megalkotásában kulcsszerep jutott William E. Odom ezredesnek, Brzezinski munkatársának, „igen nagyfokú flexibilitást, jelentős túlélési képességet és megfelelő teljesítményt” kívánt egy ellenséges csapás esetére biztosítani, mely esetben az USA-nak ellenségeivel szemben „képesnek kell lennie oly hatékony harcot vívni, hogy az ellenfél ne érhesse el háborús célkitűzéseit, és elfogadhatatlan mértékű veszteségeket szenvedjen”.⁵⁵ Ezen új katonai, támadó és védekező képességek kapcsán került szóba a neutronbomba (ami először a *Sentinel* kapcsán merült fel). Az ERW*⁵⁶ azonban jelentős indulatot

vált ki Nyugat-Európában, lévén a csak emberi pusztulást hozó új fegyver koncepciója Nyugat-Európa háború sújtotta, ám épen maradt szellemvárosainak rémképét vetette fel. Az 1970-es évtized végére Afganisztánnal a *détente* tévedése véget ért, s 1979 decemberében a NATO döntött az új közép-hatótávolságú fegyverekről, így a legmodernebb robotrepülőkről és *Pershing 2*-esekről. Felfüggesztették az INF* korlátozásáról folyó – megbeszéléseket, melyeket Carter elnök épp a *détente* megerősítésének szánt. Az elnök ekkor döntött a védelmi költségvetés emelése mellett: öt év alatt 100 milliárd dollárral többet ígért a Pentagonnak, az 1980-as 139 milliárdot 1981-re már 159 milliárdra emelte.

Lehet, hogy Carter más megítélésű elnökként vonul be a történelembe, ha a második olajválságtól frusztrált amerikai választók nem a *peace through strength* (erővel a békéért) jelszavával érkező, republikánus Ronald Reagant választják meg helyette. Reagan mindmáig megosztó, ugyanakkor egyértelműen megkerülhetetlen, egyben ikonikus alak. Habitusa jelentős belső ellentmondástól volt terhes: gyűlölte az atomfegyvereket

23-án meghirdetett Carter-doktrínában „radikális és agresszív új lépés”-ként aposztrofált afganisztáni háború Washington számára a tökéletes *proxy war* jelentette. A CIA egyik leghosszabb és legköltségesebb, ugyanakkor talán legsikeresebb műveletében 1979 és 1989 között (tehát Carter, majd Reagan és Bush elnöksége alatt) amerikai részről mintegy 3,9 milliárd dollárt költöttek a háborúra, s ugyanennyit adtak a szaúdiak. Így a CIA – a pakisztáni titkosszolgálaton keresztül – mintegy 7,8 milliárd dollárt költött egy olyan háborúra, mely amerikai áldozatok nélkül jelentős anyagi, katonai és presztízavesztést jelentett a Szovjetunióknak. Afganisztán tehát valóban fordított Vietnammá vált. Az *Operation Cyclone*, majd a Carter-doktrína nemcsak a *détente*-tal jelentett szakítást, de egyszersmind az alapvetően követő, reaktív szuperhatalmi politikával is. A Brzezinski által érvényre juttatott külpolitikai irányvonal (évtizedek óta először) kezdeményező és proaktív volt, és *de facto* visszatérést jelentett a *roll back* politikájához: a kompromisszumok átadták helyüket a konfrontációnak. A témáról bővebben: Kávássy János: „The last chance in our lifetime”. Az Amerikai Egyesült Államok útja Kelet-Európába és a globális szupremáciához. *Valóság*, 2013. december, 88–102.

⁵⁴ Nagyjából „az ellenerő stratégiája” – de mint láttuk, az amerikai tervezőknek és politikusoknak is megvolt a saját szómágiája.

⁵⁵ *Jimmy Carter's Controversial Nuclear Targeting Directive PD-59 Declassified*. National Security Archive (George Washington University), 2012. <https://nsarchive2.gwu.edu/nukevault/ebb390/> (Utolsó letöltés: 2020.02.11.)

⁵⁶ 1978. április 28-án az ún. *Saur-forradalomban* a szovjetbarát afgán kommunista erők megdöntötték Mohammed Daoud Khan uralmát. Bár ezután elvben ők ellenőrizték az országot, valójában hónapokon belül folyamatos csatározásra kényszerültek az ekkortól Pakisztán által támogatott, kelet-afganisztáni bázisú mudzsahedinekkal. A kialakuló helyzetet látva 1979 közepén Brzezinski – a külügy, így Cyrus Vance megkerülésével – javasolta Carternek, hogy indítsanak egy titkos programot a mudzsahedinek támogatására, ezzel (akár) szovjet katonai beavatkozást idézve elő. Az elnök 1979. július 3-án jóváhagyta a CIA vezette titkos akciót (*Ciklonhadművelet*), melyet az 1979 karácsonyi szovjet fegyveres beavatkozás igazolt. Az 1980. január

(kampányába eredetileg a békeaktivista Randall Forsberg által 1964-ben felvetett *nuclear freeze*, a nukleáris befagyasztás fogalma is bekerült), de az USA szupremáciáját akarta visszaállítani, s ehhez védelmi minisztere, Caspar Weinberger több atomfegyvert akart. Eközben a hivatalba lépett új adminisztrációval CPD-sek kerültek a *White House* (Fehér Ház)-ba. *Cap the Knife*,⁵⁷ azaz Weinberger gyorsan megszerezte az elnöktől a hadseregnek, azt, amit kértek – így például száz darab B-1-es bombázót, az MX rakétákat, a haditengerészet megerősítését.

Reaganék 1981. október 19-i NSDD*-13-ja gyakorlatában nem sokban különbözött a Carter-féle PD-59-től, azonban retorikája más, sokak szerint kifejezetten szerencsétlen és káros volt. A máig nagyobb részben titkos dokumentum szerint: „Az elrettentés akkor működik legjobban, ha védelmi képességeink bármely szovjet háborús becslést oly bizonytalaná és veszélyessé tesznek, hogy ez kiiktasson bármely támadásra való ösztönzést. Ehhez szükséges, hogy meggyőző módon legyünk képesek reagálni, oly módon, hogy a szovjetektől vagy más ellenféltől megtagadjuk politikai vagy katonai céljai megvalósítását. Másképpen fogalmazva, a háború sikeres megvívására kell felkészülnünk. (...) Ezen célok adják a bázisát a nukleáris erők fejlesztésének és bevetési terveinek. Alapvető fejlesztéseket kell megvalósítanunk csapatainknál és az őket támogató

⁵⁷ Weinberger a Szövetségi Kereskedelmi Bizottság elnökeként (1970-től), majd később az egészségügyért, oktatásért és népjóléti kiadásokért felelős miniszterként (1973–75) a költségvetést „megnyirbáló” intézkedései nyomán kapta a *Cap the Knife* („Cap, a Kés”) becenevet. Erre a névre aztán védelmi minisztersége idején rácéfolt. Reagannel régóta szívélyes, jó viszonyt ápolt, így működése során minden támogatást megkapott az elnöktől. Az így biztosított anyagi eszközök, illetve a tábornoki kar szakmai munkáját feltétlenül támogató (abba be nem avatkozó) magatartása miatt hamarosan ő lett a katonai vezetés kedvence. Bővebben: Reagan, Ronald: *An American Life*. New York, Pocket Books, 1992, 511. http://www.defenselink.mil/specials/secdef_histories/bios/weinberger.htm (Utolsó letöltés: 2020. 02. 11.)

erőknél, az irányítási és hírszerzési rendszereknél, hogy biztosítsuk a szükséges flexibilitást, és túlélési képességet és hatékonyságot egy bizonytalan időtartamú nukleáris háborúban.” Akárcsak *anno a PD-59-et a Washington Postnak*, ezt is kiszivárogtatták, ezúttal a *NY Timesnak*, ezek után az adminisztráció részéről tudatosan figyeltek arra, hogy nyilvánosan hangsúlyozzák, hogy egy nukleáris háborút nem lehet és szabad megvívni. Igaz, a *nuclear winter*, a nukleáris tél vita nagyban megosztotta a szakértőket: sokak szerint eltúlzott kép volt egy atomháború globális következményeiről. Az NSDD offenzív tervei mellett 1982-ben alapvető újdonságot jelentett, hogy a nagy befolyású, magyar zsidó származású Teller Ede – aki meglehetősen nagy befolyással volt magára Reagan elnökre – a MAD helyett az *assured survival*, a biztosított túlélés koncepcióját vetette fel. Ebből nőtt ki a támadó fegyverzetet nem bővítő SDI, amelyet Ronald Reagan úgy jelentett be, hogy arról sokan nem is tudtak, és így sokakat meglepett. A sajtó által a *Star Wars* után szinte azonnal „csillagháborús terv”-re keresztelt SDI-t még három évtized távlatából is nehéz megítélni. Annak korabeli műszaki realitását sokan vitatták és vitatják mindmáig; ugyanakkor mint terv/politikai eszköz szerepe megkérdőjelezhetetlen a hidegháború amerikai megnyerésében. Hívei rámutatnak, hogy bár az SDI kivitelezhetetlen lett volna harminc éven belül, mégis, ott és akkor, olyan extra kiadásokra kényszerítette a szovjeteket, melyek terhét a rendszer képtelen volt viselni. Valerij Muszatov egykori budapesti nagykövet, az Orosz Tudományos Akadémia Európa-intézetének igazgatósági tagja szerint Gorbacsovot maga Andrej Szaharov győzködte az SDI lehetlenségéről, ám a főtitkára a hadsereg részéről nehezedő nyomás végül legyőzte a józan észet.⁵⁸ Magyarán, ugyan egyik

⁵⁸ Az emberi jogi aktivista és közíró Vlagyimir Bukovszkij szerint pedig: „Csődbe vitték a Szovjetuniót, ami nem volt nehéz, már mindenképpen a csőd szélén állt.” Bukovszkij azt emelte ki, hogy az ún. Reagan-doktrína mellett az SDI jelentette a legradikálisabb szakítást a *détente* defetizmusával; illetve e kettő volt a hidegháború megnyerésének kulcsa. In: Bukovszkij, Vlagyimir: *Legendák helyett; Muszatov, Valerij: Reagan és Gorbacsov. A történelem ítélőszéke előtt.*

Ronald Reagan és Teller Ede 1983-ban, a Nemzeti Tudományos Medál átadásán.
 Forrás: Wikimedia Commons, szerző: Lawrence Livermore National Laboratory.

fél sem tudta, hogy az SDI működhet-e, Moszkvából nézve kétségbeejtő volt. A technikai részletek és gazdasági nyomás mellett fontos, hogy maga Ronald Reagan – nem kis mértékben Teller miatt – hitt benne, mert hinni akart a leszerelésben és az amerikai technika felsőbbrendűségében. A *hard liner* elnök megközelítésében a folyamatosan emelt védelmi kiadások mellett az SDI is az amerikai szupremácia helyreállításának eszközét jelentette.

EGY MAJDNEM ENDGAME ÉS A FEGYVERKEZÉSI VERSENY VALÓDI VÉGJÁTÉKA

Tanulmányom logikai ívének lezárásaként, egyszersmind az általam kronologikusan tárgyalt időszak végén érkezünk el a NATO 1983. novemberi *Able Archer* (*Tehetséges Íjász*) hadgyakorlatához, melyről mindmáig zavaróan kevés szó esik, pedig rendkívül fontos mind az elrettentés

doktrínájának megítélése, mind a racionális döntések szerepének értékelése szempontjából. Az évről évre megrendezett, hónapokig tartó *Autumn Forge* gyakorlata 1983-ban összesen mintegy tizenkét részgyakorlatból állt össze, s 173 légi szállítás mellett körülbelül 19 000 katonát és 1500 tonna katonai felszerelést és fegyvert mozgatott meg Európában, olykor teljes rádiócsend mellett. A fő cél annak begyakorlása volt, hogyan reagáljon a NATO a Varsói Szerződés inváziójára, valamint, hogy egy hagyományos fegyverekkel vívott konfliktus szovjet eskalációja esetén hogyan térjenek át végül a nukleáris arzenál alkalmazására – ezen utolsó szakasz öt napja volt a *Tehetséges Íjász* fedőnevű gyakorlat. A legújabb kutatások fényében mind egyértelműben kijelenthetjük, hogy a kubai rakétaválság óta az 1983-ban rutinszerűen megrendezett hadgyakorlat sodorta legközelebb világunkat a globális nukleáris konfliktushoz, úgy, hogy arról Washingtonnak még csak tudomása sem volt.

In: *Egy vidéki srác a gonosz birodalma ellen. Ronald Reagan, 1911–2004*. Szerk. Schmidt Mária. Budapest, 20. Század Intézet, 2011, 37–48, 109–124.

1983 második felének végletekig feszült moszkvai hangulatát illusztrálандó álljon itt két példa. A Reagan elnök felkérésére „magánemberként” az év augusztusában a Szovjetunióba látogató Averell Harriman megbeszélései során magával Jurij Andropovval is találkozott, s útjáról visszatérve a *State Department*-be elmondta, hogy a szovjet főtitkár beszélgetésük során négyszer említette „a téves számításokból kialakuló háború” veszélyét. Egybecseng ezzel Ronald Reagan második nemzetbiztonsági tanácsadója, Robert „Bud” McFarlane 1983. decemberi megfogalmazása: „Az utóbbi hat hónapban a háborútól való félelem hatással van az elitre éppúgy, mint az emberekre az utcán. A szovjet tisztviselők körében nő a paranoia, s szó szerint megszállta őket a háborútól való rettegés.” A NATO 1983. november 2–11-i *Able Archer* hadgyakorlata – tervezői és végrehajtói szándéka ellenére – ezen feszült helyzetet élezte ki a végletekig. Az 1983 őszén egy belgiumi óvóhely mélyén összegyűlt NATO tisztiek nem sejtették, hogy az atomháborúba lépés kommunikációját begyakorló rádióforgalmuk, illetve rádiócsendjük mindinkább egy valódi nukleáris konfliktus felé sodorja őket. A gyakorlat az első napon egy nyugatnémet erdőből küldött üzenettel kezdődött, s az ötödik napon lépett a virtuális atomháború fázisába. Természetesen a szovjetek maguk is nagyban készültek minderre, s kifinomult technikai eszközeikkel az atlanti katonai szövetség adatforgalmát, míg kémeikkel a tagországok saját mozgásait figyelték. Egyrészt a szovjet katonai vezetés saját gyakorlatából nagyon is jól tudta, hogy egy jól szervezett hadgyakorlat már a későbbi valódi katonai akció előkészítése is lehet; másrészt az 1983. márciusi *Evil Empire Speech*,⁵⁹ az SDI bejelentése, a koreai légitársaság KAL-007-es járatának szeptember 1-i szovjet lelövése, végül pedig a *Pershing 2* rakéták európai telepítése hatásaikban összeadódtak, s a negatív premisszákat erősítették. Miközben

az 1982-ben hatalomra került szovjet főtitkár, Jurij Andropov mindinkább vesebajával volt kénytelen megküzdeni, illetve igyekezett az ekkorra gerontokráciává lett *Politbúrót* az irányítása és ellenőrzése alatt tartani, az új kihívásokkal szembeülve fokozta az 1979-ben megindított, az angol betűszóként RYAN-ként* rövidített titkos hírszerzési műveletet. A KGB volt fejeként Andropov a *Ракетно-ядерное нападение*, azaz „nukleáris rakétatámadáshoz”, pontosabban annak megelőzéséhez a szovjet hírszerzés hatalmas kapacitásait hozta mozgásba, s innentől háromszáznál több szovjet, s még több szövetséges kém figyelte azon előre meghatározott jeleket, melyek a Kreml saját szakértői szerint egy nukleáris háború előkészületeként voltak értelmezhetőek. Az ügynökök közel 290 szempontot kellett, hogy kiértékeljenek. Az eleve eltúlzott méretű kérdéssort tovább bonyolította, hogy a logikus és releváns kérdések – így az élelmiszerek, a vérkészletek vagy az üzemanyag felhalmozása, a diplomata-rendszerű autók mozgása, a védelmi minisztériumok túlmunkájának figyelése stb. – mellett sok volt a legalább részben illogikus, irreleváns, olykor már-már abszurd szempont is, például, hogy az amerikai alkotmány, illetve a *Függetlenségi Nyilatkozat* eredetijét biztonságos helyre szállítják-e. A helyzetet tovább rontotta, hogy mindezen információ, melyet azután Moszkvában számítógépre vittek és összesítve elemeztek, az alapvetően keményvonalas és végletekig Nyugat-ellenes Vlagyimir Krjucskovhoz (1988–91-ben ő lett a KGB utolsó feje) került, aki a „szaporodó” jelekben a NATO készülődését látta. Ráadásul, az eltévedt koreai KAL-007-es lelövése szovjet értékelés szerint már elégséges *casus belli* szolgáltatott a NATO politikai vezetői számára – ez pedig a szovjet megelőző csapás megindításának szükségességét erősítette.

Mindeközben NATO-tagországok közül csak az Egyesült Királyság hírszerzése bírt pontos információkkal az általuk kiváltott moszkvai reakciókról: a Londonban működő KGB-ügynököt, Oleg Gordijevszkijt a britek korábban beszervezték, s kettős ügynökük megbízható

⁵⁹ Ronald Reagan 1983. március 8-án, az Evangélikusok Nemzeti Egyesületének gyűlésén elmondott beszéde, amelyben a szovjetrendszert „a gonosz birodalmának” nevezte.

információkkal szolgált a fokozódó szovjet hisztériáról. A britek ezen információkat átadták a CIA-nek, akik azt egyenesen Ronald Reaganhez juttatták. Bár a CIA ezen időszakban már számos forrásra támaszkodhatott, az általuk megnyert ügynökök a Vörös Hadseregről, s nem a szovjet vezetésről, vagy a KGB-ről szolgáltathattak információval. Ugyanekkor a szovjetek maguk egy, „Topáz” fedőnevű német ügynökökre, a NATO vezetésébe beépült Rainer Ruppra támaszkodva igyekeztek többet megtudni arról, vajon az „íjász” csak gyakorol, vagy immár ellenfélre les. Bár a Rupp által megszerzett adatokból kiderült, hogy a NATO tervezési rendszerében nincs *ad hoc* terv egy támadás megindítására, Krjucskovot aggasztották az 1983-as esztendő eseményei, s folyamatosan egy amerikai támadást vizionált. Nem segített a helyzeten, hogy a RYAN ügynökeinek egy része igyekezett kiszolgálni feljebbvalói utasítását, s túl buzgón kereste az atomháborúra való készülődés jeleit. 1983. november 8-án azután, amikor Ronald Reagan Japánba és Dél-Koreába indult, a NATO gyakorlat csúcsára érve beindult a virtuális nukleáris konfliktus, melynek keretében a keleti blokkban (például) 25 célpontot jelöltek meg az első csapáshoz. Erről jelentős titkosított adatforgalom zajlott Amerika és Európa között, melyet a szovjetek is hallottak, és titkosítása ellenére megfejtettek: immár az *Able Archer* reagálva Kelet-Európa-szerte megelőző intézkedéseket léptettek életbe. A páncélos és repülőegységek elfoglalták már *direkt* konfliktusra tervezett pozícióikat, kifutott a balti flotta, s nukleáris tengeralattjárók húzódtak a sarki jég védelmére. Nehéz megítélni, hogy a Vörös Hadsereg vezetése hogyan tekintett minderre, de vélemények arra utalnak, hogy akár több tucat vezérkari tiszt is hihetett a küszöbönálló nukleáris konfliktus kitörésében.

E háború megindítására az Ázsiában tartózkodó Reagantól számítottak, s ez eredetileg a NATO hadgyakorlat részét képezte. Robert McFarlane alezredes, az elnök nemzetbiztonsági tanácsadója azonban meggyőzte Reagant, hogy az adott helyzetben ettől tekintsenek el, s ne táplálják a Kreml aggodalmait ezen

a módon. Reagan szerepét ugyanakkor másra osztották, s a kiadott utasítást a szovjetek elfogták. Vlagyimir Krjucskov ezzel megerősítve látta azon feltételezését, hogy a NATO legkésőbb tíz napon belül megelőző csapást mér Sztálin utódainak birodalmára. Ezen pillanatokban sokat nyomott a latban, hogy a NATO vezetéséből Rainer Rupp továbbra is azt jelezte, hogy ennek valójában semmi nyoma nincsen. Az már csak hab a tortán, hogy bár az amerikai műholdak rögzítették a szovjet és VSZ-szintű csapatmozgásokat, amerikai részről annak nem tulajdonítottak jelentőséget, pedig ekkor már a stratégiai rakétaerők is magasabb készültségben voltak. Ennek részeként 75 darab SS-20-as egységet küldtek terepre, fedésbe, s ezeket az amerikai műholdak már csak igen nehezen lokalizálhatták. Mindannyiunk nagy szerencséjére, az Andropov által elrendelt RYAN-ban meghatározott indikátorok továbbra sem jelezték, hogy a nyugati kapitalizmust irányítók *nukleáris armageddonban* akarnának megszabadulni a keleti kommunizmus vezetőitől, s az *Able Archer* végződő *Autumn Forge* lezárultával a NATO pezsgő adatforgalma visszaállt a normális szintre, a szovjet radarokat pedig nem borították el a feljük száguldó nukleáris töltetű rakéták százai és ezrei. Döbbenetes és rémisztő tény, hogy a NATO politikai és katonai vezetőinek 1983 őszén fogalma sem volt arról, hogy alig néhány ember önuralma, megérzései és a bizonyossághoz való kitartó ragaszkodása mentett meg mindenkit – akkor éppen mintegy 4,7 milliárd embert – attól, hogy valójában egy nukleáris háború *Másnapjára* ébredjen.

Az 1983-as *Able Archer*hez kapcsolódó információk jelentős része máig titkos, de tudjuk, hogy áttételes hatásaiban nagyban hozzájárult az amerikai hidegháborús retorika finomításához. Bár a *peace through strength* erőpolitikája nem változott, a Reagan-adminisztráció innentől inkább az érdemi párbeszédre beindításának szükségességére helyezte a hangsúlyt, melyhez Washington 1985 márciusában immár partnert is kapott, az új szovjet főtitkár, Mihail Gorbacsov személyében. A két vezető az 1985.

novemberi genfi csúcson találkozott először. Gorbacsov és tanácsadói tisztában voltak azzal, hogy Moszkva valójában már elveszítette a hidegháborús versenyfutást, s így érdekelték annak a gazdasági erőforrások átrendezését lehetővé tevő lezárásában. Az 1986. április 26-i csernobili atom-katasztrófa végül arról is meggyőzte a szovjet vezetést, hogy – korábbi elképzeléseikkel ellentétben – egy globális nukleáris háborút lehetetlen megnyerni. A többi már történelem: 1986 októberében a Gorbacsov által kezdeményezett reykvíki csúcson

Reagan hajthatatlan maradt az SDI kérdésében (szó szerint felállt a tárgyalóasztaltól),⁶⁰ egy bő évvel később, 1987 decemberében pedig Washingtonban az SDI egyoldalú elfogadására és az INF-szerződés (*Intermediate-Range Nuclear Forces Treaty* – a közép-hatótávolságú nukleáris fegyverekre vonatkozó szerződés) kompromisszumos megkötésére szorította Gorbacsovot. Utóbbi 1988. júniusi, moszkvai aláírása gyakorlatilag az *arms race* szovjet elvesztésének beismerése volt, s igazolta a katonai kiadások túlpörgetésére alapozott reaganeri erőpolitikát.

RÖVIDÍTÉSJEGYZÉK

- ABM – anti-ballistic missile system (rakétaelhárító rendszer)
- ACDA – Arms Control and Disarmament Agency (Fegyverzetellenőrzési és Leszerelési Ügynökség)
- ARPA – Advanced Research Projects Agency (Fejlett Kutatási Projektek Ügynöksége)
- AMP – Applied Mathematics Panel (Alkalmazott Matematikai Bizottság)
- CPD – Committee on the Present Danger (Azonnali Veszély Bizottsága)
- DARPA – Defense Advanced Research Projects Agency (Fejlett Védelmi Kutatási Projektek Ügynöksége)
- ERP – European Recovery Program (Európai Újjáépítési Program)
- ERW – enhanced radiation weapon (neutronbomba)
- IBRD – International Bank for Reconstruction and Development (Nemzetközi Újjáépítési és Fejlesztési Bank, Világbank)
- ICBM – intercontinental ballistic missile (interkontinentális ballisztikus rakéták)
- IMF – International Monetary Fund (Nemzetközi Valutaalap)
- INF – Intermediate-Range Nuclear Forces (Közép-hatótávolságú nukleáris fegyverek)
- JCS – Joint Chiefs of Staff (Egyesített Vezérkar)
- JSTPS – Joint Strategic Target Planning Staff (Egyesített Stratégiai Céltervező Csoport)
- MAD – mutually assured destruction (kölcsonösen biztosított pusztítás/pusztulás)
- MC – Military Committee (a NATO Katonai Bizottsága)
- MIRV – multiple independently targetable reentry vehicle (önállóan célra irányítható robbanófej)
- MIT – Massachusetts Institute of Technology (Massachusetts-i Technológiai Intézet)
- NISDM – National Security Decision Memorandum (Nemzetbiztonsági Döntéshozatali Direktíva)
- NSC – National Security Council (Nemzetbiztonsági Tanács)
- NSDD – National Security Decision Directive (Nemzetbiztonsági Döntéshozatali Direktíva)
- OSRD – Office of Scientific Research and Development (Tudományos Kutatások és Fejlesztések Hivatala)
- PFIAB – President's Foreign Intelligence Advisory Board (Elnöki Külföldi Hírszerzési Tanácsadó Testület)
- PPS – Policy Planning Staff (Politikai Tervező Részleg)
- PTBT – Partial Test Ban Treaty (Részleges atomcsend-egyezmény)
- RYAN – Raketno-Yadernoe Napadenie (Nukleáris Rakétatámadás)
- SAC – Strategy Air Command (Hadászati Légiparancsnokság)
- SDI – Strategic Defense Initiative (Stratégiai Védelmi Kezdeményezés)
- SIOP – Single Integrated Operational Plan (Integrált Végrehajtási Terv)
- SLBM – submarine-launched ballistic missile (tengeralattjáróról indítható ballisztikus rakéta)

⁶⁰ „*This meeting is over* (A megbeszélés véget ért)” – mondta Reagan. Reagan *i. m.* 1992, 679.

Dr. Mészáros Gyula

A Szovjet Fegyveres Erők hazánkban „ideiglenesen” állomásozó csapatainak kivonása

1944. szeptember 23. és 1991. június 19. Két dátum, két esemény. A közte eltelt évek a szuverenitását veszített Magyarország vergődése egy idegen ország, a Szovjetunió fegyveres megszállása és fennhatósága alatt.

1944. szeptember 23-án, román katonai segítséggel, a 18. harckocsi hadtesthez tartozó szovjet katonák Battonyánál és Csanádpalota körzetében átlépték a megcsonkított trianoni Magyarország határát. A hazánk „felszabadításáért”¹ harcoló szovjet Vörös Hadsereg beözönlött az országba, majd „ideiglenes” hazánkban állomásozás után, 1991. június 19-én 15 óra 1 perckor az utolsó szovjet katona, Viktor Jegorovics Silov altábornagy² Záhonytól elhagyta hazánk

¹ A Berlin felé támadó szovjet csapatok nem 1945. április 4-én és nem Nemesmedvesnél hagyták el az országot, mint ahogyan az a köztudatban élt. Az utolsó harcok április 13-án, a még magyar területen levő Pinkamindszent községhez tartozó Dénes- és Kapuy-majornál voltak. Mivel azonban Sztálin már bejelentette, hogy a szovjet csapatok Magyarország területét április 4-én elhagyják, nem módosították az időpontot.

² Silov tábornok bosszúsan távozott, mert a magyar fél a környezeti károsodások miatt tett kifogást, és ő volt az, akinek vissza kellett térnie Magyarországra, hogy a végső elszámolást elvégezze a magyar féllel.

területét. Ezzel a magyar társadalom sorsfordító történelmi pillanathoz érkezett: az 1944. március 19-ei német megszállást követően a megszálló és „ideiglenesen” hazánkban állomásozó szovjet katonai alakulatok 46 év és 270 napi itt tartózkodás után Magyarország földje végleg(?) megszabadult az idegen katonacsizmáktól, és ezzel megvalósult a Magyar Köztársaság teljes szuverenitása.

A második világháború után a Szovjetunió Kelet-Közép-Európában, az NDK-ban, Lengyelországban, Csehszlovákiában és Magyarországon több mint félmillió katonát, mintegy 65 hadosztályt hagyott hátra. Az osztrák államszerződés megkötését követően, 1955 szeptemberében hazánkban felállították a szovjet Különleges Hadtestet (Székesfehérvár) Pjotr Nyikolajevics Lascsenko altábornagy parancsnoksága alatt.³ A hadtest alárendeltségében levő 2. és a 17. gépesített gárdahadosztály (Kecskemét, illetve Szombathely) hat gépesített ezreddel (4., 5., 7., 56., 57. és 58.), három harckocsi-ezreddel (37., 39. és 83.) és két nehézharckocsi-rohamlövegezzel (27. és 87.) rendelkezett. Állományába tartozott a 177. bombázórepülő és a 195. vadászrepülő-hadosztály (Pápa, illetve Debrecen), valamint a 20. pontonos hidászrezred (Komárom), továbbá légvédelmi erők, különböző fegyvernemi, harcbiztosító és kiszolgáló egységek és alegységek. A hadtest alárendelt csapatai a Dunántúlon Székesfehérvár, Szombathely, Sárbogárd, Győr, Pápa, Veszprém, Hajmáskér,

³ A szovjet csapatok ekkor jogtalanul tartózkodtak Magyarországon. Az 1948. december 15-én kötött egyezmény különböző objektumok bérbeadásáról szólt csupán. A tartózkodásukat szabályozó kétoldalú egyezményt 1957. május 27-én írták alá, a csapatok létszámát és *diszlokációját* szabályozó kétoldalú egyezményt pedig csak 1958. április 1-jén kötötték meg.

Körmend, Komárom, az ország keleti részén Debrecen, Cegléd, Kecskemét, Szolnok,⁴ Nagykőrös, Kiskunmajsa, Kiskunhalas, Jászberény, Nyíregyháza, Békéscsaba helyőrségekben állomásoztak.

A Varsói Szerződés megalakulásával a Magyarországon tartózkodó szovjet fegyveres erők folyamatosan növekedtek, és hosszú időre lehetővé vált, hogy „ideiglenesen” hazánk földjén állomásozzanak. „A lengyel és magyar események rávilágítottak – írta a Romániában fogva tartott Nagy Imre 1957 elején –, hogy a Varsói Szerződés a szovjet nagyhatalmi sovinszta törekvések eszköze, amelynek segítségével a benne részt vevő – helyesebben moszkvai utasításra belekényszerített – szocialista országokat ennek a politikának alárendelik. A Varsói Szerződés nem más, mint a szovjet katonai diktatúra ráerősökölése a részt vevő országokra. (...) Amit a szovjet kormány és az SZKP politikai tanácsokkal, utasításokkal nem tud elérni, azt a Varsói Szerződés katonai eszközökkel volt hivatva biztosítani...”⁵

A Magyarországra települt Déli Hadseregcsoport (DHDCS – parancsnoksága Budapest, Mátyásföld)⁶ alárendeltségébe 1989 végén, mint az később kiderült, 49 700 katona⁷ tartozott, melynek egyharmada tiszt és tiszteltyettes volt. Az alkalmazottakkal és családtagokkal együtt 1989 áprilisáig, az egyoldalú (részleges) csapatkivonás

megkezdéséig, a szovjet jelenlét mintegy 110 ezer főt tett ki.⁸ Veszprémben – az 1989-ben elsőként kivonuló – 13. poltavai páncélos hadosztály, Esztergomban a 19. nyikolajevszk–budapesti páncélos gárda hadosztály, Székesfehérváron a 254. cserkaszki gépesített lövész hadosztály, Kecskeméten a 93. harkovi gépesített lövész gárdahadosztály állomásozott. A DHDCS erői egyes adatok szerint 94 helyőrségben, 328 ingatlanon⁹ állomásoztak a kivonás előtt, de találkozhatunk olyan adatokkal is, amely 100 helyőrséget és mintegy 6000 – köztük 2000 magyar állami tulajdont képező, 4000 általuk épített – objektumot¹⁰ említ. Légiereje hat repülőtéren települt.¹¹ Csak a Dunántúl területén, a várható hadműveletek első lépcsőjében, 19 helyőrségben települtek szovjet csapatok.¹²

A szovjet Déli Hadseregcsoport állományába az 59. Légi Hadsereg tartozott, amelyet 1968-tól 36. Légi Hadsereggé neveztek át. Szervezetéhez tartozott többek között a Kunmadarason települő 1. gárda-vadászrepülő ezred (MiG-17F, MiG-15UTI), amelyet 1963 márciusában az 1. gárda-vadászbombázó repülőezreddé neveztek át. Az ezred egy század (12-14 db) atombomba hordozására alkalmas Szu-7B típusú vadászbombázó repülőgépet kapott, amelyet 1965-ben egy újabb vadászbombázó repülőszázad követett Szu-7BM és UM típusú repülőgépekkel. Ekkorra az ezred állományában 31 db Szu-7B/BM/UM, 12 MiG-17F és 5 MiG-15UTI repülőgép volt. Alkalmazásukra az ausztriai objektumok

⁴ M. Tóth György: *Kivonási tünetek 1. Honvédelem.hu*, 2011.06.16.

https://honvedelem.hu/cikk/honvedelmi_miniszter/kivonasi-tunetek-1/ (Utolsó letöltés: 2020.02.12.)

⁵ Idézi: Horváth Miklós: A magyar katonadiplomácia szerepe a Varsói Szerződés felszámolásában. *Felderítő Szemle*, 2013. november, 54–72.

⁶ A DHDCS első parancsnoka Mihail Kazakov, majd mintegy hét éven át Konsztantyin Provalov vezérezredes volt. 1982–85 között a parancsnok Konsztantyin Kocsetov, 1985–88-ban Alekszej Gyemidov vezérezredes volt.

⁷ *Jelentés a Magyarországon állomásozó szovjet csapatok kivonásáról folytatott tárgyalások első fordulójáról.* (Külügyminisztérium, 1990. 02. 15.) Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (MNL OL) 00107/13/90

⁸ M. Tóth György: *Kivonási tünetek 3. Honvédelem.hu*, 2011.06.19. <https://honvedelem.hu/cikk/kivonasi-tunetek-3/> (Utolsó letöltés: 2020.02.12.)

⁹ Horváth Miklós – Kovács Vilmos: *Magyarország az atomháború árnyékában.* Budapest, Zrínyi, 2016, 177.

¹⁰ *Előterjesztés a Minisztertanács részére A szovjet Déli Hadseregcsoport csapatainak Magyarországról történő teljes kivonulása” tárgyában.* (1990.05.30.) 2. Hadtörténelmi Levéltár Központi Irattár (HL KI) 1/25 jk. 542/012/1.

¹¹ Burucs Kornélia: A szovjet csapatok kivonása Kelet-Közép-Európából. *Kronológia*, 1986–1992. *História*, 2009. május–június, 3–10.

¹² A szovjet csapatok települése a kivonuláskor. HL MN (Magyar Néphadsereg) KGy VIII/e-4.

ellen került volna sor. A korszerűsítés révén az ezredben 1976-tól Szu-17M2/UM, 1989-től MiG-27M/23UB repülőgépek váltották az előző típusokat. A Debrecenben állomásozó, szintén atomhordozásra kijelölt 727. gárdabombázó ezred 1953-tól 33 Il-28/U repülőgéppel, 1974-től Jak-28, majd 1982-től Szu-24M típusú bombázó repülőgépekkel rendelkezett. Az ezred tervezett feladata az olaszországi célpontok elleni csapásmérés lett volna. Repülőtereiken nagy valószínűséggel atombombákat is tároltak.¹³

A Szovjetunió emellett nukleáris fegyverek hordozására alkalmas eszközöket és atomtölteteket is tartott az ország területén. Az atomeszközök magyarországi elhelyezésére Kádár János, az MSZMP főtitkára és a Szovjetunió honvédelmi minisztere 1967-ben kötött nemzetközi szerződést. A szerződés értelmében az atomfegyvereket kizárólag a „Duna” fedőnevű objektumban, a „Kis-Moszkvában” tárolhatták. Az atomfegyverek magyarországi tárolásáról a pártfőtitkáron kívül tudomása volt a mindenkor honvédelmi miniszternek, és esetleg szűk ismeretei voltak a honvédelmi államtitkárnak, a vezérkari főnöknek, a hadművelési csoportfőnöknek és a háborús, ún. „éles tervek” kidolgozásával foglalkozó hadművelési tervező osztálynak. A tapolcai rakétaalakulattól néhány tíz kilométerre, a Kab-hegy melletti „Kis-Moszkvában”, Nagyvázsöny és Tótvázsony közötti térségében levő Edward-hegyen tárolták az atomtöltetű rakétafejeket a „Duna” fedőnévvel, a katonai és polgári szemek elől rejtett, úgynevezett mozgó rakétatechnikai bázison. A csapatkivonáskor a „Duna” objektum parancsnoka Borisz Nyikolajevics Baranov vezérőrnagy volt, aki semmilyen tekintetben nem tartozott a „Magyarországon ideiglenesen állomásozó” Déli Hadseregcsoporthoz. Az

¹³ Vándor Károly: *Szovjet atomhordozó repülőgépek hazánkban*. JETfly, 2005.01.07. <http://www.jetfly.hu/regi-jetfly/1743-szovjet-atomhordozo-repul-337gepek-hazankban>. (Utolsó letöltés: 2017.04.11.) Részletesen olvasható: Vándor Károly: *Légierő társbérletben. Avagy a Szovjet Légierő és Légvédelem története Magyarországon és Ausztriában (1944–1991) 1–2*. Dunakeszi, VPP, 2009–2010.

atomeszközök tárolásával és alkalmazásával kapcsolatos valamennyi tevékenységet a Szovjet Fegyveres Erők Hadászati Rakétacsapatainak Főparancsnoksága tartotta kézben, így a „Duna” objektum parancsnoka annak közvetlen alárendeltségébe tartozott.¹⁴ Hétpecsétes titok volt, hogy a szovjetek a tapolcai alakulat Scud-A és Scud-B hordozórakétáit háború esetén atomtöltetű rakétafejekkel látták volna el.¹⁵ Erről még a vezető beosztásban levő tábornokoknak és tiszteknek is csupán sejtésük volt. Minderről a hadművelési tervezés közelében levők is csak a rendszerváltást követően, a sajtóból és a híradásokból értesültek. Csakúgy, mint arról, hogy néhány magyar vadászpilóta, rendkívüli titoktartás mellett, a Szovjetunióban kapott felkészítést és kiképzést az atombombavetés gyakorlati végrehajtására. Erről még az egy alakulathoz repülő pilótatársak sem tudtak, hiszen a kiképzésen részt vevőket szigorú titoktartási kötelezettségnek vetették alá.

1989–90 között a DHDCS parancsnoka a szovjet csapatok kivonását előkészítő Matvej Burlakov vezérezredes lett. Őt váltotta a csapatkivonást levezényelő Viktor Silov altábornagy, aki 1991. június 19-én hagyja el Magyarországot.

A totális termonukleáris háborúra készülő szovjet fegyveres erők a Délnyugati Hadszintér délnyugati hadászati irányban elhelyezkedő egyik „távoli helyőrségét” jelentő Magyarországon 27 146 különféle harcjárművel és gépjárművel, 230 ezer tonna lőszerrel, és mintegy 100 ezer tonna üzemanyaggal rendelkeztek.¹⁶

Ennek a hatalmas erőnek a kivonását kellett szovjet és magyar részről koordinálni, amelyben a honvédségen kívül az ország közigazgatási intézményeinek és szerveinek kijelölt szervezetei is részt vettek. 1989 decemberében – a sokasodó feladatok és a helyzet kiforratlansága miatt – az év végén szokásos vezetői

¹⁴ Kárpáti Ferenc: *Puskalövés nélkül...* Budapest, Duna International, 2011, 79.

¹⁵ M. Tóth *i. m.* (3) 2011.

¹⁶ *Uo.*

értekezlet is elmaradt. Ekkor folyt a Magyar Honvédség Parancsnokságának és a Vezérkar szervezetének kialakítása, a tizenkét hónapos katonai szolgálatra való áttérés, a bécsi leszerelési tárgyalás-sorozat, a szovjet csapatok kivonásának előkészítése és megkezdése, valamint a VSZ-ből való kilépés elvi és gyakorlati problémáinak kezelése. Mindez lekötötte a Magyar Néphadsereg állományának jelentős részét.

KEZDEMÉNYEZÉSEK A SZOVJET CSAPATOK MAGYARORSZÁGRÓL VALÓ KIVONÁSÁRA

A szovjet fegyveres erők kivonása elsőként az egyetemi ifjúság és Nagy Imre részéről merült fel igényként.¹⁷ A magyar kormány 1956. november 1-jén, a Varsói Szerződés egyidejű felmondásával kinyilvánította Magyarország semlegességét. Érvényre juttatását azonban a beavatkozó szovjet fegyveres erők megghiúsították. A forradalom és szabadságharc leverését követően a szovjet katonai erők jelenléte a Kádár-rezsim megerősödését garantálta, amely biztosította a pártállami diktatúra, a párt hatalmának túlélését. Az év végére a szovjet fegyveres erő létszáma elérte a 60–65 ezer főt.

Hruscsov is felvetette a szovjet párt- és kormánydelegáció 1958. április 2–10. közötti budapesti látogatása során, hogy Magyarországról is kivonhatnák a szovjet csapatokat. Ezt megelőzően ugyanis a

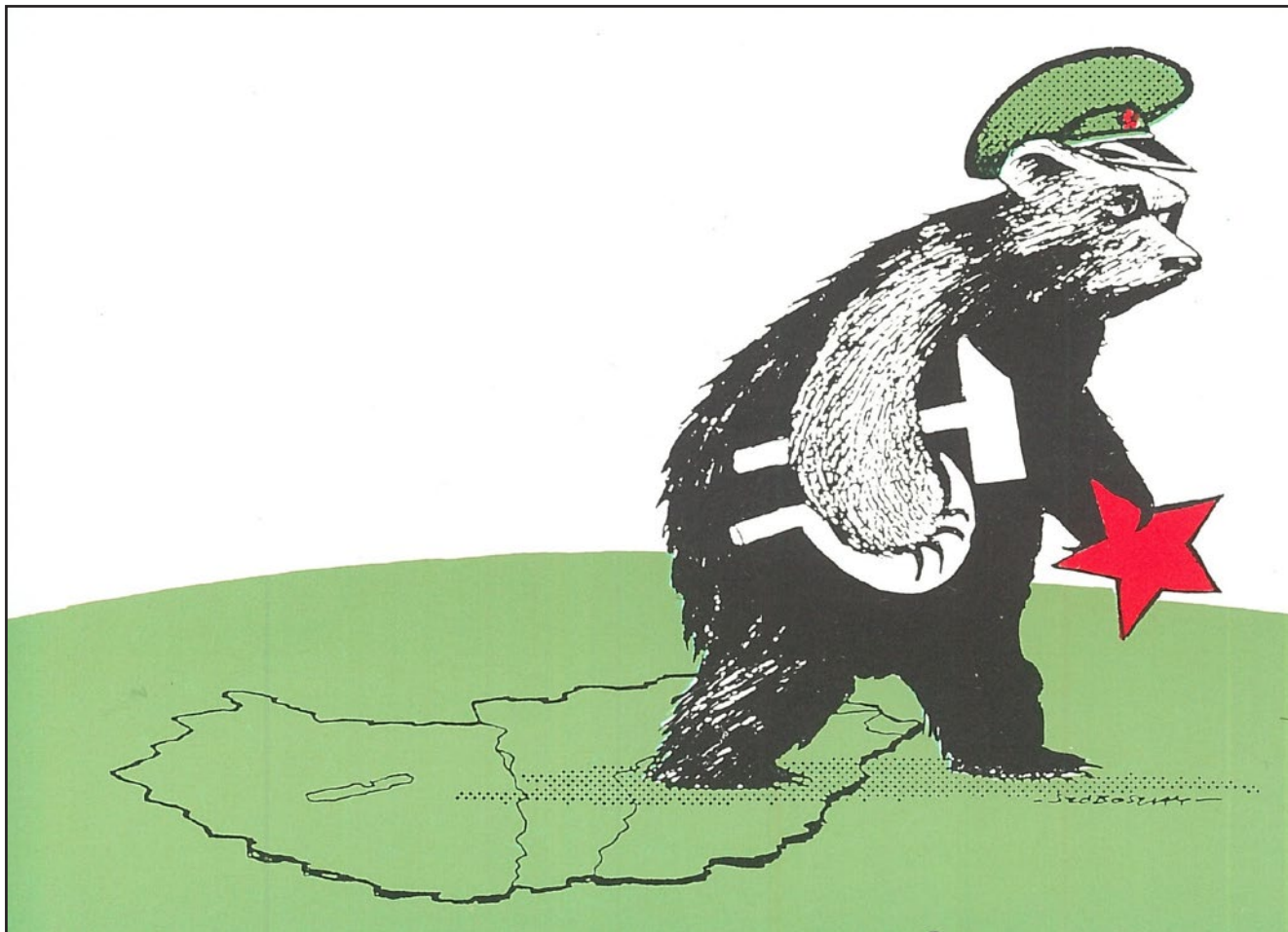
szovjet vezetés hasonló ajánlatot tett Romániának, és mint ismeretes, 1958 nyarán teljesen ki is vonták a csapatokat Romániából. Kádár még a legszűkebb vezetéssel sem konzultálva, az ajánlatot helyből elutasította, valószínűleg arra hivatkozva, hogy az ország belső helyzete ugyan már stabil, de külső fenyegetés esetén a magyar hadsereg nem lenne képes garantálni az ország biztonságát. A szovjet csapatok távozására így nem került sor, de Hruscsov elutazása után Kádár részben meggondolta magát, és a közvélemény megnyugtatása céljából felvetette, hogy egy szovjet hadosztályt vonjanak ki Magyarországról. Így, 1958 nyarán, a romániai kivonással együtt a magyarországi szovjet kontingens létszámát is egy hadosztállyal csökkentették.¹⁸

Több mint három évtizeddel később, a Magyar Demokrata Fórum legmagasabb döntéshozó testülete 1989. március 12-én követelte a megszálló csapatok kivonását Magyarország területéről. Abban az időben, amikor ez még „igazán főbenjáró bűnnek” számított! Ezt a kívánalmat erősítette meg a Magyar Demokrata Fórum által 1989. október 21-én elfogadott – könyv alakban publikált – programja, amely tovább feszegette mind a csapatkivonásokra, mind a semlegességre vonatkozó elgondolásukat.¹⁹ 1989. június 16-án, Nagy Imre és mártírtársai újratemetésén mondott gyászbeszédében Orbán Viktor, a Fidesz választmányi tagja is határozottan követelte, hogy kezdődjenek tárgyalások a szovjet csapatok azonnali kivonásáról. 1989. november 4-én, az 1956-os felkelés leverésének harmincharmadik évfordulója alkalmából tartott megemlékezésen, a Magyar Október Párt és a Magyar Radikális Párt a Szovjetunió nagykövetsége előtt követelte a szovjet csapatok azonnali és feltétel nélküli kivonását. A kormány elhatárolta

¹⁷ A szovjet csapatok kivonásának követelése az 1956-os forradalom elsőként megfogalmazott igénye volt. Az 1956. november 1-jén a rádióban is elhangzott nyilatkozattal, amelyben Nagy Imre miniszterelnök bejelentette Magyarország semlegességét, megszűnt a szovjet csapatok további itt-tartózkodásának jogcíme. Egyben azt is jelentette, hogy 1956–1957 fordulójáig a magyar pártvezetésen belül a szovjet csapatok jövőbeli kivonása kérdésében még teljes egyetértés uralkodott. Az MSZMP Ideiglenes Központi Bizottsága 1956. november 11-ei ülésén Kádár János hangsúlyozta: „Egy bizonyos idő múlva amúgy is *le kell ülni tárgyalni a szovjet csapatok kivonásának kérdéséről*, s ami a perspektívát illeti, nem kétséges, hogy *előbb-utóbb ki kell vonni Magyarországról őket...*” In: Gombócz Márta: *A szovjet hadsereg Magyarországon, 1944–1957. História*, 2009. május–június, 4.

¹⁸ Békés Csaba: *Magyarország, a szovjet blokk és a nemzetközi politika az enyhülés időszakában, 1953–1991.* (Akadémiai doktori értekezés.) Budapest, 2012, 117. http://real-d.mtak.hu/653/7/dc_499_12_doktori_mu.pdf (Utolsó letöltés: 2017.04.04.)

¹⁹ Für Lajos: *A Varsói Szerződés végnapjai – magyar szemmel.* Budapest, Kairosz, 2003, 39–40.

A tanulmányt illusztráló képek forrása: *Magyar Fórum*.

RETÖRKI Archívum, Lakiteleki Rendszerváltó Archívum, MDF korai időszakának iratai, 1.5.3.1. Magyar Fórum lap, 31. doboz, 2. ő. e.

magát a tüntetéstől, a Szovjetunió pedig barátságtalan akcióként értékelte „a szovjet nép legnagyobb ünnepére, a nagy októberi szocialista forradalom évfordulójára időzített” tüntetést.²⁰

AZ ENYHÜLÉSI FOLYAMAT KÖVETKEZMÉNYEI

A Varsói Szerződés Politikai Tanácskozó Testületének (VSZ PTT) 1988. július 15–16-án Varsóban megtartott ülésén Gorbacsov, a Szovjetunió Kommunista Pártjának (SZKP) főtitkára visszafogottan, Eduard Sevardnadze szovjet külügyminiszter azonban a külügyminiszterek szűk körű megbeszélésén nyíltan beismerte, hogy a Szovjetunió „válság előtti helyzetben van”, s így nem bírja tovább az állandósult fegyverkezési versenyt, amely „minden területen” túlterheli a keleti táborn. Hangsúlyozta, hogy mostantól a fegyverkezési hajsza megállításának abszolút prioritást kell adni, és minden lehetőséget meg kell ragadni a megállapodások

elérésére.²¹ A moszkvai vezetés csak ekkor látta be, hogy a Szovjetunió és az egész szovjet blokk súlyos válságban van, s a két világrendszer közötti versenyben minden téren alulmaradt.

A Varsói Szerződés Politikai Tanácsadó Testületének 1987-es berlini ülésén a tagállamok képviselői döntöttek a szervezet katonai doktrínájának védelmi jellegűvé alakításáról. Ennek hatására 1988-ban, a vezérkar elvi irányítása mellett, a megváltozott elveknek megfelelően, a Magyar Néphadsereg háborús alkalmazási tervei²² védelmi jellegűvé való átdolgozására is sor került.²³

²¹ Békés *i. m.* 2012, 306.

²² A Magyar Honvédségnek a múltban és napjainkban is volt/van alkalmazási elgondolása egy esetleges fegyveres konfliktus (háború) esetére, amit napjainkban a köztársasági elnök és a miniszterelnök hagy jóvá.

²³ Borsits László nyá. vezérezredes, a MH volt vezérkari főnökének visszaemlékezését lsd. *A Magyar Honvédség negyedszázada. A rendszerváltástól napjainkig.* Szerk. Földes Ferenc – Kiss Zoltán – Isaszegi János. Budapest, Zrínyi, 2016, 271.

²⁰ Burucs *i. m.* 2009, 7.

1988-tól érezhető volt, hogy a kemény kézzel egyben tartott brezsnyevi doktrínát²⁴ lazító Gorbacsov nagyobb politikai mozgásteret enged a szocialista tábor országainak, melyek lehetővé tették, hogy rövid időn belül a történelmi átalakulás útjára léphessenek. Ez a mozgástér azonban mindaddig sérülékenynek tűnhetett, amíg szovjet csapatok hazánkban állomásoztak, hiszen fennállt a veszélye, hogy azok a kommunista „modellváltás” oldalára állnak. Gorbacsov támogatta a gazdasági és politikai reformokat ezekben az országokban, ami Magyarország és Lengyelország esetében jelentős változásokat eredményezett. Magyar részről ekkor vetődött fel először hivatalosan is a *szovjet csapatok kivonásának a kérdése*. 1988-ban Rafael Fjodorov, az SZKP Külügyi Osztályának a szocialista országokért felelős helyettes vezetője magyarországi látogatásán vetette fel azt a kérdést, hogy „meg kellene kezdeni a hazánkban tartózkodó szovjet csapatok kivonásáról szóló tárgyalásokat”.²⁵

A VSZ tagállamaiban állomásozó szovjet csapatok fenntartása súlyos gazdasági teherként jelentkezett a Szovjetunió számára. 1988 decemberében a Szovjetunió Közép-Európában tizenkilenc hadosztályt tartott ugrásra készen. Ebből nyolc (380 000 fő) az NDK területén, kettő (62 000 fő) Lengyelországban, öt (75 000 fő) Csehszlovákiában és négy (61 000 fő) Magyarországon. Az amerikai-szovjet fegyverkorlátozási tárgyalásokon a Szovjetunió jelezte, hogy egyoldalúan csökkenti a Kelet-Európában állomásozó haderőinek létszámát.²⁶ Majd az

²⁴ A brezsnyevi doktrína elvi alapja az volt, hogy a Szovjetunió fenntartja magának azt a jogot, hogy akár katonai erővel is beavatkozzon azoknak a VSZ tagállamoknak a belügyeibe, amelyekben – a Szovjetunió álláspontja szerint – számukra kedvezőtlen folyamatok indulnak meg.

²⁵ Szokai Imre nyilatkozatát ld. *A puha diktatúrától a kemény demokráciáig*. Szerk. Bodzabán István – Szalay Antal. Budapest, Pelikán, 1994, 160.

²⁶ Ezt a tervet a lakosság kedvezően fogadta. A közvélemény-kutatás szerint Budapesten a lakosság 92%-a, a nagyvárosokban 96%, a falvakban pedig 89%-a helyeselte. *Gyorsjelentés a szovjet csapatok kivonásáról*. (Magyar Közvélemény-kutató

ENSZ 43. közgyűlésén (1988. 12. 07.) Gorbacsov pártfőtitkár bejelentette, hogy a Szovjetunió 1991-ig hat harckocsi hadosztályt és deszantrohamegységeket von ki Csehszlovákiából, az NDK-ból és Magyarországról.²⁷

1988. december 8-án Kárpáti Ferenc honvédelmi miniszter úgy nyilatkozott, hogy a Magyarországon állomásozó szovjet alakulatok 25 százalékát érintheti a haderőcsökkentés. A bejelentést tettek követték. Matvej Burlakov, a Magyarországon állomásozó szovjet Déli Hadseregcsoport parancsnoka 1989. január elsejei nyilatkozatában bejelentette az egyoldalú csökkentésről hozott szovjet kormányhatározatot.²⁸

A SZOVJET CSAPATOK RÉSZLEGES KIVONÁSA MAGYARORSZÁGRÓL

A szovjet csapatok részleges kivonása Magyarországról 1989. április 25-én kezdődött, és július végéig tartott. Ekkor indult haza Kiskunhalasról a 13. szovjet harckocsi-gárdahadosztály, majd május 19-én Sárbogárdról és Debrecenből is távoztak a szovjet alakulatok. Laktanyáikat a Dunántúl nyugati területeiről hátravont szovjet alakulatok foglalták el.

Intézet, 1989.04.20.) <http://www.slideshare.net/dekanyszilveszter/02-34117585> (Utolsó letöltés: 2017.01.27.)

²⁷ Kávássy János Előd: A vég kezdete. Amerikai prognózisok és politikai helyzetértékelés Kelet-Európa jövőjéről a rendszerváltás hajnalán. In: *Rendszerváltás 1989. 15 tanulmány*. Szerk. M. Kiss Sándor. Lakitelek, Antológia, RETÖRKI Könyvek 2., 57–80.

²⁸ „A szovjet kormánynak a fegyveres erők és fegyverzetek egyoldalú csökkentéséről hozott határozata értelmében a Magyar Népköztársaság területéről 22 egységet vonnak ki (...) E kivonás után a hadseregcsoporthoz létszáma több mint 10 000 fővel csökken: mintegy 2400 tiszttel és zászlóssal, valamint csaknem 8000 tiszthelyettessel és katonával. Elhagyja az ország területét több mint 1800 szovjet katonacsalád, tehát még csaknem négyezer ember” – szól a határozat. *Magyarországról történő egyoldalú szovjet csapatkivonás rövid ismertetése* (Külügyminisztérium). <http://www.slideshare.net/dekanyszilveszter/01-34116966> (Utolsó letöltés: 2017.01.27.)

Kárpáti Ferenc honvédelmi miniszter – a kormánynak felterjesztett – jelentése szerint a részleges csapatkivonás keretében kivonásra került 11 300 fő, 470 harckocsi, 200 löveg és aknavető, 2900 különböző típusú gépjármű. Jelezte továbbá a kormánynak, hogy csökkentéseket terveznek a 36. Légi hadsereg állományát érintően is. Ennek keretében felszámolnák a Tökölön állomásozó vadászpilóta-ezredet (45 db vadászpilóta-gép kivonásával), a lövész és harckocsi hadosztályok helikopterosztályait, ezeket összevonják egy helikopterezredbe (57 db helikopter), amelyet Tökölön terveznek állomásoztatni, egy szállítórepülő századdal (12 db repülőgép) társbérletben. A Sármellékre és Kiskunlacházára települő vadászpilóta-ezredek repülőgép-állományát 40-ről 32-re csökkentik. Hasonló csökkentést terveznek a debreceni és a kunmadarasi vadászbombázó ezredekénél is. A részleges kivonást követően az osztrák–magyar határ mintegy 100 kilométeres sávjában csak légvédelmi erők maradnak. A szovjetek átadtak 10 laktnyát,²⁹ valamint a gödöllői Grassalkovich kastélyt, és az 1957 óta kórházként működtetett, esztergomi Bazilika melletti érseki papnevelde épületét.³⁰

A közvélemény nyomására a szovjetek a Magyarországon tárolt atomfejeket és atombombákat – többek között a Nagyvázsony körzetében települt mozgó rakétatechnikai bázison tárolt atomtölteteket és rakétákat is – már a részleges csapatkivonások során, 1989 őszén elszállították Magyarországról.³¹ Kivonásukat Mihail Mojszejev vezérkari főnök 1990 októberében jelentette be. Erről Borisz

²⁹ A csapatkivonással kapcsolatos adatok nemcsak a kutatók leírásaiban térnek el egymástól, hanem az egyes levéltári – sőt Annus Antal altábornagy által készített és felterjesztett – dokumentumokban fellelhető adatok is különböző számokat tartalmaznak. Ez utalhat az információáramlás torzulására, de arra is, hogy a szovjet csapatokra vonatkozó tényleges adatokat sem a kormány, sem pedig a Magyar Néphadsereg vezetése nem ismerte.

³⁰ Kárpáti *i. m.* 2011, 97.

³¹ M. Tóth *i. m.* (3) 2011; Élő Anita: Szovjet atomtitkok Magyarországon. *Heti Válasz*, 2005.07.21., 21–24. <http://valasz.hu/itthon/szovjet-atomtitkok-magyarorszagon-12156/> (Utolsó letöltés: 2017.04.17.)

Sztukalin, a Szovjetunió budapesti nagykövete tájékoztatta Németh Miklós miniszterelnököt 1989 novemberében. Mindez Németh Miklós akkor már leköszönt miniszterelnök 1991. április 23-ai sajtónyilatkozata alapján került be a köztudatba. 1990. február 16-án Borsits László altábornagy, Geller István vezérőrnagy és Réti Tibor ezredes meglátogatta a „Duna” objektumot, és meggyőződtek arról, hogy az atomrobbanó fejeket eltávolították. Később derült csak ki, hogy a szovjetek titokban, az 1967-es szerződés ellenére – amely az atomtölteteket kizárólag a „Duna” fedőnevű objektumban engedélyezte elhelyezni – atomtölteteket tároltak Tabon, Császáron, Kiskunlacházán és Kunmadarason is. Vándor Károly kutatásai azt is valószínűsítik, hogy a debreceni vadászbombázó- és a sármelléki vadászpilóta-ezredek repülőterein is tároltak atombombákat.³²

1989. július 24–25-én Moszkvában az MSZMP vezetői, Nyers Rezső és Grósz Károly a szovjet csapatok további kivonásáról tárgyaltak Gorbacsovval. Nyers kifejtette, hogy Magyarország a hid szerepét kívánja betölteni Kelet és Nyugat között. Szerintük megfelelő nemzetközi helyzetben a csapatcsökkentések a teljes kivonáshoz vezethetnek. 1989. december 21-én Kárpáti Ferenc honvédelmi miniszter újabb szovjet csapatkivonásokat jelentett be, amelyeket 1990. január 8-án a szovjet vezérkarifőnök-helyettes is megerősített. A további csapatcsökkentés keretében 1990 elején távozott egy harcászati rakétadandár, egy vadászbombázó repülőezred, egy gépesített lövészegység, két harckocsi-zászlóalj és két építőalakulat.³³

A KORMÁNY DIPLOMÁCIAI LÉPÉSEI A SZOVJET CSAPATOK TELJES KIVONÁSA ÉRDEKÉBEN

1989-ben robbanásszerű változások indultak meg Közép-Európában. A Magyarországon és Ausztrián át az NSZK-ba tartó német állampolgárok előtt 1989-ben megnyitottuk az államhatárt,

³² Vándor *i. m.* 2005.; Vándor *i. m.* (1–2) 2009–2010.

³³ Burucs *i. m.* 2009, 7.

leomlott a „vasfüggöny” és a berlini fal. A hidegháború két legnagyobb teherviselője, az Amerikai Egyesült Államok és a Szovjetunió megérett a további változásokra. George Bush és Mihail Gorbacsov 1989. december 2-ai máltai találkozásán a demokratikus átmenet békés lehetőségéről tárgyalt. Gorbacsov feltétel nélkül elfogadta „a szabad választások és a belügyekbe való be nem avatkozás elvét”.³⁴ Az európai szocialista államokban gyökeres átalakulási folyamatok indultak be, melyek során – Románia kivételével – a diktatórikus rendszerek megdöntése békés úton ment végbe. Hazánkban 1989. október 23-án kikiáltották a harmadik Magyar Köztársaságot, amely felgyorsította a bel- és külpolitikai folyamatokat.

A rendszerváltozás lehetővé tette Magyarország számára, hogy az 1944. március 19-én elvesztett függetlenségét helyreállíthassa. A teljes szuverenitásunk visszaszerzésének elengedhetetlen feltétele azonban még hátra volt: a hazánkban tartózkodó idegen állam, a Szovjetunió „távoli helyőrségének” végleges felszámolása, fegyveres erőinek Magyarországról történő teljes kivonása. A szovjet csapatok kivonását az 1989–90-es években több magyar vezető és az MSZMP PB is szorgalmazta.³⁵

1989. március 2–3-án Németh Miklós miniszterelnök Moszkvában ígéretet kapott Gorbacsovtól arra, hogy a kivonásról szóló tárgyalások megkezdődhetnek, de a szovjet pártfőtitkár szigorú titoktartást kért a szóba hozott katonai kérdésekről. Jóval kevésbé elkötelezetten ugyan, de Gorbacsov azt is megígérte, hogy megvizsgálják a magyar területen tárolt nukleáris fegyverek kivonásának

kérdését is.³⁶ Az Oplatka által hivatkozott dokumentum azonban hitelesen ezt nem támasztja alá.³⁷ Németh Miklós – Oplatka által írt – visszaemlékezéseiben is az áll, hogy: „a katonai kérdések (...) a szovjet marsallokra tartoztak, ezek pedig külön vonalat képviseltek.”³⁸

Március 23–24-én Grósz Károly pártfőtitkár is látogatást tett Moszkvában, ahol kezdeményezte a szovjet csapatok és atomfegyverek Magyarországról való kivonását. „Amikor csak lehetőség volt rá, minden alkalommal újra és újra a tárgyalások fontos témája lett a szovjet csapatok kivonulásának a kérdése. Így a Grósz Károly és Gorbacsov közötti, 1989. március 23–24-ei tárgyalás során, majd az 1989. június 7–8-ai tárgyaláson, amikor Nyers Rezső és Grósz Károly tárgyalt Gorbacsovval” – írta visszaemlékezéseiben Kárpáti Ferenc. „A tárgyalásról tájékoztatás készült az MSZMP Politikai Bizottságának. Ebben Nyers jelezte, hogy Grósz és Gorbacsov elvtárs márciusi moszkvai megbeszélésén elvi megállapodás született a csapatkivonások folytatásáról. Akkor a szovjet fél kérte, hogy e megállapodás ne kerüljön nyilvánosságra.”³⁹

Gorbacsov a titoktartást azért kérte, mert a csapatkivonás tervének nyilvánosságra kerülése rontotta volna a Szovjetunió tárgyalási esélyeit a bécsi haderő-csökkentési tárgyalásokon. A nyilvánosság így csak a júniusi tárgyalásokat követően ismerhette meg a szovjet csapatkivonással kapcsolatos szándékokat. Gorbacsov váltogatta a kivonással kapcsolatos nézeteit, „míg végül a máltai csúcs előtt, 1989 utolsó hónapjaiban jutott el annak felismeréséig, hogy számukra is az az előnyös, ha Magyarországról, Csehszlovákiából és Lengyelországból kivonják a csapataikat”.⁴⁰

A szovjet csapatok teljes kivonásának kérdését elsőként, immáron országgyűlési

³⁴ A belügyekbe való be nem avatkozás elvét az Amerikai Egyesült Államok azóta is sorozatosan megsérti. Gondoljunk csak a „demokrácia exportálásának” kudarcos következményeire, az „arab tavaszra”, a népek és nemzetek belügyeibe való politikai, gazdasági és katonai beavatkozásaira.

³⁵ Az MSZMP PB 1989. május 16-ai napirendjén a következő szerepelt: a Varsói Szerződés Politikai Tanácskozó Testülete következő ülésén vessék fel a Magyarországon tartózkodó szovjet csapatok kivonásának kérdését. Burucs i. m. 2009, 5.

³⁶ Oplatka András: „Mert ez az ország érdeke”. Németh Miklós. Budapest, Helikon, 2014, 164.

³⁷ Horváth – Kovács i. m. 2016, 172.

³⁸ Oplatka i. m. 2014, 205.

³⁹ Kárpáti i. m. 2011, 94.

⁴⁰ Uo. 96.

képviselőként, Sebők János vezérőrnagy kezdeményezte az Országgyűlés Honvédelmi Bizottsága 1989. december 12-ei ülésén, ahol javasolta, hogy „a kormány folytasson tárgyalásokat a szovjet kormánnyal, és érje el, hogy a Szovjetunió 1990. december 31-éig vonja ki csapatait. Később, december 21-én a Honvédelmi Bizottság és a Külügyi Bizottság együttes ülésén Sebők János javaslatával egyetértő határozat született, de abban a kivonás végső határidejét 1991. június 30-ára módosították.”⁴¹ Miután az országgyűlési képviselők egy része, a Honvédelmi Bizottság és a Külügyi Bizottság 1990. január 5-ei ülésén is a csapatkivonás mellett foglalt állást, Németh Miklós miniszterelnök ugyanezen a napon levelet írt Rizskov szovjet miniszterelnöknek, hogy a magyar fél készen áll a konkrét és részletre menő tárgyalások megkezdésére. Amikor a szovjet fél erre készségét fejezte ki, akkor – mint ahogyan azt visszaemlékezéseiben Németh Miklós elmondta – „Kárpáti hadügyminisztert és csapatát a szovjet tábornokokkal együtt bezárattam a mátyásföldi laktanyába, és megüzentem, hogy addig onnan ki ne jöjjenek, amíg meg nem állapodtak.”⁴²

1990. január 10-én Dmitrij Jazov hadseregtábornok, a Szovjetunió honvédelmi minisztere levélben fordult Kárpáti Ferenc honvédelmi miniszterhez annak kapcsán, hogy „az utóbbi időben a Magyar Köztársaság különböző társadalmi szerveinek vezetői – többek között az országgyűlési képviselők is – egyre sürgetőbben vetik fel a szovjet csapatok Magyarország területén történő további állomásoztatásának kérdését”,⁴³ ami már ultimátum jelleget öltött. Jazov megnyugtatóan igyekezett a magyar minisztert, hogy „a szovjet csapatok nem avatkoznak be a Magyar Köztársaság belügyeibe, egészében és teljességgel tiszteletben tartják szuverenitását”. Hivatkozott a NATO jelenlétére, amely csapatcsökkentés irányában egyetlen lépést sem tett, ezért

a magyarországi csapatkivonás megoldását a bécsi haderő-csökkentési tárgyalásokkal összhangban, „az államaink kormánya közötti megállapodás alapján” tartotta célszerűnek.

1990. február 1-jén és 2-án került sor a Magyarországon állomásozó szovjet csapatok kivonásáról folytatott tárgyalások első fordulójára Budapesten.⁴⁴ A magyar tárgyaló küldöttséget vezető Somogyi Ferenc hangsúlyozta, hogy „a fegyverkorlátozás elmaradt az általános politikai helyzet gyors és kedvező változása mögött. Feladatunk, hogy a ma érvényesülő kedvező tendenciákat katonai téren is megalapozzuk: ez történhet egyoldalú, kétoldalú és többoldalú lépések, megállapodások útján.” Úgy értékeljük, mondta Somogyi, hogy a „Magyar Néphadsereg teljes mértékben képes az ország területi épségének, szuverenitásának megvédésére és arra, hogy hozzájáruljon a Varsói Szerződés biztonságának garantálásához”. Az államtitkár ez utóbbi megjegyzése nyilván taktikai szempontból értékelhető, hiszen ekkor már a Varsói Szerződésből és annak katonai szervezetéből való távozásunk eldöntött tény volt. Somogyi hangsúlyozta, hogy „Magyarországon konszenzus alakult ki a tekintetben, hogy a szovjet csapatok további állomásoztatása sértené nemzeti szuverenitásunkat, ezért mielőbb ki kell vonni őket. Ilyen értelemben foglalt állást január 31-én az országgyűlés, megfogalmazzák ezt programjaiban a pártok, támogatja e törekvést a közvélemény. A kormány is ezt az álláspontot vallja.” Hangsúlyozta, hogy „célszerűnek tartanánk, ha először a legkönnyebben mozgatható s a lakosságot leginkább irritáló légierő s azon belül is

⁴⁴ A magyar tárgyaló küldöttséget Somogyi Ferenc államtitkár vezette. Tagja volt Borsits László altábornagy, vezérkari főnök és Dóró György altábornagy, az Országos Tervhivatal elnökhelyettese. Szovjet részről M. P. Aboimov külügyminiszter-helyettes vezetésével B. I. Omelicsev vezérezredes, a szovjet hadsereg vezérkari főnökének első helyettese, V. V. Szityin pénzügyminiszter-helyettes és M. P. Burlakov vezérezredes, a Déli Hadseregcsoporthoz tartozó parancsnok vett részt a tárgyalásokon. *Jelentés a Magyarországon állomásozó szovjet csapatok... i. m. 1990.*

⁴¹ Horváth – Kovács *i. m.* 2016, 173.

⁴² Oplatka *i. m.* 2014, 329.

⁴³ Jazov, Dmitrij: *Levél Kárpáti Ferenchez* (1990.01.10.) HL KI 1/22 jk. 261/010/20.

elsősorban a debreceni légi ezred kivonására kerülne sor”. L. B. Aboimov, a szovjet delegáció vezetője hangsúlyozta, hogy az ország szuverenitását a szovjet csapatok nem sértették, mert nem avatkoznak be Magyarország belügyeibe, és egyetértett a csapatkivonás fokozatos, szakaszos folytatásával.

Omelicsev vezérezredes a Magyarországon állomásozó szovjet csapatok kivonásáról folytatott tárgyalások első fordulóján,⁴⁵ 1990. február 1-jén a konkrét gazdasági, szociális és katonai problémáit ismertetve elmondta, hogy: „jelenleg a Déli Hadseregcsoporthoz mintegy 200 egysége állomásozik Magyarország területén. Ez 49 700 főt, 860 harckocsit, 1500 páncélozott harcjárművet, 152 repülőgépet, 117 helikoptert, kb. 8500 egyéb gépjárművet és több tízezernyi egyéb fegyvert jelent. A Déli Hadseregcsoporthoz tartozó tulajdonában van 181 katonai és 70 polgári objektum, ezeken belül mintegy 6000 épület, amelyből több mint 3000-et szovjet eszközökből építettek fel.⁴⁶ Az említettek elszállításához több mint 1100 vasúti szerelvényre lesz szükség, ebből az anyagi készletek elszállítása 500 szerelvényt igényel.” Omelicsev vezérezredes jelezte, hogy ez tizenhét hónapot venne igénybe, és további két hónap szükséges a különféle objektumok átadásának tervszerű befejezéséhez. Jelezte, hogy számukra külön problémát jelent a kivont csapatok elhelyezése, ami szovjet földön külön infrastrukturális beruházást tesz szükségessé.⁴⁷ 1990-ben a személyi állomány és technika 30–35 százalékánakkivonását – beleértve a harckocsi-hadosztályt

– helyezték kilátásba. A magyar fél kérte, hogy a teljes csapatkivonás 1991. június 30-áig fejeződjék be.

A többlépcsős tárgyalássorozatok eredményeképpen érkezett a csapatkivonásról szóló kétoldalú egyezmény aláírásának időpontja. Az ellenzéki pártok, kiváltképpen a Fidesz, miközben azonnali tárgyalások megkezdését követelte a csapatkivonásról, a szerződés aláírásának előestéjén – 1990 februárjában – nehezményezte, hogy azt a Németh-kormány akarja tető alá hozni. Németh Miklós visszaemlékezéseiben elmondta, hogy Orbán Viktortól és az akkor még a Fidesz vezetőségéhez tartozó Bozóki Andrásról február végén levelet kapott,⁴⁸ amelyben tiltakoztak az ellen, hogy „a kormány még a választások előtt meg akar állapodni a moszkvai vezetéssel a szovjet csapatok kivonásáról. Erről (...) csak a szabad választások után kinevezett kormány jogosult megállapodni, csak annak lesz ehhez erkölcsi tőkéje.” A feladók emlékeztették Németh Miklós miniszterelnököt arra, hogy „a kormány soraiból kemény kritika hangozott el amiatt, hogy Orbán június 16-án Nagy Imre temetésén tartott beszédében a szovjet csapatok azonnali távozását követelte”. A levélírók következtetése szerint: „Nyilatkozataikkal Önök egyfajta hűségesküt tettek mai tárgyalófeleiknek. Amiért is a Fidesz a majdani megállapodást nem fogja érvényesnek tekinteni.”

A kormány azonban nem volt hajlandó ebben a helyzetben „ügyvivő” kormányként működni (ami közjogi értelemben is megalapozatlan kérés volt), mert az hátráltatta volna – véleményem szerint legalább egy évvel – a szovjet csapatkivonás megkezdését. Németh Miklós szerint: „Semmi okot nem láttam arra, hogy e nehéz kérdés megoldását elhalasszuk, leginkább attól való félelmetől vezérelve, hogy valamilyen nem várt esemény okán a Szovjetunió meggondolja magát, és mégsem vagy nem az általunk várt ütemben vonja ki a seregeit.”⁴⁹ Az MSZMP-től 1989 tava-

⁴⁵ Uo.

⁴⁶ Ezek az adatok ellentmondanak *A szovjet Déli Hadseregcsoporthoz tartozó csapatok kivonásáról Magyarországról történő teljes kivonulása* tárgyában Annus altábornagy által 1990. május 30-án a Minisztertanácsnak készített és előterjesztett adatoknak. *Előterjesztés a Minisztertanács részére A szovjet Déli Hadseregcsoporthoz tartozó csapatok kivonásáról Magyarországról történő teljes kivonulása* tárgyában... i. m. 1990.

⁴⁷ A szovjetek mindvégig felkészületlenek voltak, és tán fel sem merült a felső állami, párt- és katonai vezetésben, hogy hamarosan bekövetkezik a hazatelepülés, s a katonákat integrálni kell a szovjet társadalomba.

⁴⁸ Oplatka i. m. 2014, 329.

⁴⁹ Uo.

szától függetlenné váló Németh-kormány biztosította az új rendszerbe vezető átmenetet úgy, hogy: „Az ország finanszírozható maradt, (...) sikerült elérni a szovjet nukleáris rakéták kivonását – ez 1989. november végén történt meg –, sikerült aláírni a szovjet csapatok kivonulásáról szóló egyezményt, és lefegyverezni és feloszlítani a Munkásőrséget, az elmúlt másfél évben immár az ország szuverenitását is helyreállítottuk. Magyarország független országgá vált, arccal a nyugati integráció felé.”⁵⁰

1990. március 10-én Horn Gyula magyar és Eduard Sevardnadze szovjet külügyminiszter Moszkvában aláírta a teljes szovjet csapatkivonásról szóló kormányközi egyezményt.⁵¹ *A Magyar Köztársaság Kormánya és a Szovjet Szocialista Köztársaságok Szövetségének Kormánya között a Magyar Köztársaság területén ideiglenesen tartózkodó szovjet csapatok kivonásáról* Moszkvában, az 1990. évi március hó 10. napján aláírt egyezményt a 97/1990. (V. 29.) MT rendelettel kihirdették. A megállapodás értelmében a Szovjetunió vállalta, hogy 1990. március 12. és 1991. június 30. között maradéktalanul kivonja Magyarországról csapatai személyi állományát, beleértve a szovjet állampolgárságú polgári személyeket, valamint fegyverzetét, harci technikáját és anyagi eszközeit.

Az Egyezmény rendelkezései nem érintették a Felek között érvényben levő két- és többoldalú egyezményekből eredő kötelezettségeket, beleértve azokat, amelyek az 1955. május 14-én Varsóban kötött Barátsági, Együttműködési és Kölcsönös Segítségnyújtási Szerződésből származtak. Az Egyezmény melléklete tartalmazta a szovjet csapatok a Magyar Köztársaság területéről való kivonásának

ütemtervét,⁵² életbe lépésével egyidejűleg, 1990. március 10-étől kezdődően korlátozták a Magyar Köztársaság területén tartózkodó szovjet csapatoknak a kiképzéssel és „harci tevékenységével” kapcsolatos mozgását és a szovjet légierő repüléseit is.

A SZOVJET CSAPATOK TELJES KIVONÁSA A MAGYAR KÖZTÁRSASÁG TERÜLETÉRŐL

A szovjet csapatkivonás előkészítésének és végrehajtásának teljes lebonyolítását a Magyar Honvédség parancsnoka, Lőrincz Kálmán altábornagy (1991-től vezérezredes) és első helyettese, Borsits László altábornagy (2006. október 23-ától vezérezredes), a Magyar Honvédség vezérkari főnöke tartotta kézben. Az Egyezményben foglaltak végrehajtásának biztosítására, a szovjet csapatok Magyar Köztársaság területéről történő rendezett kivonásának ellenőrzésére,

⁵² E szerint az esztergomi 19. nyikolajevszk-budapesti páncélos gárdahadosztályt 1990. szeptember elejéig, a székesfehérvári 254. cserkasszki gépesített lövészadosztályt 1990. december közepéig, a kecskeméti 93. harkovi gépesített lövészadosztályt pedig 1991. március közepéig vonják ki. A föld-föld hadműveleti-harcászati és harcászati rakétaegységeket, alegységeket, valamint a légvédelmi, műszaki és rádióelektronikai csapatokat zömében 1990. június végéig tervezték. A biztosító kiszolgáló egységek és alegységek, valamint az anyagi készletek 1991. június végéig tervezett folyamatos kivonásával a terv szerint a szovjet csapatok végleg elhagyják Magyarországot. A 36. Légi Hadsereg repülő erőinek kivonását lépcsőzetesen, 1990. októberéig, majd 1991. március-áprilisa tervezték olyan számítással, hogy a debreceni bombázó ezred repülőterét 1990. május 25-éig, a kalocsait (helikopteres alakulat) július 15-éig, a sármelléki vadászrepülő-ezred repülőterét október 19-éig véglegesen kiürítik. Az 1991. évre hátra maradt három repülőezred kivonását április 13-áig (kunmadarasi vadászbombázó repülőezred), május 9-éig (kiskunlacházi vadászrepülő-ezred) és június 16-áig (tököli vadászrepülő-ezred) tervezték. A csákvári helikopteres alakulat kivonására meghatározott időpontot nem tűztek ki, de a június végi határidő rá is vonatkozott. *Egyezmény a Magyar Köztársaság Kormánya és a Szovjet Szocialista Köztársaságok Szövetségének Kormánya között a Magyar Köztársaság területén ideiglenesen tartózkodó szovjet csapatok kivonásáról című dokumentum melléklete.* (1990.03.10.). HL KI 1/22 jk. 261/010/23.

⁵⁰ Uo. 333.

⁵¹ A delegációt Horn Gyula külügyminiszter vezette, tagja volt Somogyi Ferenc külügyi államtitkár és Borsits László altábornagy, a Magyar Honvédség vezérkari főnöke. Megfigyelőként ott volt a választásokra készülő, országos listát állító pártok három ellenzéki párt képviselője is: az SZDSZ-től Demszky Gábor, a Fidesztől Kósa Lajos, az MDF-től dr. Raffay Ernő.

az objektumok, felszerelések és más anyagi eszközök egyeztetett módszerekkel történő nyilvántartásba vételére, felértékelésére, átadás-átvételére vagy értékesítésére szovjet és magyar részről egy kormány meghatalmazottat jelöltek ki. A Magyar Köztársaság kormányának a szovjet csapatok kivonásával foglalkozó kormány meghatalmazottja a Minisztertanács 3093/1990. számú határozatával kijelölt Annus Antal altábornagy,⁵³ közigazgatási államtitkár, szovjet részről kezdetben Matvej Burlakov altábornagy, a hazánkban „ideiglenesen” állomásozó szovjet Déli Hadseregcsoporthoz parancsnoka, majd a parancsnoki beosztásban őt váltó Silov altábornagy lett. Az érdekelt főhatóságok bevonásával egy Tárcaközi Bizottságot hoztak létre. A gazdasági-pénzügyi kérdések rendezésére a magyar kormány meghatalmazott helyettes, Karácsony Imre vezérőrnagy vezetésével Tárcaközi Gazdasági Bizottság alakult. Az érintett minisztériumokban miniszteri biztosok segítették a csapatkivonás feladatainak megoldását.

A kivonás biztosítási feladatainak irányítására és koordinálására az MH vezető beosztású tábormegvezetőinek és tisztjeinek, az ORFK és a Határőrség Országos Parancsnokság képviselőinek bevonásával az MH Parancsnokságon operatív csoportot hoztak létre, melynek vezetője a Magyar Honvédség Parancsnoksága részéről Réti Tibor ezredes, a szovjet

DHDSCS operatív csoport vezetője pedig V. A. Botov ezredes lett. A vasúti szállításokat a Hátországvédelmi és Polgári Védelmi Parancsnokság (rendészeti alakulatai) és a MÁV biztosította a szovjet DHDSCS-vel együttműködésben. A keskeny nyomtávú magyar vasúti szerelvényekből a széles nyomtávú szovjet vagonokba történő átrakása érdekében két átrakó állomást üzemeltettek a Szabolcs-Szatmár-Bereg megyei Mándok és Tornyospálca körzetében. A mándoki átrakóbázison a csapatkivonás helyi szovjet parancsnoka, Vlagyimir Ananievics Botov ezredes,⁵⁴ magyar tagozatának helyi parancsnoka pedig Takács István⁵⁵ volt. A berakóállomásokon mintegy négyezer katona biztosította a zökkenőmentes munkát.⁵⁶ Az MH Építési és Elhelyezési Főnökség a DHDSCS parancsnokával egyeztetve végezte az objektumok szemrevételezését, értékének meghatározását, átvételét és átadását a Zárolt Állami Vagyont Kezelő Igazgatóságnak (ZÁVKI), illetve az általa kijelölt további hasznosítóknak.

A szovjet csapatok kivonása 1990. március 12-én kezdődött. A meghatározott ütemterv⁵⁷ betartása érdekében – a két fél közötti szakértői tárgyalásokon – a vitás (pénzügyi, vagyoni, átadás-átvételi, stb.) kérdéseket elkülönítették a csapatkivonás konkrét kérdéseitől, hogy azok ne akadályozzák a kivonás határidőre történő végrehajtását.⁵⁸ A csapatok haditechnikájának és harceszközeinek

⁵³ Annus Antal (1941–1996): Altábornagy, diplomata. Az Egyesített Tiszti Iskola elvégzését követően 1964 és 1979 között a szabadszállási harcokszerepben szolgált. Elvégezte a Zrínyi Miklós Katonai Akadémiát (1973) és a moszkvai Vezérkari Akadémiát (1984). 1990 márciusától a vezérkari főnök általános helyettese, majd az Antall-kormány idején a Honvédelmi Minisztérium közigazgatási államtitkára (1990. június–1993. március). 1985-ben ezredessé, 1988-ban vezérőrnaggyá, 1990. március 15-én altábornaggyá léptették elő. A szovjet csapatkivonás befejezését követően, 1993. szeptember és 1996. november 23. között Magyarország kenyai és etiópiai nagykövete Nairobiban. 1996. november 23-án Kenyába utazott, hogy ott is átadja megbízólevelét. A repülőgépet etióp terroristák hatalmukba kerítették, és a Comore-szigetek közelében 122 másik utassal a katasztrófában életét veszítette.

⁵⁴ Botov, Vlagyimir Ananievics az ingusétiai kabardin törzs fia, Nalcsik szülötte, akinek a szülőföldjét porig rombolták a csecsen háborúban.

⁵⁵ Az eseményekről bővebben: Takács István: *Egy történelmi pillanat margójára*. Budapest, Zrínyi, 2001.

⁵⁶ Lőrincz Kálmán vezérezredes, a MH Parancsnokának visszaemlékezését lsd. Földes – Kiss – Isaszegi i. m. 2016, 268.

⁵⁷ *Ütemterv a szovjet csapatok kivonására a Magyar Köztársaság területéről*. HL KI 1/22 jk. 261/010/23.

⁵⁸ Monori István: *Feljegyzés a szovjet csapatkivonások menetéről, a szakértői tárgyalásokról*. (Külgyminisztérium, 1. Területi Főosztály Szovjet Önálló Osztály).

<http://www.slideshare.net/dekanyszilveszter/04-monori-istvn-feljegyzse-a-szovjet-csapatkivonsok-menetr-a-szakrti-trgyalsokr> (Utolsó letöltés: 2017.01.27.)

elszállítására előzetesen tervezett 1769 vonatszerelvényvel szemben⁵⁹ az egyezményhez csatolt ütemtervben mindössze 1352 vonatszerelvényvel számoltak.⁶⁰

Az egyezmény értelmében 1990. március 12-én 13 órakor futott ki Hajmáskér vasútállomásról az első 40 vagonos szerelvény. A Veszprémben állomásozó gépesített lövészadosztály harckocsizredének lövésszázalója távozott. 1990 első félévében mintegy 13 ezer fő, 4400 db technikai eszköz és 85 ezer tonna anyag 254 vasúti szállítmánnyal hagyta el hazánk területét. Átvétettek 20 objektumcsoportot. A később átvételre kerülők közül az MH is igényt tartott 20 objektumcsoportra,⁶¹ és 1,1 milliárd forint értékben haditechnikai eszközök átvételét is vállalta.⁶² Az utolsó katonavonat 1991. június 16-án indult el. Az 55 vagonos

⁵⁹ *Előterjesztés a Minisztertanács részére a szovjet csapatok kivonásának helyzetéről, a gazdasági-el-számolási kérdésekről* (1990.04.20.) HL KI 1/22 jk. 261/010/23.

⁶⁰ *Ütemterv i. m.*

⁶¹ *Az MHVK referátuma az 1990. évi MH szintű vezetői munkaértekezleten.* HL KI 5/21. jk. 449/41; *Előterjesztés a Minisztertanács részére... i. m.* 1990.

⁶² *Előterjesztés a Minisztertanács részére i. m.* 1990.

vonatszerelvény, amely a felszámolt rakodóbázisok felszereléseit vitte magával, Mándokról indulva június 16-án 23.40-kor lépte át a magyar-szovjet határt. Ezzel az 1990. március 12-én megkezdett szovjet csapatkivonás befejeződött.

Viktor Silov altábornagy, a hazánkból kivonuló DHDSCS utolsó parancsnoka és kísérete 1991. június 19-én 14.50-kor érkezett Záhonyba, ahol rövid búcsút vett a magyar katonai küldöttségtől, majd 15.01-kor civil ruhában és diplomata-útlevéllel a záhonyi-csapi Tisza-hidon hagyta el Magyarországot. Rövid búcsúbeszédében bejelentette, hogy: „A Szovjetunió teljes mértékben eleget tesz a tavalyi egyezményben aláírt megállapodásoknak, és a Magyarországon ideiglenesen állomásozott déli hadseregcsoporthoz teljes személyi állományát, harci technikáját, fegyverzetét és minden eszközét kivonta hazánk területéről.”⁶³ Hangsúlyozta, hogy „sajnos a magyar fél nem teljesítette a megállapodás 7. cikkelyét, amely úgy szól, hogy az összes pénzügyi és gazdasági kérdést a Déli Hadseregcsoporthoz kivonulása előtt kell megoldani. Jelenleg folyamatban van a kérdés megoldása. De önök is láthatják, hogy rendkívül kevés időnk van már. Barátként válok el. A teljesített kötelesség tudatában hagyjuk el Magyarországot. Az egész magyar népnek felvirágzást kívánunk, a megoldatlan problémák mielőbbi megoldását, jó egészséget, boldogságot, a legjobbakat. Viszontlátásra, minden jót!”

Az Omelicsev vezérezredes által jelzett valamennyi szovjet katonai erő a tervezett időn belül elhagyta Magyarország területét, és szabaddá tette légtérét. A parancsnokságok és törzsek egy része közúton távozott. A közel 550 db repülőgép légi úton hagyta el az országot. 1990. március 12-e és 1991. június 19-e között 100 390 fő távozott az országból. Ennek mintegy fele katona, fele polgári alkalmazott és családtag volt. Összesen 27 146 db fegyverzeti eszközt szállítottak el:

⁶³ Szegő Iván Miklós: *Szovjet kivonulás 1991-ben: az utolsó fricska.* HVG, 2011.06.17. http://hvg.hu/tudomany/20110615_memento_szovjet_kivonulas_1991 (Utolsó letöltés: 2016.11.21.)

21 726 db kerekes és 2269 db lánctalpas járművet, 1473 db harcjárművet, 860 db (T-72 és T-64B típusú) harckocsit, 196 db Luna-M és 8K-14 (Frog-7, illetve Scud-B) típusú rakétát, 622 db tüzérségi eszközt. Ezen kívül 560 912 tonna anyagi eszközt, üzemanyagot, lőszert, ellátmányt stb. szállítottak el 17 500 db konténerben. A kivonulással a szovjet csapatok és hozzátartozóik 171 helyőrséget, 340 telephelyet, 6000 épületet és létesítményt, valamint 7000 lakást ürítettek ki. A lefoglalt és használt terület 46 000 hektár volt.⁶⁴

A kivont erők és eszközök, valamint a polgári személyek számával kapcsolatosan más adatokkal is találkozhatunk. Eszerint kivontak 100 380 főt (ebből 44 668 fő katonai állományú személyt), 24 668 technikai eszközt (ebből 194 db repülőgépet, 138 db helikoptert), 19 684 db kerekes és 1143 db lánctalpas járművet, 860 db harckocsit, 1143 db páncélozott szállító járművet, 622 db tüzérségi eszközt, 350 db légvédelmi eszközt, 196 db rakéta indítóállványt, 9747 db egyéb technikai eszközt, valamint 309364 tonna anyagi eszközt.⁶⁵

A szovjet csapatok végleges távozása kapcsán adott egyik interjúban Für Lajos honvédelmi miniszter igazi magyar tömörséggel és lényegre törően Vörösmarty Mihály *Szózatának* két sorát idézve sűrítette össze gondolatait: „Joggal mondható el, hogy a Magyar Köztársaság visszanyerte állami szuverenitását. »Annyi balszerencse közt, oly sok viszály után« új távlatok nyílnak népünk történelmében.”⁶⁶ Göncz Árpád köztársasági elnök pedig 1991. június 13-án így fogalmazott: „Ez a nap, amikor őszinte baráti kézfogással búcsúzunk önöktől, a Magyarországon

állomásozó szovjet haderők parancsnoki állományától, legénységétől, és köszönetet mondunk azért, hogy a Szovjetunió kétoldalú megállapodás alapján saját elhatározásából csapatait kivonja Magyarországról, s ezzel helyreáll Magyarország szuverenitása.”⁶⁷ Az Országgyűlés 2001. május 8-ai ülésén, az ország szuverenitásának visszaszerzését megőrkítendő, június utolsó szombatját a Magyar Szabadság Napjává, június 19-ét, az utolsó szovjet katona távozásának a napját pedig nemzeti emléknaprá nyilvánította.

A kivonulás utolsó fázisában Botov ezredes Záhonyban ingyen elvégeztette egy görög katolikus templom építkezésének teljes földmunkáját. Botov a munkák elvégzését a következőképpen interpretálta: lelkész úr, én azt gondolom, hogy a „szovjet nép nem ennyivel tartozik önöknek”.⁶⁸ Egy francia újságíró kérdéseire a szovjet katonák és tisztek arról nyilatkoztak, hogy sokkal jobb volt Magyarországon szolgálni, mint otthon. Az egyik századosi rendfokozatban levő tiszt az újságíró által feltett, „hogyan érzi magát?” kérdésre azt válaszolta: „hát, hogy érezhetném magam, amikor a nyugati kényelemből megyek a keleti bizonytalanságba, a semmibe”.⁶⁹

A moszkvai honvédelmi minisztérium egyik vezető beosztású tábournoka szerint a Magyarországról történő kivonásban érintett összesen 76 ezer tiszti családnak volt szüksége lakásra hazájában, miközben a Szovjetunióban szolgálatot teljesítő tisztek közül is 200 ezren küszködtek hasonló gondokkal. A kivonulással egyidejűleg viszont a szovjet DHDSCS törzsében és alakulatainál dolgozó 294 fő magyar polgári alkalmazott munkahelye is megszűnt.⁷⁰

A szovjet csapatok hazánkban történő teljes kivonása a Magyar Köztársaság teljes szuverenitásának visszaszerzését

⁶⁴ Sikedi László: Gondolatok a szovjet csapatok kivonásának évfordulójára. A szovjet csapatok állomásoztatásának és kivonásának hatása a magyar társadalom és települések fejlődésére. *Szakmai Szemle*, 2010/1, 139–157. https://www.knbsz.gov.hu/hu/letoltes/szsz/2010_1_szam.pdf (Utolsó letöltés: 2016.10.02.)

⁶⁵ Horváth – Kovács *i. m.* 2016, 177.

⁶⁶ Takács Sándor: Visszanyert függetlenségünk megőrzése történelmi felelősségünk. [Interjú Für Lajos honvédelmi miniszterrel]. In: Takács István *i. m.* 2001, 90.

⁶⁷ Szegő *i. m.* 2011.

⁶⁸ Takács István *i. m.* 2001, 55.

⁶⁹ *Uo.* 27.

⁷⁰ Annus Antal: Átirat dr. Halmos Csaba ÁBMH elnökéhez, államtitkárhoz (1990.05.14.) HL KI 1/22 261/013/22/36.

is jelentette, Kelet-Európából történő teljes kivonásuk pedig a Varsói Szerződés katonai szervezetének a feloszlásához vezetett. Az Antall-kormány katonai és honvédelmi politikájának egyik alapelvét is a VSZ katonai szervezetéből való kilépésünk jelentette. A köztársaság három évre szóló programja kimondta: „A Magyar Köztársaság szuverenitásának helyreállítása, az ország közvetlen katonai fenyegetettségének hiánya indokolatlanná teszi varsói szerződésbeli tagságunkat, különösen a szövetség katonai szervezetében való részvételünket. Ezért a kormánynak szilárd elhatározása, hogy a Magyar Köztársaság legkésőbb 1991 végéig minden tekintetben kilép a Varsói Szerződés katonai szervezetéből.”⁷¹ A kivonással párhuzamosan, 1991. január 1-jétől megszűnt a tagországok – így hazánk – hozzájárulása a közös parancsnokság költségvetéséhez. A VSZ Egyesített Fegyveres Erőinek Főparancsnoka, Pjotr Lusev hadseregtábornok levélben tájékoztatta dr. Für Lajos honvédelmi minisztert, hogy beszüntetik a védett harcálláspontok rendeltetésszerű használatát.⁷² A Varsói Szerződés tagországi Politikai Tanácskozó Testületének 1991. február 25-én Budapesten megtartott soron kívüli ülésén hozott határozat értelmében érvényüket veszítették a VSZ keretein belül megkötött katonai egyezmények, továbbá feloszlatták annak katonai szervezeteit és struktúráit. 1991. március 17-én az EFE parancsnoka magyarországi képviseletének apparátusa Fedot Krivda hadseregtábornokkal, az EFE Főparancsnokság magyarországi képviselőjével az élén, március 17-ével elhagyták Magyarország területét, és hazautaztak a Szovjetunióba. Ezzel közel egy időben az EFE törzsében és Technikai Testületében (Moszkva) szolgáló magyar tábornokok és tisztak is beszüntették tevékenységüket és hazautaztak.⁷³ A képviselők tevékeny-

ségének megszüntetéséről szóló jegyzőkönyvet Borsits László altábornagy, a Magyar Honvédség vezérkari főnöke, a MH Parancsnokának első helyettese és Fedot Krivda hadseregtábornok, az EFE Főparancsnokság magyarországi képviselője 1991. március 14-én látta el kézjeggyével. 1991. április 1-jétől megszüntették az EFE törzs titkosított távbeszélő és távíró híradását, valamint a rádió és kozmikus összeköttetések gyakorlását az EFE törzsszel.⁷⁴ Ezzel a VSZ haderői vezetési rendszerének magyarországi viszonyait felszámolták.

A szovjet csapatkivonás befejeztével szinte egyidejűleg feloszlott a KGST és a VSZ. 1992. november 11-én a Magyar Köztársaság Honvédelmi Minisztériuma és az Oroszországi Föderáció Honvédelmi Minisztériuma között – ötéves időtartamra – a kétoldalú katonai kapcsolatok rendezését *Egyezményben* rögzítették,⁷⁵ amelyet magyar részről dr. Für Lajos, a Magyar Köztársaság honvédelmi minisztere, orosz részről Pavel Gracsov hadseregtábornok, az Oroszországi Föderáció honvédelmi minisztere látott el kézjeggyével.

GAZDASÁGI-PÉNZÜGYI ELSZÁMOLÁSI KÉRDÉSEK⁷⁶

A csapatkivonás legneuralgikusabb részét az egymás közötti elszámolás képezte, amely az 1991. június 19-ei csapatkivonást követően is folytatódott. E célból Viktor Silov távozása után rövid időn belül kénytelen volt visszatérni Budapestre. A gazdasági-pénzügyi elszámolási kérdéseket az 1990. március 10-én Moszkvában aláírt, szovjet csapatkivonást szabályozó *Egyezmény* tartalmazta. Az *Egyezmény* 8. cikke szerint „a szovjet csapatok ütemezési terv szerinti kivonásának végrehajtásával

⁷¹ A Nemzeti Megújódás Programja. A Köztársaság első három éve. Budapest, 1990, 171–172.

⁷² Lusev, Pjotr: Levél dr. Für Lajoshoz, a Magyar Köztársaság honvédelmi miniszteréhez. (1990.12.28.) HL KI 1/22 jk. 261/010. (01699/6/1989 HM, 1/451/EFE táv.)

⁷³ Lusev, Pjotr: Levél dr. Für Lajoshoz, a Magyar Köztársaság honvédelmi miniszteréhez (1991.02.28.) HL KI 1/22 jk. 261/010. (026/11/90/HM, 1/45/EFE táv.)

⁷⁴ Lobov, Vlagyimir: Távmondatt Szombathelyi Ferenc vezérőrnagyhoz, a Magyar Köztársaság honvédelmi miniszter helyetteséhez (1991.03.02.) HL KI 1/22 jk. 261/010. (10/50/EFE táv.)

⁷⁵ Egyezmény a Magyar Köztársaság Honvédelmi Minisztériuma és az Oroszországi Föderáció Honvédelmi Minisztériuma közötti kétoldalú katonai kapcsolatokról. HL KI T magyar–oroszl szerződés.

⁷⁶ A gazdasági-elszámolási kérdésekről részletesebb információ nyerhető: Horváth – Kovács i. m. 2016, 182–192.

kapcsolatos vitás kérdéseket a Felek a Magyar Népköztársaság Kormánya és a Szovjet Szocialista Köztársaságok Szövetségének Kormánya között 1957. május 27-én, a Magyar Népköztársaság területén ideiglenesen tartózkodó szovjet csapatok jogi helyzetéről kötött *Egyezmény* 17. cikke alapján létrehozott Magyar–Szovjet Vegyes Bizottságban a kérdés beterjesztésétől számított 30 napon belül rendezik. Ha a vegyes bizottság valamely elé utalt kérdésben nem tudna dönteni, a vitát diplomáciai úton kell megoldani.” A szovjet csapatok tartózkodása során igénybe vett különböző létesítmények és szolgáltatások rendjét és feltételeit a két fél között 1958. április 1-jén létrejött – nem nyilvános – egyezmény és az egyes területekre vonatkozóan külön megállapodások is szabályozták.⁷⁷

Annus Antal kormánymeghatalmazott a Minisztertanács 1990. május 24-ei ülésén létrehozott *ad hoc* bizottság részére a szovjet Déli Hadseregcsoport csapatainak Magyarországról történő teljes kivonásának tárgyában felterjesztett jelentésében⁷⁸ kitért a szovjet csapatok magyarországi tartózkodásának rendezetlen politikai, katonai, gazdasági, jogi, környezetvédelmi, pénzügyi-elszámolási problémáira. A jelentésben az alábbiak olvashatók: „Az egyezmények alapján az évtizedek óta olyan megállapodások, szerződések jöhettek létre a két fél között, amelynek következtében a kedvezményezett szovjet csapatok 100 településen több mint 20 ezer hektár földterületen mintegy 6000 objektummal rendelkeztek. Ebből számításaik szerint 2000 objektumot bérbe vettek a magyaroktól, 4000 objektumot pedig ők építettek. Az 1957-es egyezmény rögzíti a csapatok, valamint az állományukba tartozó személyek és azok családtagjai részére a laktanyák, repülőterek, gyakorlóterek, lőterek, erdők,

földek, lakóházak, egyéb épületek, berendezések bérbeadását bérleti díj fizetése ellenében. Az *Egyezmény* kimondja, hogy bérleti díjnak a szovjet csapatok által ezek helyreállítására, felújítására és karbantartására fordított összeget kell tekinteni.”

Magyar részről az elszámolás tárgyát képezték a szovjet csapatok Magyarországon történő jogalap nélküli tartózkodásának költségei (az osztrák államszerződés megkötésétől az 1957. évi államközi egyezmény megkötéséig terjedő időszakban); a szovjet csapatok által 1956-ban okozott károk anyagi kihatásai; a Szovjetunióba elhurcolt magyar állampolgárok (511–708 ezer fő) által elszenvedett károk.⁷⁹ A KSH adatai szerint 1956. október–november között a szovjet csapatok által okozott gazdasági károk korabeli árakon meghatározva 1237,7 millió Ft, a szovjet hadifogság és kényszermunka következtében a magyar állampolgárokat ért károk becsült értéke pedig – 700 ezer főt figyelembe véve – 255 milliárd Ft volt.⁸⁰

⁷⁷ *Előterjesztés a Minisztertanács részére...* (1990.04.20.) HL KI 5/21 jk. 449/41.

⁷⁸ Für Lajos: *Előterjesztés a Minisztertanács részére a szovjet Déli Hadseregcsoport csapatainak Magyarországról történő teljes kivonásának tárgyában (0178/1990 VKT) 1. számú melléklete.* (1990.05.31.) HL KI 1/22. jk. 261/013/4.

⁷⁹ Annus Antal: *A szovjet csapatkivonások végrehajtásával és gazdasági-pénzügyi kérdéseivel kapcsolatos kormány előterjesztés tervezete a Gazdasági Kabinet részére* (1991. május) 1. számú melléklet. HL KI 1/22 jk. 261/010/55.

⁸⁰ Horváth – Kovács *i. m.* 2016, 189.

Ezeknek az összegeknek kárigényként való érvényesítését politikai kérdésként kezelték, de jogi értelemben is több szempontból bizonytalannak vélték, ezért a mérlegben történő szerepeltetését nem tartották megalapozottnak. A végső elszámolásnál azonban a „kompromisszumkészségünk” bizonyítására számításba jöhetett.

Az előzetes mérleg szerint a szovjet követelés a saját pénzeszközeiből létesített ingatlanok értéknövekedése kapcsán létrejött vagyoneértékű jog értékét figyelembe véve 50,4 milliárd Ft volt. A magyar követelés az ingatlanok állagmegóvásának elmulasztásából adódó károk 7,4 milliárd forintos, a természeti és környezeti károkból adódó 30 milliárdos és egyéb módosító tényezők 13 milliárdos költséggel együttesen 50,4 milliárd Ft összeget tett ki. 1991. június 20-án a magyar kormány már 100 milliárd Ft-ra becsülte a szovjet csapatok által okozott károk mértékét, ebből 66,5 milliárd Ft volt a környezeti kár. A szovjet fél 50 milliárd Ft összegre tartott igényt.⁸¹

Magyar részről az 1989. évi részleges csapatkivonás mérlegét is figyelembe kívánták venni, ami egymilliárd forint volt a szovjetek 500 millió igényével szemben. A magyar fél a „nullszaldós” megoldást tartotta elfogadhatónak. A szovjetek egy objektumjegyzéket is átadtak, melyben javasolták, hogy az átadandó objektumokat vegyes vállalatok formájában üzemeltethessék. Ennek kapcsán Boross Péter, a nemzetbiztonsági kérdésekért felelős miniszter a nemzetbiztonsági érdekek veszélyeztetésére hívta fel a honvédelmi tárca figyelmét.⁸² A katonai jellegű objektumok vegyesvállalati üzemeltetését a magyar fél nem fogadta el.

A csapatkivonás gazdasági kérdéseiről Budapesten 1990. szeptember 24–28. között folytatott kormány szintű tárgyalásokon a szovjet fél 2,5 milliárd rubelt,

valamint a csapatok és a polgári személyzet hazatelepítési költségeit is igényelte, de kötelezte magát a környezeti károk megtérítésére. A szovjetek arra számítottak, hogy Magyarország is fizetni fog a csapatkivonásért ugyanúgy, mint azt a németek – csapatkivonási szerződésben is rögzített módon – tették. Végül 1991. december 6-án Moszkvában magyar–oroszc csúcs-találkozó alkalmával Borisz Jelcin elnök – mérlegelve Antall József miniszterelnök érvelését – beleegyezett abba, hogy a két fél kölcsönösen lemond az egymással szembeni követelésekről.

Keskeny Ernő egy 2008-as, *Az Antall-kormány keleti politikája* című tanulmányában így foglalta össze a történeteket: „Az orosz fél 60 milliárd forintos követeléssel állt elő a magyarországi ingatlanokért, amelyre a magyar fél válaszul 100 milliárd forintba becsülte a megtérítendő környezeti károkat. Végül az úgynevezett »nulla-megoldásban« sikerült megállapodni, amely szerint mindkét fél lemond a saját követeléséről. Az erről szóló egyezményt Jelcin elnök 1992-es [1992. november 11. – M. Gy.] budapesti látogatása során írták alá. A megállapodást két jegyzőkönyv egészítette ki. Az egyikben Magyarország vállalta, hogy 10 millió dollár értékben humanitárius gyógyszersegélyt nyújt Oroszországnak, míg a másik szerint Magyarország megvizsgálja annak lehetőségét, hogy részt tud-e venni a területéről kivont szovjet katonák lakásproblémáinak megoldásában.”⁸³

A SZOVJET CSAPATKIVONÁS UTÓÉLETE

A szovjet csapatok távozásával Magyarország földje nem szabadult fel azoktól a káros hatásoktól, amit a szovjetek maguk után hagytak. A környezet- és természetkárosodás ellen húsz éven át folytatott harc minden nehézségét és költségkihatását hosszú éveken át a magyar adófizető állampolgároknak kellett elviselniük. A szovjet csapatkivonási egyezmény 3. cikke rögzítette, hogy „a szovjet csapatok elszállítása, valamint a különböző anyagok és hulladékok hátrahagyása

⁸¹ *Jelentés az ad hoc bizottság 1990. június 1-jei ülésére A szovjet Déli Hadseregcsoporthoz csapatainak Magyarországról történő teljes kivonulása tárgyában.* HL KI 1/22 jk. 261/013/4.

⁸² Boross Péter: *Levél dr. Für Lajos honvédelmi miniszterhez.* HL KI 1/22 261/010.

⁸³ Szegő i. m. 2011.

és megsemmisítése a polgári lakosság érdekeinek figyelembevételével és a környezetvédelmi jogszabályok betartásával történik”.⁸⁴

A környezetvédelmi előírások betartását, a föld, az élővizek, a vízkészlet, a biológiai környezet megóvását, a szükségessé váló helyreállítási, rekultivációs munkákat az átadás-átvétel során regisztrálták, költségeit a végelszámolásnál beszámították.⁸⁵ Felmerült az is, hogy „a környezeti károk megállapításához nemzetközi szakértők véleményét is kikérik. Annál is inkább, mert amíg a magyar tárgyaló fél hozzávetőleg 1200 polgári szakértővel dolgozott, köztük több ökológussal, addig a szovjet fél csak időlegesen foglalkoztatott civil környezetvédelmi szakembereket. Talán ennek is következménye, hogy mindössze 2 milliárd forint környezeti kárt hajlandók elismerni.”⁸⁶

A környezetvédelmi károk felmérése és annak felszámolásakilencévtettigénybe. A Környezetvédelmi és Területfejlesztési Minisztérium közigazgatási államtitkára, dr. Kemény Attila 1994. november 30-án küldte meg a Honvédelmi Minisztérium közigazgatási államtitkárának, dr. Fehér Józsefnek a szovjet csapatok által okozott környezeti károk elhárításáról szóló – a kormány részére készített és igen részletes – előterjesztés-tervezetet.⁸⁷ A kárfelmérés eredményeképpen az ország 340 települését érintve 171 helyőrségben és 48 ezer hektáron 60,2 milliárd Ft-os környezeti kárt állapítottak meg. A felmérést a Környezetvédelmi Felügyelőségek, az érintett területi Nemzeti Park Igazgatóságok, a Természetvédelmi Igazgatóságok és a Magyar Honvédség mintegy 1300 szakembere végezte, melynek költsége 130

millió forintot tett ki. A károk 40%-a a talaj és talajvíz szennyeződéséből, 28%-a az élővilág és a táj károsodásából, 18%-a a felhalmozódott hulladékok rendezetlen elhelyezéséből származott. A károk veszélyességének, a kárelhárítás sürgősségének és a rendelkezésre álló pénzeszközöknek megfelelően a kárelhárítást több ütemben tervezték, ami 1991-től mindmáig tart. Ennek költsége 1991–1995 között 808 millió 800 ezer forint volt, miközben újabb 240–290 millió forintos igény vált szükségessé.⁸⁸

Jelentős többletmunkát és költségráfordítást igényelt a szovjet objektumok tűzszerész átvizsgálása is. Az MH VKF 040/1990. számú intézkedésében a Hátországi és Polgári Védelmi Parancsnokság és az 5. Hadsereg kijelölt műszaki alakulatai részére elrendelte a szovjet alakulatoktól átvett objektumok 1990. május 19. és 1991. július 31. közötti folyamatos átadását követő tűzszerészeti átvizsgálását abból a célból, hogy a bázisok (a lőterek és gyakorlóterek kivételével) területén veszélyes anyagok (robbanóanyag, gyújtószer, lőszer stb.) ne maradjanak. A lőterek, gyakorló- és repülőterek tűzszerészeti átvizsgálását az 1991. évre tervezték.⁸⁹ Az ország területének tűzszerészeti mentesítése a szovjet csapatok által használt területeken azonban még a mai napig is folyik.⁹⁰

A kivonás során mintegy 150 milliárd forint értékű ingatlanvagyon szabadult fel, amelynek továbbhasznosítása révén befolyt összegekből kívánták fedezni a károk felszámolásának költségeit.⁹¹ A még eladásra váró ingatlanok őrzésvédelme is további feladatokat rótt a magyar államra.⁹² A környezetvédelmi és terület-

⁸⁴ *Egyezmény a Magyar Köztársaság Kormánya és a Szovjet Szocialista Köztársaságok Szövetségének Kormánya között... i. m.* 1990. HL KI 1/22 jk. 261/010/23.

⁸⁵ *Előterjesztés a Minisztertanács részére... i. m.* 1990.

⁸⁶ Kékesi Katalin: *Ismét magyar–szovjet tárgyalások. Népszabadság*, 1991.06.22. 5.

⁸⁷ *Előterjesztés a Kormány részére a szovjet csapatok által okozott környezeti károk elhárításáról.* (Környezetvédelmi és Területfejlesztési Miniszter, 1994.11.30.) HL KI 1/26. jk. 547/3.

⁸⁸ *Uo.*

⁸⁹ *Terv a szovjet alakulatoktól átvett objektumok tűzszerész átvizsgálására.* (1990.05.10.) HL KI 1/22 jk. 261/010/64

⁹⁰ E veszélyes munkáknak lett áldozata az a négy tűzszerész katona, akik 2016. július elsején a Nádudvar–Nagyiván mellett elterülő szovjet bombavető lőtér tűzszerészeti mentesítését végezte.

⁹¹ *Előterjesztés a Kormány részére a szovjet csapatok által okozott környezeti károk elhárításáról... i. m.* 1994.

⁹² Für Lajos: *Előterjesztés a Minisztertanács részére A szovjet Déli Hadseregcsoport csapatai*

fejlesztési tárcának a kárelhárítás elsőfokú hatósági feladatainak ellátása évi mintegy 50 millió forintot tett ki. A Kincstári Vagyonkezelő Szervezet Kirendeltségeket Irányító Osztályán 1994. november 28-án készült emlékeztető⁹³ megállapította, hogy „a volt szovjet ingatlanok pénzügyi terhe folyamatosan nő, az őrzési-kezelési költségek rövidesen elérik vagy meghaladják az ingatlanok forgalmi értékét”.

A csapatkivonás egyik nyertese a MÁV volt. 1990. március 12-étől csaknem 35 ezer vasúti kocsit, azaz másfél ezer szerelvényt indított a Szovjetunióba – derült ki a vasúttársaság záhonyi igazgatójának, Lőrincz Sándornak a nyilatkozatából.

EPILÓGUS

A Magyarországon állomásozott szovjet fegyveres erők teljes kivonása több évtizedes kitaró munka eredményeként valósult meg. A Varsói Szerződés (és a KGST) felszámolásában jelentős szerepet játszott Antall József, az első szabadon választott demokratikus kormány miniszterelnöke. Ezekben a folyamatokban rendkívül kemény és következetes politikát folytatott, taktikázása pedig esetenként kockázatos is volt. Visszaemlékezésében kifejtette, hogy: „A Magyar Köztársaságban uralkodó felfogás szerint ugyanis biztonságunkat az európai és a regionális együttműködésre, nem pedig a katonai-politikai szövetségek erőegyensúlyára, vetélkedésére kell építeni. Nem kevesebb, hanem több biztonságot akarunk. Nemcsak Kelet-Európa, hanem egész Európa szövetségese akarunk lenni.”⁹⁴

Magyarországról való teljes kivonása tárgyában (1990. június). HL KI 1/22 jk. 261/013/4; *Előterjesztés a Kormány részére A szovjet csapatkivonások végrehajtásával és gazdasági-pénzügyi kérdéseivel kapcsolatos feladatok tárgyában*. HL KI 1/22 jk.261/010/23.

⁹³ *Emlékeztető a 023/93. Kormányhatározat módosító javaslatának előkészítése (volt SZU-ingatlanok tűzszerezési és vegyvédelmi mentesítése és pénzügyi fedezetének biztosítása) tárgyában*. (1994.11.28.) HL KI 1/26. jk. 547/3.

⁹⁴ Antall József: *A Varsói Szerződés megszüntetéséről*. [Beszéd részlet a koalíciós képviselőcsoportok zártkörű ülésén, 1992.04.08.] <https://www.youtube.com/watch?v=0tR3URo9lpl> (Utolsó letöltés: 2016.04.18.)

Antall József, miközben a *teljesen független Magyarország megteremtésén*, a VSZ-ből és annak katonai szervezetéből való kilépésen, a Szovjetunióval való minél lazább kapcsolatok kialakításán munkálkodott, szovjetellenessége, antikommunista és atlantista ideológiája máris az atlanti térség *katonai-politikai szövetség* felé vezette az országot.⁹⁵ Az Antall-kormány programjában megfogalmazódott: „Az Európai Közösségekkel létrejövő, a tagsági viszony elérését célzó szoros együttműködésünknek a külpolitikai – ezen belül a biztonságpolitikai – konzultációkra is ki kell terjednie. Hasonló viszony kialakítására fogunk törekedni a politikailag és szervezetenként megújuló NATO egyes intézményeivel és tagországjaival, valamint a Nyugat-Európai Unióval.”⁹⁶ A NATO iránti érdeklődésünk is ettől az időponttól datálódik. Romsics Ignác történész ezt az alábbiakban foglalta össze: „Az 1989-ben remélt és szinte egyhangúlag követelt semlegesség helyett a kormány és ellenzéke egyaránt a nyugat-európai integrációs szervezetekhez és a NATO-hoz való mielőbbi csatlakozásban látta az ország gazdasági fellendülésének és biztonságának garanciáját, feladva ezzel a nehezen visszaszerzett függetlenségünk jelentős részét.”⁹⁷

A VSZ, majd a NATO szervezetébe betagozódott Magyar Néphadsereg, illetve Magyar Honvédség helyzetének, elkötelezettségének, szervezeti-technikai fejlődése azonos és eltérő sajátosságainak, a szovjet csapatkivonást követően megszerzett *teljes szuverenitásunk* további alakulásának történelmi megítélése azonban már a jövő kutatóinak a feladata lesz.

(A tanulmány hosszabb változata megjelent: Dr. Helgert Imre – Dr. Mészáros Gyula: A Magyar Honvédség a rendszerváltás sodrában. Lakitelek, Antológia, RETÖRKI Könyvek 28/2, 2017, 211–254.)

⁹⁵ Antall az MDF választási győzelmét követő napon a *Népszabadságban* már úgy nyilatkozott, hogy Magyarország számára az atlanti térség mindig is fontos szerepet töltött be. Fekete Gy. Attila: Várhatóan egy hónap kell a kormányalakításhoz. *Népszabadság*, 1990.04.10. 4.

⁹⁶ *A Nemzeti Megújulás Programja i. m.* 1990, 83.

⁹⁷ Romsics Ignác: *Volt egyszer egy rendszerváltás*. Budapest, Rubicon Ház, 2003, 229.

Nyári Gábor – Rapali Vivien

Új alapokon

Vázlatok Antall József külpolitikájának irányvonaláról

Amikor 1990 tavaszán Antall József személyében ismét szabadon választott miniszterelnöke és kormánya lett Magyarországnak, egyebek mellett a külpolitikát is teljesen új alapokra kellett helyezni. Az alapállás – Kelet és Nyugat határán – természetesen nem változott, és a helyzet is ismerős lehetett az Osztrák-Magyar Monarchia felbomlását követő időszakból, annyiban legalábbis biztosan, hogy a frissen függetlenedő országnak gyorsan kellett megtalálnia új helyét az erősen változó világban.¹

Ha Jeszenszky Géza – Antall József barátja és kormányának külügyminisztere – visszaemlékező sorait némileg elfogultnak is tekinthetjük,² az kétségtelen,

hogy a rendszerváltó politikai elit – külpolitikai ügyekben – legfelkészültebb és legszélesebb látókörű politikusa Antall József volt. Antall külpolitikai elképzeléseinek többsége már évekkel a rendszerváltás előtt megszületett, ezek a következő kategóriákra bonthatók: Magyarország kapcsolata a Szovjetunióval (beleértve a Varsói Szerződés és a KGST felbontását); Magyarország kapcsolata a szomszédos országokkal (beleértve a határon túli magyarság helyzetét); Magyarország és az euroatlanti integráció (különös tekintettel Németországra, az Egyesült Államokra és NATO-ra).

ANTALL NÉZETEI A SZOVJETUNIÓRÓL ÉS A KOMMUNIZMUSRÓL POLITIKAI PÁLYÁJA ELŐTT

A magyar–szovjet kapcsolatok vizsgálatánál nem lehet figyelmen kívül hagyni Antall József hozzáállását a

¹ Jelen írás a *Napi Történelmi Forrás* portálra készült *Antall József külpolitikájának főbb irányvonalai* című, hatrészes cikksorozat átdolgozott változata.

² „Antall József imponáló tárgyi tudással rendelkező többek között a történelem, a jogtudomány, az irodalom, a közigazgatás, a muzeológia és a művészettörténet területén, emellett kitűnő, meggyőző erejű előadó és szónok volt, különleges politikai érzékkel. Az utóbbin belül a külpolitika ifjúkora óta behatóan érdekelte, s ez nemcsak a napi magyar és nemzetközi politika eseményeinek enciklopédikus mélységű ismeretét jelentette, egészen az 1930-as évekig visszamenően, hanem az adatok mögötti folyamatok megértését is. Ebben rejlik a magyarázata annak, hogyan jelenhetett meg Antall József 1989-ben üstökösként a magyar politikai égbolton, s hogyan vették észre tehetségét, vezetői kvalitásait külföldön szinte hamarabb, mint itthon. Hogyan szerezte meg ezt a tudást? Úgy, hogy a 20. század első felében Magyarországon remek könyveket írtak, s emellett a nemzetközi politikai irodalom színe-java is megjelent magyar fordításban. Antall József húszéves korára mindezt végigolvasta – és

egész életére szólóan meg is jegyezte.” Jeszenszky Géza: Antall József, a külpolitikus. *Valóság*, 2003. december, [57–75] 57.

kommunista-marxista eszmékhez sem. Életútján keresztül jól vázolható, hogy a későbbi miniszterelnök egész élete során szemben állt a kommunizmussal – és így a Szovjetunióval is –, de ez a szembenállás életkorától és az adott politikai helyzettől függően változott. A keresztény-polgári szellemben nevelt Antallról 1954-es egyetemi minősítéseiben is feljegyezték, hogy „ideológiailag képezi magát, de gyakorlati munkájában a marxizmus nemigen látszik. (...) Marxizmus szemináriumokon egyike a legfegyelmetlenebbeknek. (...) Tanulócsoportja körében nem oldódott fel, hajlamos az elkülönülésre. Mozgalmi munkát nem végzett.”³

Középiskolai tanárként diákjai előtt a magyar–lengyel történelmi kapcsolatokat helyezte előtérbe, amelyet 1959-ben iskolai felettesei – nyilvánvaló túlzással – már komoly szovjetellenes tevékenységként és az 1956-os forradalom előkészítéseként értékelték: „Antall József 1956 szeptemberében Lengyelországba látogatott a gimnázium küldöttségével. Az út után a lengyel–magyar barátságot kívánta a szovjet–magyar barátság helyére állítani. Ezzel támogatta azt a »szalámpolitikát«, amellyel a Szovjetuniótól való elszakadást és október 23-át készítették elő. (...) 1956. október 21-én az egész iskola ifjúsága részére hadijátékot szervezett a Budai-hegyekben. Ez az imperialista behatás szovjetellenes jelenségre vezetett. Szinte katonai kiképzésben részesítette az ifjúságot 1956. október 23-ra.”⁴ Valójában a hadijáték egyszerű számháború volt, de tényként kezelhető, hogy Antall az osztályában a történelmet a lehetőségek szerint nemzeti szellemben tanította. Diákjaival együtt részt vett forradalomban, emiatt előbb áthelyezték, majd – mivel oktatási módszerein nem változtatott – 1959-ben eltiltották a pályáról. Antall szovjetellenességét megerősítik a róla készített ügynöki jelentések is.⁵ Antall 1963-tól egészen

a rendszerváltásig az Orvostörténeti Múzeumban dolgozott, amely évek a csendes munkáról és a politikai felkészülésről szóltak.⁶ Ezen időszakból egy 1968-as ügynöki jelentés árulkodik arról, hogyan képzelte el a későbbi miniszterelnök Magyarország helyét a szovjet érdekszférán belül: „Ifj. Antall József [ezt így] összegezte: (...) Lengyelország a kommunista táboron belül egy olyan pont, ami nekünk példaképünk lehet és nekünk követni kell a lengyel példát. [... Magyarországon is] az a polgári demokrácia felé közeledő szocializmus valószínűleg meg és kell is, hogy megvalósuljon, ami Lengyelországban van.”⁷

Az ismert források alapján arra lehet következtetni, hogy a fiatal Antall József elsősorban a magyar–lengyel kapcsolatokra kívánt építeni. A forradalomig szakított volna a Szovjetunióval, a hatvanas évek végére azonban arra a következtetésre jutott, hogy Magyarország nem tud kiszakadni a szovjet érdekszférából, de hazája politikai rendszerén az adott kereteken belül változtatni kívánt.

A MAGYAR–SZOVJET KAPCSOLATOK ANTALL MINISZTERELNÖKSÉGE ALATT

A rendszerváltás időszakának és az Antall-kormány működésének egyik legfontosabb kérdése a magyar–szovjet kapcsolatok új alapokra való helyezése volt. Az MDF részéről először Für Lajos szólalt fel nyíltan, 1989 márciusában a kérdésben – még Antall pártelnökké választása előtt: „Elengedhetetlen célként tűzte maga elé a Magyar Demokrata Fórum – és tűzi maga elé minden független mozgalom – a nemzeti függetlenség visszaszerzését, és távoli vágyálmainkban az esetlegesen semleges Magyarország megerősítését.”⁸

József és az állambiztonság emberei, 1957–1989. Budapest, 1956-os Intézet, 2008, 171–189.

⁶ Antall József Orvostörténeti Múzeumban töltött éveiről lásd: Nyári Gábor: *Antall József tevékenysége a Semmelweis Orvostörténeti Múzeum, Könyvtár és Levéltárban, 1963–1990.* (Kézirat, 2015).

⁷ Rainer *i. m.* 2008, 242.

⁸ Für Lajos: Szabad és demokratikus választásokat! A Magyar Demokrata Fórum 1989. március 14-i

Antall egészen az 1990-es választásokig nem fejtette ki a nyilvánosság előtt részletesen a véleményét, azonban kinevezett miniszterelnökként, majd miniszterelnökként már egyértelműen ez a kérdéskör lett külpolitikájának egyik meghatározó eleme. Kormányprogramja kihirdetésekor meglehetősen visszafogottan nyilatkozott: „A velünk szomszédos nagyhatalommal, a Szovjetunióval kiegyensúlyozott, korrekt, az egyenjogúságra épülő jószomszédi viszony kialakítására törekszünk. Ennek érdekében mind politikai, mind gazdasági kapcsolatainkat új alapokra kell helyezni. A közép- és kelet-európai változások kezünkbe adták a nagy lehetőséget, hogy megszüntessük vagy legalább jelentősen enyhítsük az itt élő népeket régóta szembefordító ellentéteket. A függetlenné váló nemzeteknek szabad kapcsolatokat kell kialakítaniuk egymással, az államhatárok ne akadályozzák a személyek, az információk és az eszmék szabad áramlását. Bízunk abban, hogy egyetlen szomszédunknak sem lesz szüksége a jövőben a magyarságra, mint összetartó ellenségképre. Az összeurópai együttműködés velejáróra az intenzív regionális együttműködés, erre törekszünk majd valamennyi szomszédunknál. A föderáció felé haladó Európában ugyanakkor éppen a regionalizmus biztosíthatja a nemzeti sajátosságok megőrzését, a nemzeti érdekek további érvényesülését minden nacionalista felhang nélkül.”⁹

Antall óvatossága 1990 májusában érthető volt. Az előző kormány képviselőjében Németh Miklós miniszterelnök január 9-én Szófiában, Horn Gyula külügyminiszter március 10-én Moszkvában aláírta ugyan az egyezményt a szovjet csapatok kivonásáról, de a szovjet haderő egészen az 1991. júniusi teljes kivonulásáig fenyegető

erőként lépett fel az országban.¹⁰ Maga Antall is megjegyezte ezt 1992. április 8-án, a választási győzelem kétéves évfordulóján, a miniszterelnök születésnapja alkalmából a koalíciós képviselők előtt tartott zárt rendezvényen: „Ma könnyű azt mondani, hogy ezt vagy azt másképp kellett volna tenni. (...) A szovjet hadsereg csak 1991 júniusában vonult ki. (...) Még 1991 tavaszán is egyértelműen hangsúlyozták, sőt fenyegettek bennünket azzal, hogy nem vonulnak ki!”¹¹ Ugyanezen beszédben történelmi távlatokban is vizsgálta az „orosz veszélyt”, kifejtve, hogy nem csupán a Szovjetunió akarta befolyása alá vonni Közép-Európát, hanem politikai vezetésétől függetlenül ez már a 18. századtól fogva orosz cél volt, amelyet véleménye szerint a jövőben csak azzal lehet meggátolni, ha az Egyesült Államok – katonailag, gazdaságilag és diplomáciailag is – tartósan jelen lesz Európában.¹²

A KGST ÉS A VARSÓI SZERZŐDÉS FELBOMLASZTÁSA

Antall valójában jóval erőteljesebb volt a Szovjetunióval szemben, mint az az első nyilatkozataiból kitűnik. Ideológiailag, katonailag és gazdaságilag is minél gyorsabban ki akart lépni a „keleti blokkból”. A kelet-közép-európai államok demokratikusan választott vezetői közül ő tette a legtöbbet a szocialista tömb felrobbantásáért. Mind a KGST, mind a Varsói Szerződés felszámolásában elvülhetetlen szerepe volt, s ezekben

nagygyűlésén, a Budapest Sportcsarnokban elhangzott beszéd. *Hitel*, 1989.05.24. [58–60] 58.

⁹ Dr. Antall József kijelölt miniszterelnök előterjeszti kormánya programját, az országgyűlés 1990. évi tavaszi ülésének 5. ülésnapja. (1990.05.22.). In: Antall József: *Modell és valóság. 3. Országgyűlési felszólalások; esszék Antall Józsefről*. Budapest, AJTK, 2015, 842.

¹⁰ A szovjet csapatok kivonásáról szóló egyezményekről és ezek végrehajtásáról lásd: M. Tóth György: *Kivonási tünetek*. 1–3. *Honvédelem.hu*, 2011.06.16., 17., 19. https://honvedelem.hu/cikk/honvedelmi_miniszter/kivonasi-tunetek-1/; <https://honvedelem.hu/cikk/kivonasi-tunetek-2/>; <https://honvedelem.hu/cikk/kivonasi-tunetek-3/> (Utolsó letöltés: 2020.02.20.)

¹¹ Antall József: *A Varsói Szerződés megszüntetéséről*. [Részlet a koalíciós képviselőcsoportok zártkörű ülésén elhangzott beszédéből]. (1992.04.08.) <https://www.youtube.com/watch?v=0tR3URo9lpl> (Utolsó letöltés: 2020.02.20.)

¹² Antall József: *Az orosz veszélyről és a középpártok felelősségéről*. [Részlet a koalíciós képviselőcsoportok zártkörű ülésén elhangzott beszédéből]. (1992.04.08.) <https://www.youtube.com/watch?v=OtrgruMpnQ> (Utolsó letöltés: 2020.02.20.)

a folyamatokban rendkívül következetes politikát folytatott. Taktikázása pedig olykor még kockázatos is volt.

Antall és Kádár Béla külgazdasági miniszter, Magyarország utolsó KGST-képviselője többször hangsúlyozták, hogy a szervezetet már radikális reformokkal sem lehet megfelelően átalakítani. Antall személyesen egyeztetett több tagállam vezetőjével és győzte meg őket a felszámolás szükségességéről. Hivatalosan a KGST-t az 1991. június 28-i budapesti ülésen oszlatták fel, a felszámolási folyamatok 1991. szeptember 24-én fejeződtek be. A folyamatok jelentőségéről a miniszterelnök két nappal a budapesti feloszlató ülés után a következőképpen nyilatkozott: „Éppen Budapesten írtuk alá a KGST feloszlataáról szóló megállapodást. Megszüntettük azt a megállapodást, ami alapján 1949 óta Magyarország egy birodalmi piacnak volt a része. Ez a gazdasági szövetség az egész magyar gazdasági életet meghatározta, eltorzította. Ezt reánk kényszerítették, nem magunk választottuk, mint más népek Nyugat-Európában az Európai Közös Piacot, vagy a szabadkereskedelmi övezetet. Ebben a formában érvényesült a Szovjetunió hegemoniája. Ezt nemcsak itt és Önöknek mondom el, hogy valami népszerűt mondjak, hanem ugyanezt mondtam el a KGST budapesti küldötteinek búcsúztatásánál a szovjet kormány képviselőinek jelenlétében.”¹³

Nem egészen egy évvel később, a már említett „születésnap beszédében” a folyamat nehézségéről szólva megemlítette: „Ugyanúgy a KGST feloszlata: egyedül voltunk ebben is. És csak mi akartuk egyértelműen. És amikor itt volt a visegrádi találkozó, [Václav] Havel és a cseh-szlovák küldöttség még akkor sem akarta a KGST utódszervezet nélküli feloszlataát kimondani. A visegrádi szerződés aláírása előtt mentem fel, és [Lech] Wałęsát külön győztem meg, és övele együtt másnap reggel a cseheket.”¹⁴

¹³ Antall József: *Beszéd a szabadság napján*. (1991.06.30.) http://www.antalljozsef.hu/hu/antall_jozsef_beszede_a_szabadsag_napjan (Utolsó letöltés: 2016.01.24.)

¹⁴ Antall i. m. *A Varsói Szerződés megszüntetéséről*, 1992.

Antallnak még jelentősebb szerepe volt a Varsói Szerződés teljes felszámolásában, amely ügy mellett a többi tagállam – feltve az addig elért rendszerváltó eredményeket – nem mert teljes mellszélességgel kiállni. Az 1990 júniusában tartott moszkvai politikai tanácskozó ülésen Antallnak nem kis bátorságra és szerencsére volt szüksége, hogy érvényesítse a magyar fél által kidolgozott feloszlataási tervet: „(...) amikor Moszkvában voltunk '90 júniusában, a reggelinél még megpróbáltuk a lengyeleket meggyőzni arról, hogy a Varsói Szerződésből velünk együtt ők is akarnak kilépni. Havel azt mondta, hogy egy körig támogat minket, de az államtitkár már odajött, hogy ez nem érvényes. De Maiziére¹⁵ azt mondta, hogy semmiképpen nem kockáztatják a német egységet azzal, hogy ők ezt kimondják. És akkor valóban, bármilyen hihetetlen, amikor bejöttek 9 órakor a külügyminiszterek (...) odajött a külügyi államtitkár (...), és azt mondta, hogy nem járulnak hozzá (...) ahhoz, hogy a Varsói Szerződés felülvizsgálatára és feloszlataására szóló magyar szerződéstervezetet terjeszthessük elő. Ott volt előttem a két tervezet, a külügyminiszterek által jóváhagyott szovjet tervezet, és az el nem fogadott magyar tervezet. (...) Különleges fintora a sorsnak és történelemnek, hogy én elnököltem a Varsói Szerződés utolsó politikai ülésén, és mint elnök, elkezdtem felolvasni az el nem fogadott magyar szöveget. (...) Meglehetősen merevvé vált a légkör, és egyszer csak Gorbacsov azt mondta, hogy »Da, harasó!« [Igen, jól van!] Ma sem tudom, félreértette vagy megértette, vagy nem kockáztatták azt, hogy botrány legyen, de mindenesetre Gorbacsov igent mondott, és attól kezdve mindenki lelkesedett.”¹⁶

Az Antall által felolvasott magyar tervezet bátor hangnemet ütött meg. „Európai helyzetértékelésünkben gyökerezik a magyar Országgyűlésnek és kormánynak a Varsói Szerződés jövőjével, a Magyar Köztársaság tagságával kapcsolatos felfogása.

¹⁵ De Maiziére, Lothar (1940): Német kereszténydemokrata politikus, 1990 áprilisa és októbere között a Német Demokratikus Köztársaság egyetlen szabadon megválasztott miniszterelnöke.

¹⁶ Antall i. m. *A Varsói Szerződés megszüntetéséről*, 1992.

1956-ban Nagy Imre forradalmi kormánya határozott döntést hozott Magyarország kilépéséről a Varsói Szerződésből, ami akkor egyoldalú deklaráció volt. Mára – és ebben egyetértés van köztünk – a Varsói Szerződés, mint az európai szembenállás egyik maradványa, felülvizsgálatra szorul. A jelenlegi körülmények között értelmét veszíti a szerződés katonai szervezete, amely felfogásunk szerint mellőzhetővé válik a jövőben, és fokozatos, 1991 végéig történő felszámolása is kívánatos lehet. (...) Meggyőződésünk szerint erőfeszítéseinket nem e szervezet reformálgatására kellene fordítani – amely évek óta semmilyen érdemi eredményt nem hozott –, hanem az új, közös európai biztonsági és együttműködési struktúra létrehozására, illetve a VSZ ehhez való illesztésére. A Magyar Köztársaságban uralkodó felfogás szerint ugyanis biztonságunkat az európai és a regionális együttműködésre, nem pedig a katonai-politikai szövetségek erőegyensúlyára, vetélkedésére kell építeni. Nem kevesebb, hanem több biztonságot akarunk. Nemcsak Kelet-Európa, hanem egész Európa szövetségese akarunk lenni. (...) Javasoljuk, jelen ülés döntsön egy olyan, nagykövetségi különmegbízottakból álló különleges kormánybizottság felállításáról, amely felülvizsgálja a Varsói Szerződés jellegét, funkcióját és működését, és ez év utolsó negyedévéig konkrét javaslatokat tesz a Politikai Tanácskozó Testületnek a Varsói Szerződés felülvizsgálatáról, beleértve a katonai együttműködés és szerveinek fokozatos felszámolását, figyelembe véve az európai biztonsági és együttműködési folyamat fejlődését és körülményeit.”¹⁷

Antall azonban az után is figyelemmel kísérte a Szovjetunió helyzetét, hogy vezető szerepet játszott a KGST és a Varsói Szerződés felbomlásztásában. A miniszterelnök jól érzékelte a térség fiatal demokráciáira keletről leselkedő veszélyt, és amikor látta, hogy a Szovjetunió belüli reformfolyamatok veszélybe kerültek

– félelmei az 1991. augusztus 19-i puccskísérlettel be is igazolódtak –, megragadta az alkalmat, hogy még egy szöveget beverjen a haldokló szuperhatalom koporsójába: az államfők között elsőként nyíltan kiállt a balti államok függetlensége mellett. Álláspontját jól foglalta össze az 1991. augusztus 4-én kiadott kormánynyilatkozat: „A Magyar Köztársaság kormánya érvénytelennek és törvénytelennek tekinti a Molotov–Ribbentrop-paktumot. Oroszországhoz és a balti köztársaságok függetlenségét elismerő más államokhoz hasonlóan Magyarország is jogosnak tartja és támogatja Észtország, Lettország és Litvánia népeinek az állami szuverenitásuk helyreállítására irányuló törekvéseit, s (...) bízik abban, hogy az Észt Köztársaság, a Lett Köztársaság és a Litván Köztársaság nemzetközi érvényű garanciát kap arra, hogy rövid időn belül elérheti a népakarat alapján deklarált célját, a tényleges állami szuverenitást.”¹⁸ Antall határozott állásfoglalása elsősorban azért volt fontos, mert így példát mutatott a többi állam- és kormányfőnek is. Az egyre határozottabb fellépések pedig felgyorsították a Szovjetunió felbomlását, amelyet 1991. december 21-én (Sztálin születésnapján) jelentettek be.

Összességében elmondható, hogy Antall célja a teljesen független Magyarország megteremtése volt, amelyhez elengedhetetlenül szükséges volt a szakítás – vagy legalábbis a minél nagyobb távolságtartás – a Szovjetunióval, valamint a keleti blokk országait összefogó szervezetek lebontása. Ehhez a célhoz párosult a miniszterelnök atlantista ideológiája, mélyről fakadó antikommunizmus és szovjetellenessége, valamint következetes politikája.

Oroszországgal szemben a kormányfő már jóval engedékenyebb hangot ütött meg. Ennek egyik személyes oka, hogy határozott különbséget tudott tenni az orosz nép és a szovjet vezetés között.¹⁹ 1993 júliusában a magyar–oroszkapcsolatot „különlegesnek” nevezte, amely

¹⁷ Antall József: A szovjet katonai tömb feloszlásának javaslata. (1990.06.07.) In: Uő: *Modell és valóság. 2. Politikai beszédek, interjúk itthon és külföldön.* Budapest, AJTK, 2015, 575–576.

¹⁸ Idézi: Jeszenszky *i. m.* 2003, 66.

¹⁹ Uo. 59.

idővel baráti és szövetségi viszonyra is alakulhat, de hozzátette, hogy ez csak akkor lehetséges, ha Oroszországban is folytatódnak a reformok. Antall még ekkor is úgy gondolta, hogy ha Oroszországban a restaurációs politika hívei kerülnek hatalomra, az egész Európa számára veszélyeket hordoz magában.²⁰

MAGYARORSZÁG ÉS A NATO

Magyarország előtt a rendszerváltás után két járható út volt a katonapolitikát illetően. 1988-tól kezdve folyamatosan felvetődött a már az 1956-os forradalom alatt is követelt semlegesség gondolata, amelyet kezdetben minden jelentősebb ellenzéki csoport támogatott, és a társadalom jelentős többsége is mögé állt.²¹ Az MDF azonban 1989 őszétől előre vetítette, hogy kormányra kerülése esetén nem fogja feltétlenül a semlegességi politikát követni, Antall pedig még ennél is messzebbre ment. Több esetben is nyíltan kijelentette, hogy az Egyesült Államok – mivel ezzel veszélyeztette volna az amerikai–szovjet kapcsolatok enyhülési folyamatát – semmilyen fórumon nem adott támogatást vagy akár csak biztatást a magyar semlegességi törekvésekhez.²²

Antall jól látta, hogy 1989-ben, amikor a szovjet csapatok még Magyarországon állomásoztak, veszélyes a semlegesség hangoztatása. Ugyanakkor a rendszerváltás után sem támogatta a semlegességi politikát, kormányfőségének kezdeti időszakától kezdve a NATO-hoz való közeledést szorgalmazta. Másfél évvel miniszterelnöki beiktatása utáni nyilatkozatából kitűnik, hogy ez esetben is történészként

közeledett a kérdéshez: „A NATO 1949-es létrejötte a vasfüggöny mögött maradt népek számára mindenkor a remény forrása volt. Hiszen tudtuk azt, hogy ha Nyugat-Európa nem marad stabil, ha Észak-Amerika jelenléte megszűnik Európában, akkor nem marad olyan szilárd pont, amely nekünk reményt nyújthat.”²³

Antall már 1990 nyarától szoros kapcsolatot ápolt a NATO-val. Július 18-án látogatást tett a szervezet brüsszeli központjában, novemberben Manfred Wörner főtitkár²⁴ érkezett Magyarországra, míg Granasztói György²⁵ brüsszeli nagykövetet megbízták a NATO ügyekkel is.²⁶

1991 novemberében a NATO kinyilvánította együttműködési készségét a felbomlott Varsói Szerződés kelet-közép-európai egykori tagállamaival, miközben súlyosbodott a délszláv háború miatti katonai helyzet is. Antall ezzel kapcsolatban kijelentette: „Nagyobb szükség van a NATO-ra és az Egyesült Államok jelenlétére Európában, mint valaha (...) Magyarország ebben a forrongó térségben még stabil szigetnek tűnik, de kormányom mérhetetlen nehézségekkel áll szemben, és potenciálisan nem kerülheti el a fenyegetettség érzését. (...) Úgy vélem, hogy a kelet-közép-európai átalakulás élvonalaként, a mérséklet és a stabilitás híveiként mind kül-, mind belpolitikánkval megmutattuk igazi szándékainkat.”²⁷

Antall saját véleményét az Országgyűlésben részletesebben is kifejtette. Elmondta, hogy kormánya teljességgel elkötelezett a NATO mellett, de nem tartja még alkalmasnak az időt arra, hogy Magyarország csatlakozzon a szervezethez: „Azon politikai és erkölcsi alapon, amelyet az Atlanti Szövetséggel való

²⁰ Antall József: Hatpárti megegyezésen alapuló külpolitikát akarunk. Üzenet a magyar nagykövetek budapesti értekezletének résztvevőikhez. *Új Magyarország*, 1993.07.21. 548–549.

²¹ Valki László: A NATO-tagság. In: *A magyar forradalom eszméi. Eltírásuk és győzelmük, 1956–1999*. Szerk. Király Béla. Budapest, Atlanti, 2001 [385–404] 385–386.

²² Vizi László Tamás: Kihívások és alternatívák a rendszerváltás magyar külpolitikája előtt. In: *Változó világ. Társadalmi és gazdasági útkeresés*. Szerk.: Beszteri Béla – Majoros Pál. Veszprém, BGF, 2012, [103–113] 111–112.

²³ Antall József az Atlanti Tanácsban, 1991. október 28-án elmondott beszédét idézi: Jeszenszky *i. m.* 2003, 73.

²⁴ Wörner, Manfred (1934–1994): Német politikus és diplomata, 1988 és 1994 között a NATO főtitkára.

²⁵ Granasztói György (1938–2016): Történész. 1990 és 1994 között a NATO-hoz is akkreditált belgiumi és luxemburgi nagykövet.

²⁶ Jeszenszky *i. m.* 2003, 73.

²⁷ Idézi: Uo. 74.

kapcsolattartás és a jó együttműködés érdekében eddig kifejtett kormányzati és személyes tevékenység jelent, szeretném a következőket leszögezni. Moszkvában, 1990 júniusában éppen a Tisztelt Ház határozata alapján, a Varsói Szerződés utolsó politikai ülésén beszédben hangsúlyoztam a NATO jelentőségét az európai biztonság fenntartásában, majd a Varsói Szerződés feloszlásakor (...) nyilvánosság előtt válaszoltam arra, hogy a NATO nem cserélendő össze a feloszlott varsói paktummal. És az első miniszterelnök voltam, aki az ún. szocialista tábor volt tagjai közül elment Brüsszelbe, a NATO-központba. Ezen az alapon nem javasolom, hogy az Országgyűlés napirendre tűzze [a csatlakozást a NATO-hoz – Ny. G., R. V.]. Egyetértek azzal, hogy a legszorosabb kapcsolatot kell fenntartani a NATO-val. Amikor arra megérkezik a politikai, a külpolitikai és a biztonságpolitikai helyzet, biztosak lehetnek benne, hogy a Ház elé fogunk állni az akkor legjobbnak tartott javaslattal. (...) a kormányzat a transzatlanti gondolat jegyében folytatja a külpolitikáját. Ez annyira köztudott a NATO-tagországok között, hogy ennek megerősítésére külön nincs szükség. A varsói, a prágai kormányval a visegrádi hármas alapján egy ilyen kérdésben feltétlenül ildomos együttesen lépni, ha erre sor kerül. A NATO miniszteri bizottságában egyébként alkalmam volt kifejtetni a NATO biztonsági ernyőjével kapcsolatos elképzelésünket és mindazt, ami jelzi a mi szoros kapcsolódási szándékunkat, azonban mégsem tartanám indokoltnak és szükségesnek, hogy ezt napirendre tűzzük, és utána a kormányt erre mintegy kötelezze az Országgyűlés. Tartalmilag az atlanti gondolat hívei vagyunk, fontosnak tartjuk, hogy a transzatlanti gondolatot ugyanúgy népszerűsítsék, mint az európai egység, az európai integráció gondolatát. Ezt fontosnak tartjuk a Szovjetunió mai utódállamai mellett is, fontosnak tartjuk az egész térség szempontjából, de nem tartjuk célszerűnek, és nem tartjuk most előrevivő lépésnek azt, hogy erre egy országgyűlési határozat szülessék. Abban a pillanatban, ha ez tartalmában, formájában indokolt, akkor a Ház elé fogunk állni; meg lehetnek győződve, hogy az

eddigieknek megfelelően is tudatosan és következetesen folytatjuk ezt a politikát.”²⁸

Magyarország és a térség országainak NATO-csatlakozására még valóban várni kellett, a tagállamok habozó politikája, a délszláv háború, valamint a Szovjetunióban, majd Oroszországban zajló változási folyamatok miatt Antall már nem élhette meg a bővítés 1994-es bejelentését és az 1999-es tényleges csatlakozást. Szerepe ugyanakkor megkérdőjelezhetetlen a NATO és Magyarország jó kapcsolatainak kialakításában.

Összességében külpolitikai munkásságának európai jelentőségét legjobban talán barátja, Helmut Kohl német kancellár foglalta össze: „Mióta 2004. május 1-jén a Magyar Köztársaságot, kilenc másik közép-, kelet- és dél-európai országgal együtt felvették az Európai Unióba, gyakran gondolok barátomra, Antall Józsefre, Magyarországnak a második világháború óta első alkalommal szabadon választott miniszterelnökére. Hivatali ideje alatt, 1990 és 1993 között Antall József nem csak arról gondoskodott, hogy Magyarország döntő lépésekre vállalkozzék a demokrácia és a piacgazdaság megteremtésében, hanem magát az országot is bátran és nagy körültekintéssel kormányozta az Európai Unió irányában. Az ő vezetése alatt Magyarország már 1990 novemberében az Európa Tanács tagja lett, egy évvel később pedig Csatlakozási Szerződéssel kapcsolódott az akkori Európai Közösséghez, végül 1993-ban belépett az Európai Szabad Kereskedelmi Övezetbe (EFTA). Ezzel megtörténtek az első lépések, amelyek megelőzték a 2004-es belépést. Ezt Antall József sajnos már nem élhette meg. Hogy Magyarország ma az Európai Unió 25 tagországának egyike, ez – többek között, de elsősorban – az ő érdeme.”²⁹

²⁸ Antall József felszólalásával válaszol Horn Gyula képviselő Magyarország NATO-ba történő tagfelvétele tárgyában tett indítványra. (1992.04.13.). In: Antall *i. m.* (3) 2015, 1006–1007.

²⁹ Kohl, Helmut: Előszó. In: *A politikus Antall József az európai úton*. Szerk. Jeszenszky Géza – Kapronczay Károly – Biernaczký Szilárd. Budapest, Mundus, 2006, 326.

Az "üveghegyen" túlról

Orosz Ildikó a kárpátaljai magyar értelmiség útkereséséről és a magyarság jövőjéről

Kárpátalja és az ott élő magyarság leginkább az ukrán–orosz háború, valamint az ukrán oktatási és nyelvtörvények bevezetése kapcsán került a hírek középpontjába az utóbbi években. A növekvő megpróbáltatásokról, az ukrán politikáról és a magyarság lehetőségeiről beszélgettünk Orosz Ildikóval, a II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Magyar Főiskola és a Kárpátaljai Magyar Pedagógusszövetség elnökével.

Ha a hatvanas–hetvenes évektől, az első érdekképviseleti mozgalmaktól a mai napig végigtekintünk a kárpátaljai magyar történelmen, a bátorság és az állhatatosság valahogy általános fogalomként, rendszeren átívelő jellegzetességként van jelen. A különböző küzdelmek mennyire épültek egymásra, és a tapasztalatok hogyan adhatók tovább a jövőnek?¹

Én nem látok benne semmi heroizmust. Azt gondolom, hogy minden fiatal generációnak alapvető természete, hogy lázad – például az előző nemzedékek és korok ellen. Minden generációnak az adott kor kihívásaira, problémáira kell választ adnia. A válasz lehet egyéni és közösségi. Ha a saját családtörténetemet nézem, dédnagyapámat, nagyanyámat és nagyapámat elvitték az oroszok, kulákká nyilvánították őket, különböző időt töltöttek a Gulágon. Anyámék a szovjetrendszerben nem utazhattak, az életüket arra tették fel, hogy a saját gyermekeikből neveljenek értelmiségit. Egy határon túli magyar nem jobb és nem rosszabb, mint a budapesti vagy vidéki magyar. A fő kérdés az, hogy amikor lehetőség adódik, akkor tudunk-e azzal élni vagy sem. Itt mindig akadtak emberek, akik tudtak élni a lehetőséggel.

¹ A beszélgetés 2018. augusztus 28-án, Beregszászban készült.

1956-ban a legfiatalabbak közül voltak – Milován Sándor és társai² –, akik bár ismerték szüleik történetét, a Gulágra való elhurcolásukat, a tűzzel játszva is kiálltak a magyar egység mellett. A következő generáció idején már enyhült a terror: Fodó Sándor³ fiatalemberként, nyelvse-niként a meglehetősen liberális tartui egyetemen tanult, ahol még éltek az egyetemi hagyományok. Amikor az Ungvári Egyetem '56 után hét évvel megnyitotta a magyar szakot, Fodó hazatérve ezt a szellemet hozta magával. Az eszmélés ugyanilyen példája volt Kovács Vilmos⁴, a *Holnap is élünk* című regény szerzője. Apja a csehszlovák időszakban a kommunista párt tagja volt, ám az oroszok bejövetelekor apját is azonnal kényszermunkára vitték. Ő maga ugyanakkor kommunista és paraszt szülő gyerekeként bejuthatott az

² Milován Sándor (1941): A nagyszőlősi magyar iskola tanulójaként 1957 júniusában tartóztatták le röplapozásért, „szovjetellenes csoport” szervezéséért. Másfél évet töltött nevelő-javító intézetben. 1992 és 2011 között a Kárpátaljai Magyar Kulturális Szövetség alelnöke, 2014 óta tiszteletbeli elnöke.

³ Fodó Sándor (1940–2005): Nyelvész, irodalmár, egyetemi tanár, politikus, a Kárpátaljai Magyar Kulturális Szövetség (KMKSZ) alapító elnöke (1989–1996).

⁴ Kovács Vilmos (1927–1977) Költő, író. A kárpátaljai magyar líra egyik legfigyelemreméltóbb képviselője. 1958 és 1971 között az ungvári Kárpáti Kiadó magyar osztályának szerkesztőjeként az új író/költőnemzedék legfontosabb mentora.

egyetemre, ahol a gondolkodása is átalakult, így ő lett a másik hatvanas évekbeli „forradalmár”. Mi pedig már az ő „szellemi gyermekeik” vagyunk. Az, hogy én ki lettem, Fodóék útkeresésének is köszönhető. A mi generációnknak – a Fodó köre által megírt *Beadványnak* köszönhetően – már volt arra lehetősége, hogy magyar nyelven és magyar nyelvből felvételizhessünk az egyetemre. Igaz, a bölcsész és az idegennyelv-szakok kissé tabunak számítottak számunkra, de a természettudományin nagyon sokan voltunk magyarok. Anyámék generációja számára továbbtanulási lehetőségként csak a Munkácsi Tanítóképző adódott. Nekik viszont abban volt szerencsájük, hogy olyan tanárok tanították a szakközépiskolákban, akik a pesti egyetemen végeztek. Amikor a kapcsolatok már kialakulhattak az anyaországiakkal – akár a kárpátaljaiak mentek Magyarországra, akár ők jöttek a Szovjetunióba –, rájöttünk, hogy Magyarországon se mindenki olyan, mint amilyennek elképzeltük. Addig elszigetelve, az embernek olyan érzése volt, hogy a határ az „üveghegy”, azon túl ott a mesevilág, ahol mindenki magyarul beszél, ezért egyben egyenes, magyar és hazafi is. Magyarországról sokszor ugyanúgy értékelik a határon túliakat, holott közöttünk is ugyanúgy vannak árulók és rossz emberek.

Az 1971–72-es *Beadványokat* az egyik első kárpátaljai érdekvédelmi mozgalomnak tekintik. Mi a véleménye ezekről?

Amikor megszületett a *Beadvány*, már túl voltunk '68-on.⁵ Annak megvizsgálása,

⁵ Az első, 1971 szeptemberében megfogalmazott *Beadvány* egy, a Forrás Irodalmi Stúdiót megtámadó, *Kárpáti Igaz Szóban* megjelent írásra reflektált. A dokumentum a közoktatás, az anyanyelvi oktatás és a kulturális élet problémáira is felhívta a figyelmet, címzettje a területi pártbizottság első titkára, az Ukrajnai Írók Szövetsége kárpátontúli szervezetének felelős titkára, a *Kárpáti Igaz Szó* szerkesztősége és a *Kárpátontúli Ifjúság* szerkesztői voltak. Megfogalmazói között S. Benedek András, Kovács Vilmost és Fodó Sándort is megtaláljuk. 1972 tavaszán újabb *Beadvány* született, ezt már – mintegy kétezer aláírással megtámogatva – az

hogy a '68-as események hogyan hatottak a kárpátaljai magyarokra, érdekes kutatási terület lenne. Én csak személyes emlékeket tudok felidézni. Első vagy második osztályos gyerek voltam, és akkor persze nagyon örültem a katonáknak, akik Nagydobrony falu határában állomásoztak: csokoládét kaptunk, fényképezkedtünk velük. Nem értettem a felnőttek szomorúságát, azt, hogy amikor vonultak a tankok, mindegyikre felkiabáltak, hogy van-e ott magyar fiú, akinek aztán gyümölcsöt dobtak fel. Akkor persze még nem fogtam fel, hogy amikor a magyar fiúkat bevetették Csehszlovákiában, a túloldalon akár saját rokonaikra is löniük kellett. A világ '68-ra már persze megváltozott itt nálunk is, enyhült a rendszer, '56 óta hozzáférhettünk a szabadabb magyarországi sajtóhoz is. Közel voltunk a határhoz, mindenki eszkábált magának antennát, így bár egy fizikális szovjet világban éltünk, eljutott hozzánk a virtuális magyarországi világ is. Előfizethettük a *Dörmögő Dömötört*, a *Magyar Ifjúságot* és egyéb lapokat. A magyarországi szellemi világ persze sokkal liberálisabb volt a szovjetnél, így ránk is hatott. Nemcsak a Komszomol meg az iskola nevelt minket, hanem a családi hagyományok is. Az én korosztályom keveset utazhatott Magyarországra. Édesanyámmal valamikor a hetvenes években voltunk egy alkalommal, majd legközelebb csak 1989-ben engedtek ki. Ehhez hozzá kell tenni, hogy a szovjet állampolgárok útlevele az állam tulajdona volt, azt igényelni kellett, amit indokolni kellett. Csak közvetlen rokonokhoz utazhattunk (ezt igazolni kellett keresztlevéllel), össze kellett szedni az erkölcsi bizonyítványt, amelyet alá kellett írni a különböző funkciójú pártemberekkel, szakszervezetisekkel, komszomolistákkal helyi és járási szinten

SZKP Politikai Bizottságának és a Szovjet Szocialista Köztársaságok Szövetsége Legfelsőbb Tanácsa elnökségének is elküldték. Megfogalmazásában és az aláírásgyűjtésben részt vett Fodó Sándor, Milován Sándor, id. és ifj. Sari József, Zseliczki József, Polczer András és Czébely Lajos is. A '72-es *Beadvány* szövege megjelent: „A 72-es *Beadvány*”. *Nemzetiségi és oktatáspolitikai a '60-as–'70-es években a Szovjetunióban*. Szerk. Darcsi Karolina, Dobos Sándor. Ungvár, PoliPrint, 2013.

is. Ilyenkor kikérdeztek, mennyire vagyunk politikailag érettek. Az ifjúságot, az egyetemistákat ritkán engedték ki, azzal indokolva mindezt, hogy elárulnák a szovjet tudományt.

Hogyan élte meg a rendszerváltás éveit?

Az 1985-ös évtől kezdve, ahogy Gorbacsov kezdte szétverni a Szovjetuniót, engem is „rászedtek”. Meghirdették a fiatalítást, fő bajként azt határozva meg, hogy a birodalom nem tud gyorsan megújulni. Belőlem a fiatalítás miatt csináltak huszonöt évesen iskolai igazgatóhelyettest, én pedig naiv módon elhittem, hogy a tehetségemre van szükség. Persze egy idő után rá kellett jönnöm, hogy statisztikai szám voltam csupán: kipipáltak azzal, hogy fiatal, magyar és nő vagyok. Újszerűen cselekedni nem engedtek, a javaslataimat elvetették. Két-három évvel később konkrétabbá váltak a rendszert fesztető folyamatok: előbb a balti köztársaságokban, majd mindenütt alakultak a különböző nemzetiségi körök. Ebben a folyamatban – felismerve az alkalmat – mi is részt vettünk: létrehoztuk az önszerveződő köröket Kárpátalján. Én kettőnek voltam tagja: a munkácsi Rákóczi Körnek és az ungvári Drávai Gizella Körnek. Az egész mögött nem észleltük azt, hogy valójában egy felülről induló pórázengedéssről van szó, vagyis hogy a kommunista hatalom rájött, valamit adni kell a népnek. Ezért engedték, hogy kulturális közösségeket hozzunk létre, szavaljunk, táncoljunk, daloljunk. Mi elhittük, hogy amit teszünk, azt szabadon tesszük. Amikor Ungváron megalakult a Tarasz Sevcsenko Ukrán Anyanyelvi Társaság, Fodó Sándor felismerte a pillanatot, és az alakuló gyűlésen kinyilatkoztatta, hogy meg kellene alakítani a Kárpátaljai Magyar Kulturális Szövetséget is. Ekkor előlépett az ő tanítványaiból álló csapat – és itt van benne a folytonosság –, Debreceni Mihály, Varga Béla, Móricz Kálmán, Vári Fábián László, Zseliczki József és a többiek,⁶ akiket annak

idején azért rúgtak ki az egyetemről, mert aláírást gyűjtöttek a ’71-es *Beadványhoz*. Ők hozták létre a kulturális szövetséget 1989. február 26-án, egy olyan szervezetet, amelyhez hasonló nem volt még a Kárpát-medencében. Első számú bázisát azok adták, akik a nyolcvanas évek közepétől eljárak az irodalmi körök gyűléseire. Így kerültem oda én is. Abban az időszakban még azt sem ismertük fel, hogy a háttérben milyen manipulációk folynak: sokan nem akarták, hogy Fodó legyen az elnök, emellett azt szerették volna, hogy a Szovjet-Magyar Baráti Társaság vagy a Sevcsenko Társaság alegysége legyen a KMKSZ. A Szovjetunió szétesésével egy időben, a rendszerváltásnál megjelentek a magyarországi személyek is: először természetesen azokat keresték meg, akikről már hallottak korábban is. Nálam is látogatást tett Balla Gyula, Bárdi Nándor, Tarnóczy Mariann vagy Egyed Albert.⁷ 1989–90-

Kulturális Szövetség kezdeményező csoportjának tagja, a KMKSZ alapítója. A Magyar Televízió és a Duna TV szerkesztőjeként is tevékenykedett.

Varga Béla (1956): szerkesztő. A KMKSZ alapítója, az Ungvári Magyar Tankönyvszerkesztőség volt vezetője, 1994 és 2019 között az MTI ungvári tudósítója. Móricz Kálmán (1953): újságíró, szerkesztő. A KMKSZ alapítója, 1989 és 1991 között titkára, elnökségi tagja. A *Kárpáti Igaz Szó* szerkesztője, majd a *Kárpátalja* főszerkesztője.

Vári Fábián László (1951): költő. A Forrás Stúdió tagja, részt vett a *Beadvány* aláírásgyűjtésében. Kizárták az egyetemről és a szovjet hadsereg németországi hadseregcsoportjába vezényelték sorkatonai szolgálatra. 1992 és 1996 között a KMKSZ alelnöke volt.

Zseliczki József (1949): költő, a Forrás Stúdió alapító tagja, elnöke, a KMKSZ alapítója.

⁷ Balla Gyula (1948–2000): költő, művelődéstörténész, kisebbségkutató. A Forrás Stúdió alapítója. 1970-től Budapesten élt, az ELTE bölcsész karán szerzett diplomát, az Állami Gorkij Könyvtárban, az MTA Kelet-Európai Irodalmak Tanszéki Kutatócsoportjában, majd 1986-tól az OSZK Magyarországi Kutató Központjában dolgozott. A Magyarok Világszövetségének főmunkatársa, kárpátaljai referense.

Bárdi Nándor (1962): történész, kisebbségkutató, a Társadalomtudományi Kutatóközpont Kisebbségkutató Intézetének (korábban MTA TK Kisebbségkutató Intézet) osztályvezetője.

Tarnóczy Mariann: 1999 és 2017 között az MTA Határon Túli Magyarok Titkárságának osztályvezetője.

Egyed Albert (1945): szociológus, kisebbségi szakértő. 1987 óta foglalkozik kisebbségi kérdésekkel,

⁶ Debreceni Mihály (1955): szerkesztő. Az Ungvári Állami Egyetem magyar szakán végzett. A József Attila Alkotóközösség és a Kárpátaljai Magyar

ben megalakult a Hungarológiai Központ (ekkor még Szovjet Hungarológiai Központ néven). Ennek jelentőségét ismerte fel a nagy tekintélyű Váradi-Sternberg János professzor, aki többek között főiskolánk első rektorának, Soós Kálmánnak a mentora is volt, és akinek közbenjárására bevezették a magyar nép történetének oktatását a magyar tannyelvű iskolákban.⁸ Egyszer megkérdeztük tőle, hogy hogyan lehetséges a saját vélemény megőrizni egy ilyen országban. Erre azt válaszolta: „arra kell törekedni, hogy minél kevesebbet hibázz”.

A rendszerváltás tehát nem forradalomként, hanem lépésről lépésre haladó folyamatként ért bennünket. Az más kérdés, hogy amikor megtörtént Romániában és Magyarországon „élesben” a rendszerváltás, akkor nálunk is túlfűtött hangulat alakult ki, amelynek során sajnos számos hibát követtünk el – itthon és otthon egyaránt. A kárpátaljai magyar közösség sokszor túlértékelte saját helyzetét, nem értette tisztán, hogy mi történik vele. Nagyon „alulképzettek” voltunk politikailag. A magyar államot képviselő Antall-kormány viszont a KMKSZ megkérdezése nélkül írta alá például az alapszerződést, de nagyon sietett Ukrajna függetlenségének elismerésével és a nagykövetség megalapításával is. Ennek több oka lehetett: meggyőződésem, hogy egyéni ambíciók is szerepet játszottak benne, de az is, hogy az egész konzuli testület az IMO-n nőtt fel,⁹ szovjet diplomaták között, ebből az életérzésből és kapcsolati rendszerből pedig nem tudtak kitörni soha. Visszatérve a politikai „alulképzettség”:

1990–2001 között különféle kormányzati beosztásokban dolgozott, elsősorban határon túli magyar ügyekben (Miniszterelnöki Hivatal, Művelődési és Közoktatási Minisztérium, Oktatási Minisztérium), majd a Magyar Művelődési Intézet Nemzetiségi Főosztályának vezetője.

⁸ Váradi-Sternberg János (1924–1992) történész, az Ungvári Állami Egyetem professzora, 1989–90-ben az ungvári Hungarológiai Központ főmunkatársa. Soós Kálmán (1962–2011): történész, 2000 és 2011 között a beregszászi II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Magyar Főiskola rektora.

⁹ A moszkvai Nemzetközi Kapcsolatok Intézete, diplomataképző a Szovjetunióban.

jómagam már a megyei tanács képviselője voltam 1991-ben, amikor a népszavazással kapcsolatos manipuláció lezajlott. Az ukránok megvezették a kisebbségeket azzal, hogy 1991. november 1-jén elfogadtak egy deklarációt a nemzeti kisebbségek jogainak védelméről. A parlamenti döntés szerint minden Szovjetunióban szerzett jogot biztosítani fognak és azokat később, a független Ukrajnában bővíteni is fogják. A megyei tanácsban napirendre került, hogy a függetlenségi népszavazással párhuzamosan, december 1-jén mi szavazzunk Kárpátalja autonóm megyei státuszáról, illetve ezen belül a Beregszász központú magyar autonóm járás státuszáról is. Ekkor azonban megjelent Leonyid Kravcsuk államelnök a megyei tanácsülésen, és elmagyarázta a testületnek, hogy miután a Krímben már volt egy hasonló szavazás, ő a Parlamentben nem fogja tudni megvédeni a referendum eredményét, ha bekerül az a szó, hogy „autonómia”. Mi, a magyar frakció, hiába mondtuk, hogy az Ukrán Szovjet Szocialista Köztársaság alkotmánya (akkor ez volt érvényben) autonóm köztársaságokat, megyéket, tartományokat és járásokat ismer el. Végül háromórás vita után az lett a hivatalos döntés, hogy azt kérdezzük meg, hogy Kárpátalja sajátos, egyedi önkormányzati és politikai státuszát akarja-e a kárpátaljai népesség. A népszavazáson aztán a kárpátaljai közösség – így a magyarság is – magasabb arányban szavazott Ukrajna függetlenségére az országos átlagnál.¹⁰ Szintén magas arányban, 75-80%-ban szavaztak Kárpátalja sajátos közigazgatási és gazdasági státuszára, és 80% fölötti arányban a magyar autonóm járásra.¹¹ Majd amikor ennek a szavazásnak az eredményét jóvá kellett volna hagyni a Parlamentben, azt napirendre sem tűzték, mondván az Ukrán Szovjet Szocialista Köztársaság alkotmánya nem tartalmaz olyan fogalmat, hogy „sajátos státusszal rendelkező közigazgatási egység”, hanem csak autonóm köztársaságot, autonóm megyét

¹⁰ Országosan 90%, Kárpátalján 92,5% szavazott a függetlenség mellett.

¹¹ A területi autonómiára a kárpátaljai lakosság 78%-a, a beregszászi autonóm körzet létrehozására 81%-a szavazott.

és autonóm járást ismer. Így lehetetlenítették el tehát a kárpátaljai autonómiát, a Beregszászi járás státuszát pedig már a megye nem szavazta meg.

Ezekben az években, mint felmérő biztost, bevontak az olvasást, a magyar kultúrát és az identitást vizsgáló szociológiai kutatásokba. Azt tapasztaltam házról házra járva, hogy mindenki olyan elvárásokat fogalmaz meg a rendszerváltás irányába, hogy minket vissza fognak csatolni Magyarországhoz, mert megint letelt az az időszak, amíg más ország része voltunk. Kárpátalja ilyen: korábban minden generáció más országhoz tartozott, így itt lett volna az ideje, hogy – mivel kimentek az oroszok – visszatérjünk a magyar állam keretei közé. Személyesen úgy éltem meg a rendszerváltást, hogy amikor bekerültem az események „sűrűjébe”, akkor az igazságérzetem szerint megpróbáltam tenni a dolgomat. Az első pillanatban, amikor létrejött a Kárpátaljai Magyar Kulturális Szövetség, és letette a programját, bekapcsolódtam az oktatási bizottság munkájába. Konceptiót dolgoztunk ki a magyar oktatás fejlesztésére. Alapjaiban az nem volt más, mint a '72-es *Beadvány* programja, ami akkor a lenini elvekre épülő szabad nemzetiségi nyelv- és kultúra-használat alapján támasztotta alá céljait. Azt vettük azonban észre, hogy nincsenek eszközeink a céljaink megvalósítására. Ezért az 1991. december 1-ei népszavazás után egy héttel Beregszászban létrehoztuk a Kárpátaljai Magyar Pedagógusszövetséget, pontosan azzal a céllal, hogy legyen egy szakmai fórum, szervezet, amely képes tárgyalni a hivatalokkal, akár a szaktárcákkal is. A szervezetet gyakorló pedagógusok, illetve a húszas és harmincas éveiben járó anyák- apák alapították, akik látták az oktatási rendszer visszasságait, egyenlőtlenségeit, amelyeket ki akartak küszöbölni. Nem akartunk se többet, se kevesebbet, csak amennyi jár az orosz, ukrán, román gyerekeknek. A másik célunk az volt, hogy a mieink versenyképesek legyenek a magyarországiakkal. Ebből a gyakorlati megfontolásból indultak a nyári táborok, a tantárgyi vetélkedők, a gyermek- és szaklap. Mindezeket magyarországi minta

szerint szerveztük meg és hoztuk létre. Már átmehettünk a határon, elvihettünk egy-két gyereket táborba, rendezvényre, busszal kirándulhattunk a szomszéd faluba, láttuk azt is, milyenek az otthoni iskolák. Az egész általunk kialakított rendszer a pillanati kihívásokra adott válasz volt.

Egy 2008-as interjúban úgy fogalmazott, hogy Ukrajnában múltóban van a kisebbségekkel szembeni tolerancia, megtört egy folyamat, és a jogok, a lehetőségek folyamatosan szűkülnek.¹² Azóta eltelt egy évtized, a magyar közvélemény pedig csak 2017-ben, az oktatási törvény elfogadása után figyelte fel a drasztikus sodródásra. Valójában mikor kezdődött el mindez és mi áll a háttérben?

Ez a folyamat húsz évvel korábban, 1997-ben kezdődött. Ezt a disszertációmiban is elemeztem, ami könyvváltozatban is megjelent.¹³ A folyamat előzményei visszavezethetők Ukrajna függetlenné válásáig, amely egyébként nem biztos, hogy az ukrán nemzet, sokkal inkább az ukrán kommunista elit akarata volt, amely a balti példájára mozdult meg. Úgy vélekedtek: mégiscsak jobb egy saját „homokozó”, mintsem egy kis, kijelölt „sarok a nagy homokozóban” vagyis a Szovjetunió belül. Milován Sándor barátom ezt a következőképpen magyarázta el egyszer a Magyarok Világszövetsége egyik találkozásánál a kilencvenes évek első felében, amikor az asztalnál ülő amerikai magyarok megkérdezték tőle, hogy tulajdonképpen mi is az az Ukrajna. A válasz valahogy így hangzott: „Ukrajna olyan, mintha Amerikában egy távoli rokon egy milliárdos nagybácsitól örökölt volna egy bankot, de azt

¹² Orosz Ildikó: „Most nem elég a látszatpolitizálás”. Tanévnyitó beszélgetés a Kárpátaljai Magyar Pedagógusszövetség elnökével. *Kárpátalja*, 2008.09.05. <https://karpataljalap.net/2008/09/05/orosz-ildiko-most-nem-eleg-latszatpolitizalas/?fbclid=IwAR1KNBquFI1AKchb8PwVMt4AcGRimHZNENJIXbw2BLU6lc4g9CNLYySWnQ> (Utolsó letöltés: 2019.12.04.)

¹³ Orosz Ildikó: *A magyar nyelvű oktatás helyzete Kárpátalján az ukrán államiság kialakulásának első évtizedében*. Ungvár, PoliPrint, 2015.

Orosz Ildikó tanévnyitó ünnepi beszéd közben a II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Magyar Főiskola Nagydobronyi Szakképzési Központjában, 2019 októberében.

Forrás: <http://kmf.uz.ua>

vagy nem tudja, vagy nem akarja irányítani, így nincs belőle hivatalos jövedelem. Miután egyszer felfedezi, hogy nála van a bank alaprajza, hogy pénzhez jusson, alkalmazza azt, amihez ért: elkezdi fúrni a saját bankját, és addig fúrja, amíg az alap-tőke el nem vész.” Rá kellett jönnöm, hogy tulajdonképpen ez történt velünk az eltelt évtizedekben: a nemzeti érzelmek felkorbácsolásán kívül nemzet- és országépítés egyáltalán nem zajlott. A törvényhozás és a vezetők ténykedése arról szólt, hogy ez egy nagy vállalkozás, amelyből minél több pénzt ki kell venni, azt magánvagyonná alakítani, és kivinni az országból. A tőke felhalmozása persze a privatizációval indult: aki közel ült a tűzhöz, az tudott magánosítani valamit. Minél magasabb pozícióban volt, annál többet, például akár egy megyei energetikai hálózatot is, amelynek segítségével magáncégként Nyugat-Európában adhatta el az áramot. Ez egyébként a legegyszerűbb alap-tőkefelhalmozásnak tűnt. Elegendő volt a szomszéd államokba küldeni a Barátság vezetéken az áramot, majd az érte járó összeget egy külföldi bankszámlára kérni. Ilyenkor

néhány faluban kikapcsolták néhány órára a villanyt. A lakosok sötétben ültek, miközben egyes rétegek felhalmozták a saját tőkájüket. A kolhozok privatizációja Kárpátalján úgy történt, hogy vagyonyjegyesítették, felértékelték a kolhozi vagyont. Persze a vagyonyjegyeket nem a bevitt föld, hanem az ott ledolgozott munkaévek, pozíciók és szerzett bérek alapján osztották, a legtöbb így a kolhozelnöknek és a kolhozt irányító vezetőknek, a brigádvezetőknek jutott. Még az elosztás előtt kizárták a meghalt nyugdíjasokat, akik bevitték a földet, meg az eszközöket, illetve azokat, akik nem laktak otthon, vagy értelmiségiként dolgoztak.

Az ukrán nemzeti érzelmű réteg az alap-tőke felhalmozásából kevésbé részesült, ők „cserébe” megkapták a humán szféra és a politika alakítását. Az ukránok kiindulópontja az volt, hogy amit ők kaptak az oroszoktól, azt most „visszafizetik”, de nemcsak az oroszoknak, hanem minden kisebbségnek. Ennek első momentuma az 1996-os új alkotmány elfogadása volt. Ez azzal a mondattal kezdődik, hogy Ukrajna monolit nemzetállam. Rögtön utána a következő mondat, hogy a Krim autonóm terület. Ez persze önmagában

ellentmondás, semmilyen logikának nem felel meg, de a kisebbségeket kizárja az államból, nem úgy, mint Magyarországon, ahol az őshonos kisebbségeket államalkotónak tekintik. Az oktatási és kulturális tárcát megkapó nacionalista ukránok, erre is alapozva, azonnal monolit állammá akarták formálni Ukrajnát, lerövidítve egy kétszáz éves szerves folyamatot, ahogy ez az európai nemzetállamoknál végbement. Egy évvel az alkotmány elfogadása után, 1997-ben jelent meg a nemzeti kisebbségek oktatására vonatkozó koncepciótervezet. Ez tulajdonképpen már ugyanazt tartalmazta, amit most bevezetnek: az ötödik osztálytól mindent ukrán nyelven kell tanulni. Az orosz lobbi miatt azonban nem tudták mindezt keresztülvinni. Az oroszok szerepe meglehetősen érdekes volt a független Ukrajna első másfél évtizedében: igazából nem is érezték azt, hogy nemzeti kisebbség lennének. Még a magukat ukránnak vallók nagyobb része is oroszul beszélt, az volt a *lingua franca*, ráadásul a többi kisebbség is átesett már a nyelvváltáson Sztálin alatt, és ők is az oroszok pozícióját erősítették. A kisebbségek sorából kilógtak a románok, a magyarok, valamint a lengyelek. Azokat a területeket, ahol előbbieket élnek, később csatolták a Szovjetunióhoz (a Csernyivci területet 1940-ben, Kárpátalját 1944-ben), míg utóbbiak évszázados harcban álltak az ukránokkal, és vallásilag is elkülönültek tőlük, és a római katolikus hit identitásuk alapja lett.

1997-ben tehát nem valósult meg a koncepció, mert az oroszok pozíciói erősek voltak. A törekvés viszont végig megmaradt az ukrán oktatáspolitikai részéről. 2008-ban, a bolognai folyamat bevezetése után vizsgáltam meg újra a kérdést, mert az nagy változást hozott a felsőoktatási továbbtanulás terén. Ukrajna az európaiságát akarta igazolni azzal, hogy csatlakozott a bolognai folyamathoz, ám az ekkor meghozott új oktatási törvény sem szakított a szovjet oktatási struktúrával. A bolognai rendszer valójában arról szól, hogy megnyitják az érettségizők előtt a felsőoktatás alsó szintjét, valamint egységes feltételeket teremtenek a továbbtanuláshoz. Ők az

egységes feltételeket úgy értelmezték, hogy azonnal bevezetik a központi vizsgarendszert, ahol mindenkinek ukránból és ukránul kell vizsgáznia egységes követelmény alapján, amit az ukrán anyanyelvű és ukrán iskolában érettségizettek tudásszintjének normája határoz meg. Ezzel azt is eltörölték, amire még a Szovjetunióban is lehetőség volt, hogy anyanyelvből és anyanyelven, így magyarul és magyarból felvételizhessenek a magyar tannyelvű iskolák végzősei a kárpátaljai felsőoktatási intézményekbe. (Jómagam is 1977-ben magyarul és magyarból vizsgáztam az Ungvári Egyetemen.) Végül a kisebbségek ellenállásának köszönhetően engedték, hogy a szaktárgyakból az oktatás nyelvén vizsgázzanak. Az ukránok tehát így egységesítettek, ellentétben a magyarországi rendszerrel, ahol a bolognai folyamat jegyében rögtön liberalizáltak, eltörölték a felvételiket: aki akarta, azt felvették az egyetemre. Fontos látni, hogy az 1996-ban indult folyamat, az ukrán monolit nemzetállam koncepciója mindegyik törvényen átszűrődött, és a 2017-esben kiteljesedett.

Az egy éve bevezetett oktatási törvény kapcsán is látjuk a szándékos bizonytalansági faktort. Hogy áll ez a kérdés? Mit gondol, vissza lehet léptetni ebből az ukrán politikai elitet? Segíthet Magyarország, Lengyelország és Románia tiltakozása vagy valamiféle belső nyomás?

Először tisztázzuk azt, hogy miért veszélyes, káros és rossz ez a törvény, legalábbis a törvénynek az ominózus pontja. A törvény alapjában véve igazodik az európai oktatási törvényekhez, igaz, inkább azok liberális fajtájához: nem feladatorientált funkcióként értékeli az oktatást – ahogy például a mai Magyarország. A rendelkezés fejkvótás rendszert vezet be, nyilvánvalóan a liberális gazdasági nyomás hatására. Elfogadása aggályos. Két tervezetet tárgyaltak és egyik sem kapott többséget, főleg az ominózus cikkely miatt. Ekkor a házelnök javaslatára kijelöltek egy bizottságot, amely negyedóra alatt módosította a cikkelyt, és azt fénymásolva kiadták a frakcióvezetőknek. A

képviselők nagy többsége nem is olvasta, de ez nem jelent semmit a parlamentben, mert a hivatalos gombnyomók szavaznak a legtöbb esetben. Ahelyett, hogy visszaküldték volna az előterjesztőknek, és a házszabály szerint új tervezetet kértek volna a minisztériumtól, amit a bizottságok megvitatnak és arról egy későbbi ülésen szavaznak, az idő sürgetésére hivatkozva megszavaztatták. Elképesztő, hogy Európában megtörténhet, hogy egy ország törvényhozása a saját maga által elfogadott házszabályt sem tartja be. A tartalmat vizsgálva: a törvény több ponton ellentétes Ukrajna alkotmányával. Tulajdonképpen a gombhoz varrják a kabátot, mivel a törvény alkotmányellenességét most úgy próbálják orvosolni, hogy erre hivatkozva módosítják az alkotmányt. Emellett megszegik az ukrainai kisebbségekkel 1991-ben kötött politikai, társadalmi szerződést. Az „ukrán parlament” az 1991-es népszavazás előtt garantálta a kisebbségek szerzett jogainak megőrzését, bővítését, hogy a kisebbségeket rábírdják az ukrán függetlenség támogatására. A szerződést a kisebbségek megerősítették azzal, hogy megszavazták Ukrajna függetlenségét. A törvény emellett megszegi az összes, Ukrajna által aláírt nemzetközi oktatási és kisebbségi kötelezettséget és egyezményt, amely deklarálja a teljes jogú anyanyelvi oktatást. Ugyanígy megszegi a kétoldalú, így Romániával, Moldáviával és Magyarországgal kötött szerződéseket is. Például az 1993-ban kötött jó szomszédsági megállapodást, amelyben Magyarország garantálja Ukrajna függetlenségét, elismeri annak határát, amely ennek fejében biztosítja a magyar kisebbség jogait.

A törvény körüli problémák feloldására számos lehetőség kínálkozott volna. Először is a kisebbségek 64 ezer aláírással megerősítve kérték, hogy az államelnök ne írja alá a jogszabályt. Petro Porosenko azonban azonnal aláírta,¹⁴ holott megválasztása előtt kötött egy politikai szerződést a kárpátaljai magyarsággal Ungváron, ahol öt pontban tett ígéreteket

a magyarság számára, többek között az anyanyelvű oktatás jogainak bővítésére is. Kiküszöbölhették volna a vitákat úgy is, hogy – miután Magyarország és több ország fellépett a törvény ellen – a törvény marad ugyan, de a vitatott pontokat felülírják a megkötött kétoldalú szerződések. Ezzel megfelelhettek volna annak a kommunikációs fogásuknak, hogy a törvény az oroszok ellen irányul – Oroszországgal nem kötöttek ilyen kétoldalú megállapodást. Ezt sem akarták kimondani. A következő megoldás az lehetett volna, hogy a törvényben meghatároznak bizonyos oktatási intézményeket, ahol bizonyos tárgyakat anyanyelven taníthatnak. Amikor azonban felvettem a minisztériumban tartott tárgyaláson, illetve beadványokban ezt a megoldást, a miniszter asszony¹⁵ hallani sem akart róla. Egy jottányit sem akartak a kompromisszum irányába lépni, különösen nem az ukrán nyelv oktatásával kapcsolatban. Az alapprobléma nem az ukrán nyelv oktatása, hanem az oktatási követelményrendszer. Nem azt kérik számon, hogy tudja-e a kisebbség az ukrán nyelvet beszélni, azon írni, olvasni, hanem hogy ugyanolyan vagy még jobb szinten tudja, mint az, aki ukránnak született. Az állami normatívában az szerepel, hogy mindenkinek ugyanolyan szinten kell tudni az ukrán nyelvet. Soha nem lesz olyan, hogy egy nem ukránnak született ember – mondjuk gyári munkás vagy földműves – az ukránt anyanyelvi szinten megtanulja. Természetes ugyanakkor, hogy aki ukránul tanulja a matematikát, biológiát, kémiát, úgy, hogy nem tud ukránul, az még rosszabbul fog minden területen teljesíteni, és semmihez sem fog érteni. Ez semmi más, mint nyílt asszimilációs törekvés.

Alapvetően fontos a kérdés megértéséhez, hogy választások előtt állunk. A választások tétje az, hogy a jelenlegi hatalmi elit bizonyos csoportja be tud-e kerülni újra a hatalomba. Az ő szavazóbázisuk az a szélsőjobboldali, keményen nacionalista gondolkodású réteg, amelyről a hatalmon lévők

¹⁴ Petro Porosenko (1965) 2014 és 2019 között Ukrajna elnöke volt. A beszélgetés elkészülte óta elvesztette a választást, utódja Volodimir Zelenszkij lett.

¹⁵ Lilija Hrinevics akkori oktatási és tudományügyi miniszter.

ügy gondolják, hogy a szétaprózott politikai térben, kis részvétel mellett elegendő lehet a kívánt eredmény eléréséhez. Mivel 2019 választási év, nagy valószínűséggel az oktatási törvény ügyében sem fog semmi változni. Egyébként is, három éve bünbakkeresés folyik Ukrajnában, és mivel a Krímmel nem lehet mit kezdeni, kell egy újabb fenyegetettség, amelyet a magyarokban találtak meg. Három éve a központi csatornák műsoraiban minden héten lemegegy egy 45-50 perces műsor, amelyben a magyarság államellenességéről beszélnek, arról, hogy nem tudunk megtanulni ukránul, nem akarunk integrálódni, Ukrajnában dolgozni. Sok ukrán még élő magyart nem látott, ők ezeket a képzeteket el is hihetik. Nyilvánvaló, hogy Ukrajna integritását a százötvenezeres magyarság nem veszélyezteti, de kell egy ellenségkép, amelyet bizonyos erők felépítettek és mitizáltak. Ennek hívószava a szeparatizmus, amely pedig nyomokban sincs jelen Kárpátalján. Ebben a helyzetben csak dicsérni tudom a politikai vezetésünket és a magyar embereket, hogy ennyire higgadtan viselkednek, nem vonulnak az utcára, ezzel nem adnak lehetőséget arra, hogy mondjuk közējük lövésenek. Egy ukrán parlamenti képviselő el is mondta hozzászólásában, hogy mit akarnak a magyarok, hiszen még egyszer sem tüntettek az oktatási törvény ellen?! Ha tüntetnénk, az persze nagyon jól jönne Kijevnek, mert azt már nyílt szeparatizmusnak ábrázolhatnák. A mi kezünkben nincs más jog és lehetőség, csak a nyílt, azonnali, határozott véleménynyilvánítás, és az, hogy az alkotmányos jogok betartása mellett tegyünk meg mindent, és szervezzük meg a tiltakozásainkat a hatályos jogi keretek között.

Napjainkban rengeteg szó esik az elvándorlásról mint a kárpátaljai magyarságot különösen érintő problémáról. Milyen perspektívája lehet a „szülőföldön való megmaradásnak”, amikor az országban semmilyen stabilitás nincs, keleti részében háború dúl, a média pedig folyamatosan a magyarok ellen uszít?

A kérdés: mi az, hogy szülőföldön való megmaradás. Az én hazám a Kárpát-medence, és a kárpátaljai magyarságnak is ebben kell gondolkodnia. A Kárpát-medence évszázadokon keresztül magyar közlekedőedényként működött. Elég, ha csak a vezetékneveket nézzük: Székely, Szilágyi, Ungvári. Ez lenne a legtermészetesebb most is. Az a gond, hogy ennek a közlekedőedénynek egy-egy szárát 50-80 évre eldugaszolták – Kárpátalját is. Most kihúzták a dugót, megindult a kiáramlás. Az egyensúlyi állapotot kellene elérnünk. Ahogy például a benzin kérdésében beállt az egyensúly: az árak kiegyenlítődése miatt ma már senki nem áll sorba, hogy átcsempésszen 5-10 liter benzint a határon. Amíg az életkörülmények, a saját igénynek megfelelő kulturális, oktatási és munkalehetőségek többé-kevésbé nem egyenlítődnek ki, addig ez a „mindenki maradjon otthon” legfeljebb nemzetiszín szalaggal és zsinórral átkötött szóvirág lehet. A fiatalok, az én keresztgyermekem is arra törekednek, hogy saját életükben önmagukat leginkább meg tudják valósítani. Valószínűleg, ha nincs nagy feszültség a két régió között, és az életszínvonal közötti különbség nem olyan nagy, akkor a többség itthon fog maradni. Ennélfogva tehát én úgy látom a helyzetet, hogy ez az egyensúly csak akkor megvalósítható, ha Kárpátalján biztosítható a megélhetés és a többé-kevésbé kiszámítható jövő. Ez nem magyar, hanem egyetemes probléma: egyrészt létezik egy kelet-nyugati vándorlás, másrészt az ukránok is nagy számban költöznek el. Tavaly készült egy Magyarországról megrendelt szociológiai felmérés, a *SUMMA 2017*, amelynek módszertanával nagyon nem értettem egyet.¹⁶ Csak azt mérte fel, hogy hányan lehetnek a legutóbbi népszámláláshoz képest a magyarok. Effajta öngólokat nem szabad rügni, és az önostorozás sem vezet sehová. Komplex vizsgálatra lett volna szükség, hogy tudjuk: hány ukrán, román, orosz és magyar maradt Kárpátalján. Tapasztalataink szerint a kárpátaljai

¹⁶ *SUMMA 2017. A kárpátaljai magyarság demográfiai felmérése* (Bethlen Gábor Alapkezelő Zrt.). <https://bgazrt.hu/summa-2017-a-karpataljai-magyarsag-demografiai-felmerese/> (Utolsó letöltés: 2019.11.28.)

magyarság egyelőre főként Magyarország irányába húzódik, ennek megvannak a történelmi, társadalmi okai, hagyományai. A fent említett egyensúly szempontjából kifejezetten előnyös, hogy a magyar kormány ad olyan muníciókat, amelyek segítik, hogy aki erőt lát magában arra, hogy itthon valósítsa meg önmagát, az valamennyire boldogulhasson. Kevesebbet kap, mint Magyarországon kapna, de a fizetés nem minden. Az számít, hogy az ember hogyan tudja kiteljesíteni az életét. A gazdasági segélyek miatt, és azért is, mert Magyarország perspektivikus menekülési folyosót jelent még a nem magyarok számára is. Az oktatási törvény ellenére felértékelődött a nyelvünk és kultúránk. Bár a magyarok fogyása egyértelmű, a magyar iskolákba évről évre ugyanannyi, mintegy kétezer gyereket iratnak be. Vannak olyan települések – Ungvár, Munkács, Nagyszőlős, Técső és más városok –, ahol azzal kell küszködnünk, hogy a négy-öt megnyíló magyar osztály fele sem tud rendesen magyarul, tehát a nyelvet is meg kell tanítani nekik. Az asszimilálódott és a nagyszülők által meg nem tanított unokát éppúgy magyar iskolába iratják, mint azokat a nem magyar származású embereket, akik látják, hogy Ukrajna csődben lévő ország, amelyről nem tudni, hogy kik és meddig fogják lélegeztetőgépen tartani, és kihúzzák-e egyáltalán a csávából. Magyarország ad egy pozitív, erős mintát abban, hogy meg lehet találni a lehetőségeket. Ez komoly erőt ad nekünk is. A Főiskola szervezésében tavaly több mint kilencezren vettek

részt negyvenhat kárpátaljai településen egy magyar, mint idegen nyelvet oktató felnőttképzésen. Persze nem mindenkit a magyar kultúra és Petőfi meg Jókai szavai érdekeltek, hanem leginkább mindenki az állampolgárságot szeretné megszerezni. Természetesen minden bizonytalan és kiszámíthatatlan, mindig függ a politikai és gazdasági helyzettől. Amennyiben Magyarországon, a magyar államon belül a politikai-gazdasági helyzet stabil és erős marad, úgy mi is erősebbek leszünk, és annál tovább lehet fenntartani ezt az állapotot, ami ma van.

A magyar állampolgársággal és útlevéllal rendelkezők többsége Magyarországon vagy Nyugaton képzelel el a jövőjét?

A *TANDEM* nevű kutatás ezt vizsgálta.¹⁷ Ha saját környezetemről, diákjaimról beszélek: mindenféle esetre van példa. Vannak olyan diákjaink, akik Nyugaton dolgoznak, és ott is maradtak. És vannak olyanok, akik ideiglenesen mentek Nyugatra, ott nem érezték jól magukat, és visszajöttek. Ebben az évben például három ilyen kollégát is felvettem a főiskolára. Egyikük Németországban volt ápolónő, a másik Angliában pénztáros. Vannak persze olyanok is, akik önértékből csak azért sem jönnek vissza, mert maguknak sem vallják be, hogy rosszabb helyzetbe kerültek külföldön, mintha itthon maradtak volna.

IZING MÁTÉ ANTAL – NAGYMIHÁLY ZOLTÁN

Orosz Ildikó (Nagydobrony, 1960) Egyetemi tanár, politikus. 1983-ban szerzett matematika tanári diplomát az Ungvári Állami Egyetemen. Már tanulmányai alatt dolgozott a Nagydobronyi Középfiskolában, 1985-től az iskola oktatásért felelős igazgatóhelyettese, 1990 és 1995 között igazgatója volt. 2001-ben szerzett doktori fokozatot a Debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem Neveléstudományi Tanszékén. 1996-tól a Kárpátaljai Magyar Tanárképző Főiskola, majd II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Magyar Főiskola szervezője, tanára, 2000-től elnöke, 2015 és 2020 között rektora. 1991 óta a Kárpátaljai Magyar Pedagógusszövetség alapító elnöke.

¹⁷ *TANDEM 2016. Kárpátaljai szociológiai felmérés* (Bethlen Gábor Alapkezelő Zrt.). <https://bgazrt.hu/tandem-2016/> (Utolsó letöltés: 2019.11.28.)

Békekeresők a nyolcvanas években

Az alternatív katonai szolgálat lehetőségei

A nyolcvanas évekre jellemző enyhülési időszak hatásai a nemzetközi gazdasági és politikai kapcsolatok, a fegyverkezési korlátozások és leszerelések mellett számos más területen is megmutatkoztak. Ilyen volt a fegyvertelen és polgári, valamint alternatív katonai szolgálati formák igénye, amely a nyugat-európai gyakorlathoz illeszkedve a keleti blokk országaiban is egyre erősödött. A nyolcvanas évek végén több ellenzéki párt és civil szervezet adott hangot annak a meggyőződésének, hogy a katonai szolgálat törvényi szabályozásának jobban figyelembe kellene vennie a katonai szolgálatra kötelezettek egyéni meggyőződéseiből fakadó igényeit. A hagyományos, fegyveres katonai szolgálatot megtagadók közül indokként legtöbbször a lelkiismereti és vallási meggyőződésüket említették, de akadtak politikai, sőt, ideológiai, morális, filozófiai okokra hivatkozók is.

Részben az ENSZ emberi jogokra vonatkozó folyamatos jogkiterjesztése révén lassan fellazultak a katonai szolgálatra vonatkozó merev álláspontok, és elfogadottá vált, hogy társadalmi viták keretében is sor kerülhessen a kérdés megvitatására. A Varsói Szerződés több országában kialakultak a fegyvertelen, alternatív szolgálat keretei, bár mindenhol másképp viszonyultak a kérdéshez. Az NDK-ban az alternatív szolgálatot vállalók katonai létesítmények építésénél és katasztrófa-helyzetek kezelésénél szolgáltak. Lengyelországban ugyanez egy két

hónapos védelmi kiképzést követő, 34 hónapos bányamunkát jelentett.

Magyarországon a katonai szolgálat megtagadását nem politikai, hanem elsősorban vallási meggyőződés táplálta. Az 1945-ben Bulányi György piarista szerzetes által alapított Bokor bázisközösség tagjai közül a hetvenes-nyolcvanas években többen megtagadták a katonai szolgálatot, vállalva a több éves szabadságvesztést és a büntetett előélettel járó hátrányokat. 1976-ban bizonyos vallások követői részére az állam megadta a lehetőséget a fegyver nélküli katonai szolgálatra. Érzékelhető változás a témát övező politikai felfogásban 1988 márciusában mutatkozott, amikor egyházi vezetők kezdeményezésére válaszul Grósz Károly miniszterelnök kijelentette, hogy megvizsgálják az alternatív katonai szolgálat bevezetésének lehetőségét. A szolgálatmegtagadásért börtönbüntetésüket töltőkről először szintén 1988-ban jelent meg nyilvános adat. Eszerint 158 embert tartottak fogva szolgálatmegtagadásért, ebből 146-an a Jehova Tanúi közösség tagjai voltak.

Az alternatív katonai szolgálat az állam és a hadvezetés meglehetősen konzervatív módon viszonyult. Leginkább egyfajta kerülőútként tekintettek rá, amivel a szolgálatra kötelezett sorkatona kibújhatott a kötelezettsége alól. Ez vezetett ahhoz, hogy a fegyver nélküli katonai szolgálat idejét a hagyományoshoz képest tíz hónappal megnövelve, 28 hónapban állapították

meg. Az alternatív katonai szolgálat kereteinek kialakítását azonban nem csupán a hagyományos katonai szemléletmód miatt kialakult merev felfogás hátráltatta. Annak bevezetéséhez – a megfelelő jogi keretek biztosítása érdekében – szükség volt az Alkotmány módosítására.

Az Országos Béketanács, mint az állam egyetlen, hivatalos békemozgalma a mindenkor hatalmi álláspontot képviselte a szolgálatmegtagadással és az alternatív szolgálattal kapcsolatban. Ennek köszönhetően a szervezet a nyolcvanas évek nagy részében – bár mind hazai, mind nemzetközi szinten nagyon aktív volt – nem képviselte a katonai szolgálat reformjának ügyét. A hivatalos politikai irány változásával azonban a Béketanács irányvonala is látványos változáson esett át, és – mint dokumentumunkból kiderül – 1989-ben már kiállt a korábban még egyértelműen elutasított álláspontok mellett.

Nem meglepő tehát, hogy a nyolcvanas években a békével kapcsolatos általános felfogással nagyobb összhangban lévő békemozgalmi törekvések képviselőjére alternatív szervezet alakult. Ez volt az 1982-ben létrejött Dialógus Békecsoport, amely önmagát sem nem kormánypártiként, sem nem ellenzékiként deklarálva lényegében a hivatalos irányvonalat képviselő Országos Béketanács alternatívája szerepét tölthette volna be, ha létezését nem lehetetlenítik el. A Dialógus ugyanis java részben nyugati mintákat követve az

alternatív katonai szolgálat mellett fegyverzetcsökkentést és leszerelést követelt, felvetve a nagyhatalmak felelősségét a kialakult állapotok miatt. Az engedély nélkül megalakított szervezetet 1983-ban betiltották, így 1988-ig, a Kelet-Nyugat Párbeszéd Hálózat Kör életre hívásáig nem is volt olyan hazai szervezet, amely az alternatív katonai szolgálat ügyét érdemben képviselte volna.

A Bibó Szakkollégiumban megalakuló szervezet szintén erős nyugat-európai hatásokkal rendelkezett. Az NSZK-ban létrejött Hálózat a Kelet-Nyugat Párbeszédért szervezet összekapcsolta az egyes országok hasonló békemozgalmait, akik a globális és regionális biztonság zálogát a fegyverkezési verseny leállításában és a leszerelésben látták. Ennek a nemzetközi hálózatnak volt a része a magyar Kelet-Nyugat Párbeszéd Kör is. A Kelet-Nyugat Kör törvénytervezetet juttatott el az országgyűlésnek, amelyben javasolta az Alkotmány 70. paragrafusának módosítását, hogy az állampolgárok szabadon választhassanak a hagyományos katonai szolgálat és a társadalmi békeszolgálat között. Az ellenzéki pártok is foglalkoztak a kérdéssel, a Fidesz 1988-as programja részévé tette az alternatív katonai szolgálat bevezetését. Végül 1989-ben az Alkotmányt módosították, és a fegyveres szolgálat mellett választhatóvá vált a fegyvertelen katonai és a polgári szolgálat is.

JÓNÁS RÓBERT

ORSZÁGOS BÉKETANÁCS
HUNGARIAN PEACE COUNCIL
Budapest V., Széchenyi rakpart 6.
1395 Budapest 62.Pf.:440•Tel.:129-481•Telex:22-7675

Budapest, 1989. április 27.

MDF
Bíró Zoltán részére

Budapest

Kedves Bíró Zoltán !

Az Országos Béketanács társadalmi-mozgalmi tevékenysége részeként továbbra is kiáll az alternatív szolgálat bevezetése mellett. Azt szeretnénk, ha olyan hazai megoldás születne, amely nemzeti érdekeinknek megfelel és ugyanakkor figyelembe veszi a nemzetközi tapasztalatokat, valamint az ENSZ emberi jogi dokumentumaiban foglaltakat is.

Ennek elősegítésére szerveztük a közelmúltban azt a széles hazai és nemzetközi részvétellel lezajlott tanácskozást, amelynek mellékelten elküldött összefoglaló tájékoztatóját figyelmébe ajánljuk.

Véleményünk szerint szükséges, hogy a jogszabályalkotás nyitottsága fennmaradjon és a parlamenti döntés előtt az érdekeltek, érintettek és az érdeklődők széles köre fejthesse ki véleményét a megoldás módozatairól.

Üdvözlettel:

Barabás Miklós
Barabás Miklós
főtitkár

Melléklet

„A béke minden ember legszemélyesebb közügye.”

1. dokumentum: Barabás Miklós, az Országos Béketanács főtitkára levele, meghívója és összefoglaló tájékoztatója Bíró Zoltán számára, az Országos Béketanács rendezvényéről, 1989.04.27.

Forrás: RETÖRKI Archívum, Lakiteleki Rendszerváltó Archívum, Korai MDF anyagok, 1.4.3.2.1.1. Bíró Zoltán anyagai, 9/B. doboz, 141. ő.e.

ORSZÁGOS BÉKETANÁCS
HUNGARIAN PEACE COUNCIL

Budapest V., Széchenyi rakpart 6.
1395 Budapest 62. Pf.: 440 • Tel.: 129-481 • Telex: 22-7675

Budapest, 1989. március 30.

Kedves Barátunk!

Az Országos Béketanács érdekelt országunk társadalmi-politikai fejlődésének kiteljesedésében. Ennek során európaiságunk kifejezésre juttatása, a jogállamiság megteremtése és az emberi jogok mind teljesebb körű gyakorlása érdekében is kiáll az alternatív szolgálat bevezetése mellett.

Az elmúlt időszakban - az érdekeltek széles körű részvételével - többször szerveztünk összejövotelt e kérdésről, s a sajtóban is közzétettük saját, ill. más érintett egyénekkkel és csoportokkal közösen kialakított álláspontunkat. Hangsúlyoztuk, hogy lehet és kell elfogadható megoldást találni azok problémájára, akik számára a fegyveres katonai szolgálat teljesítése feloldhatatlan lelkiismereti konfliktust jelent; sürgettük a mielőbbi bevezetést; fontosnak tartottuk a jogszabály-tervezetek nyilvános megvitatását; javaslatot tettünk a polgári szolgálat tervezett időtartamának csökkentésére, amely döntési alternatívaként elfogadást nyert.

Valljuk, hogy kialakítható az a hazai megoldás, amely összhangban van az ENSZ Emberi Jogok Bizottsága erre vonatkozó állásfoglalásaival és figyelembe veszi nemzeti érdekeinket is.

A júniusi parlamenti döntés előtt további nyitott konzultációkat kezdeményezünk a kérdéskör megvitatására, tekintettel az időközben elkészült jogszabály tervezetekre is.

..//..

„A béke minden ember legszemélyesebb közügye.”

- 2 -

Szeretnénk hozzájárulni, hogy e számszerűen keveseket érintő kérdésben elfogadható - a börtönbüntetést indokolatlanná tevő - megoldás szülessen.

Úgy gondoljuk, hogy az előkészítés időszakában hasznos lehet más országok elvi megközelítéseinek, az évek során többször módosított jogi szabályozásának, változó gyakorlatának és tapasztalatainak személyes megismerése, megbeszélése.

E célból, nemzetközi részvétellel tanácskozást szervezünk Budapesten:

"Alternatív szolgálat: elmélet és gyakorlat" címmel.

Ideje: 1989. április 7-8.

Helye: Országos Béketanács épülete

A külföldiek között lesz az ENSZ Emberi Jogok Bizottsága, az Amnesty International, a Nemzetközi Kereszttyén Békemozgalom, a Kvéker mozgalom, a Háborút Ellenzők Nemzetközi Szövetsége, valamint szakértők különböző európai országokból /Ausztria, Csehszlovákia, Finnország, Hollandia, Jugoszlávia, Lengyelország, NSZK, Olaszország, Svédország, Svájc/.

Az összejövétel nyilvános. Angol és magyar nyelvű szinkron tolmácsolást biztosítunk.

Számitva érdeklődésére, az eszmecserére meghívjuk.

Amennyiben kérdése van, szívesen állunk rendelkezésére a 117-511-es telefonszámon. Kérjük jelezze részvételi szándékát is ugyanezen a számon.

Mellékeljük a technikai információkat és az ENSZ Emberi Jogok Bizottsága ez évi ülésének idevágó dokumentumát.

Barabás Miklós
főtitkár

mellékletek

ORSZÁGOS BÉKETANÁCS
HUNGARIAN PEACE COUNCIL
Budapest V, Széchenyi rakpart 6.
1395 Budapest 62. Pf.:440 • Tel.:129-481 • Telex:22-7675

Tájékoztató

"Alternatív szolgálat: elmélet és gyakorlat" tanácskozásról

Budapest, 1989. április 7-8.

Az ENSZ Emberi Jogok Bizottsága 1989. évi tavaszi, 45. ülésén Genfben "A katonai szolgálattal szembeni lelkiismereti tiltakozás" ügyében határozatot fogadott el. Ennek egyik társszerzője: Magyarország. A dokumentumban a bizottság egyebek között "elismeri minden ember jogát arra, hogy a katonai szolgálattal szembeni lelkiismereti tiltakozás révén törvényesen gyakorolja a gondolat, a lelkiismeret és a vallás szabadságát"; "felhívja az Államokat, hozzanak törvényt és intézkedéseket a katonai szolgálat alóli felmentésre a fegyveres szolgálattal szembeni, valódi lelkiismereti tiltakozás esetére"; "ajánlja az Államoknak vezessék be a lelkiismereti tiltakozók számára az alternatív szolgálat különböző formáit".

A magyar országgyűlés ezévi január 10-i ülésén módosította az Alkotmányt, lehetővé téve ezáltal a honvédelmi kötelezettség polgári körülmények közötti teljesítését. /70. § /2/ bek./. A konkrét megvalósításhoz szükséges még a honvédelmi törvény, a büntető törvénykönyv módosítása és a polgári szolgálatról szóló jogszabály megalkotása. Ezekről a Parlament - a tervek szerint - júniusi ülésén dönt majd. Figyelemre méltó fejlemény, hogy az igazságügyi miniszter a várható döntések előtt - humanitárius okokból - valamennyi szolgálat-megtagadó büntetését, március 1-i hatállyal félbeszakította.

Az alternatív szolgálat kérdése egy hosszabb folyamat közepette jutott el a jogi szabályozás jelenlegi szintjére.

"A béke minden ember legszemélyesebb közügye."

- 2 -

Az Országos Béketanács mozgalmi keretei között az utóbbi években többször felvetették e problémát. Európaiságunk kifejezésre juttatása, a jogállamiság megteremtése és az emberi jogok mind teljesebb körű gyakorlása érdekében az OBT hosszas belső viták után úgy határozott, hogy kiáll az alternatív szolgálat hazai bevezetése mellett.

Az elmúlt időszakban - az érdekeltek széles körű részvételével - több alkalommal szervezett összejövetelt e kérdésről, s a sajtóban is közzétette saját, illetve másokkal közösen kialakított álláspontját. Hangsúlyozta, hogy lehet és kell elfogadható megoldást találni azok problémájára, akik számára a fegyveres katonai szolgálat teljesítése feloldhatatlan lelkiismereti konfliktust jelent. Vallja, hogy kialakítható az a hazai megoldás, amely összhangban van az ENSZ eris vonatkozó állásfoglalásaival és figyelembe veszi nemzeti érdekeinket is.

A parlamenti döntés előtt - tekintettel az időközben elkészült jogszabálytervezetekre is - az OBT hasznosnak tartotta újabb nyitott konzultációk kezdeményezését, a különböző hazai elképzelések megvitatását, más országok elvi megközelítésének, változó gyakorlatának, tapasztalatainak megismerését. Ezzel is hozzá kívánt járulni ahhoz, hogy e számszerűen keveseket érintő, de fontos kérdésben elfogadható - a további börtönbüntetések indokolatlanná tevő - megoldás szülessen.

E célból került sor a mostani, nemzetközi részvétellel lezajlott tanácskozás megszervezésére. Az eszmecserére sok oldalról fogadták el az OBT meghívását belföldön és külföldön egyaránt. Politikai okok miatt senki sem utasította vissza bekapcsolódását. /Sajnálatos módon az eddigiekben leginkább érintett "Jehova Tanui" vezetői hitelvi okokból ismételten távol maradtak./

A mellékelt részvételi lista tükrözi a találkozó példaadóan széles körét: nemzetközi béke- és emberi jogi szervezetek

- 3 -

/köztük az ENSZ Emberi Jogi Központja és az Amnesty International/, nemzeti békemozgalmak /olyan országokból is, ahol nincs polgári szolgálat/, hazai állami szervek és állampolgári kezdeményezések képviselői, vallásosok és ateisták, katonai szolgálatot teljesítettek és szolgálat-megtagadók, valamint országgyűlési képviselők vettek részt az összejövetelen.

A nyitó előadásban a Magyar ENSZ Társaság emberi jogi munkabizottsága titkára a hazai jogalkotási folyamat részeként szólt e kérdéskörről, hangsúlyozva, hogy Európához közeledésünket, a jogállamiság megvalósulását e probléma megoldása is elősegítheti.

A vita során elhangzottak a hadsereg társadalmi szerepéhez kapcsolódó, az emberi jogok, a lelkiismereti- és vallásszabadság érvényesülését hangsúlyozó és a pacifista alapon álló elvi megközelítések is, de az eszmecsere alapvetően a konkrét megoldási módok körül folyt. Felmerült, hogy érdemes volna tanulni más országok hosszabb idő alatt megszerzett gyakorlati tapasztalataiból, nem végigjárva előlről minden egyes lépcsőfokot. Ugyanakkor az is egyértelműen kiderült, hogy e kérdésben sem lehet egyszer s mindenkorra adott, végleges megoldást találni. A különböző országokban a többszöri jogszabálymódosítás ellenére sem olyan a helyzet, amely minden érdekelt számára teljes mértékben elfogadható.

A vélemények összecsengtek abban, hogy a lelkiismereti ok sokrétűbb, mint a vallási megközelítés, de a tételes felsorolás nem elképzelhető, s a nemzetközi dokumentumokban és gyakorlatban sincs ilyen. Az etikai, humanitárius, vallási okok elfogadása mellett ellentétes nézetek hangzottak el a politikai okok figyelembevételével kapcsolatban.

- 4 -

A polgári szolgálat teljesítéséről döntést hozó bizottságok mindenütt a kritika tárgyai. Van, ahol szinte csak formális működésük létezik, máshol már meg is szüntették ezeket, de ezzel párhuzamosan felemelték a szolgálat időtartamát. A hazai megvalósításra vonatkozóan érvek hangzottak el szükségesége mellett és ellen, valamint a honvédelmi strukturához kapcsolódó, illetve attól és az egyháztól független, társadalmi alapú és összetételű működése érdekében. A honvédelmi tárca képviselői megerősítették, hogy e bizottságok véleményező eljárása folyamán csak a megjelölt okok valódiságának megvizsgálása folyhat, nem pedig általános lelkiismeretvizsgálat. Egyetértésre talált - elutasítás esetén - a polgári bírósághoz történő fellebbezés lehetősége.

A polgári szolgálat választásának idejét illetően is megoszlottak az elképzelések. Bár erre egyes országokban van példa, a honvédelmi kormányzat a jelenlegi hazai mozgósítási rendszer működőképes fenntartása érdekében elfogadhatatlannak tartotta a tartalékos állományban lévők polgári szolgálatváltási lehetőségét. Nyitva maradt a kérdés: hogyan kerülhető el az összeütközés az egyes ember esetleges időközbeni személyiség-felfogásbeli változásával, a lelkiismereti ok, meggyőződés későbbi, sorkatonaságot követő megjelenésével.

Az alternatív szolgálat időtartamát illetően a honvédelmi tárca által előterjesztett 36 hónapot a résztvevők soknak, egyesek büntető jellegűnek tartották. A nemzetközi gyakorlat is - általában - összességében kevesebb időt, a fegyveres katonai szolgálathoz képest ennél kisebb különbséget mutat. A csökkentésre egyrészt a tényleges katonai szolgálati idő /összesen kb. 30 hónap/ figyelembevételét, másrészt a sorkatonai szolgálat idejének leszállítását javasolták. Többen - a külföldiek közül is - a tényleges fegyveres szolgálathoz mérten néhány hónapos többletidőt tartottak elfogadhatónak.

- 5 -

A polgári szolgálattal kapcsolatban felmerült, hogy az ne helyettesítő jellegű és elnevezésű legyen, hanem a "haza szolgálatának" a fegyveres katonáival minden tekintetben egyenrangú elismert másféle formája, amely mindenfajta katonai kapcsolódástól mentes. Eppen ezért külön törvény szülessen ennek szabályozására.

Fontos teendőként jelölték meg a résztvevők a társadalmi fogadókészség megteremtését, az elfogadott jogszabályok megvalósulásának folyamatos figyelemmel kísérését, s a tapasztalatok alapján történő későbbi módosítását.

A végzendő munka jellegét, tartalmát, az elhelyezést illetően a szükségletekből és az ésszerűségből kell kiindulni. A résztvevők a szociális és egészségügyi munkavégzésről beszéltek elsősorban, nemigen volt elképzelés más területekre. /Külföldi gyakorlat szerint létezik pl. a békemozgalmaknál eltöltött "békeszolgálat" is./

E kérdéskörben felvetődött, hogy - számolva a hazai munkanélküliséggel is - a polgári szolgálatot végzők elhelyezése ne okozzon munkaerőpiaci feszültségeket.

A finanszírozás tekintetében a pénzügyi tisztségviselők kifejtették, hogy erre a célra állami pénzek nem állnak rendelkezésre, a polgári szolgálat intézményének önfenntartónak kell lennie. Ez ellentmond a külföldi gyakorlatnak, s a hazai befogadók is elképzelhetetlennek tartják. Ez a kérdés még további tárgyalást igényel, hiszen megoldatlansága az alternatív szolgálat bevezetését akadályozhatja.

A tanácskozás - elsősorban külföldi - vendégei résztvettek a témáról rendezett szentendrei társadalmi fórumon. Az ott elhangzott felvetések is szerepelnek az összefoglalóban.

A tanácskozás során érdemi párbeszéd folyt. A különféle elképzelések ismertetését és megvitatását, a nemzetközi tapasztalatok áttekintését minden oldalról segítette a nyitottságon, tolerancián alapuló nyugodt véleménycsere.

- 6 -

Az összejövetel e konkrét kérdés kapcsán a magyar-magyar politikai párbeszéd és megértés fóruma is volt. Lehetőség nyílt egymás álláspontjának megismerésére, félreértések tisztázására, a hazai megoldás közös keresésére. A jogalkotási folyamatban résztvevő állami szervek, parlamenti képviselők nyitottak voltak a hazai elképzelések, a külföldi tapasztalatok megismerésére, befogadására. Megerősítést kapott, hogy a parlamenti döntés előtt szükség van a téma további társadalmi megvitatására. E sorozat egyik állomásának tekinthető ez a fórum is.

Az Országos Béketanács az elkövetkező hetekben újabb hazai konzultációs és vitaalkalmakat szervez, s a képviselők és a közvélemény tájékoztatására összefoglaló kiadványt is készít. Vállalta azt is, hogy az ENSZ Emberi Jogok Bizottsága említett határozatát a parlamenti képviselőkkel és a szélesebb nyilvánossággal is megismerteti.

Ezt a folyamatot segítheti az az érdeklődés, amit a tömegtájékoztatási eszközök részéről tapasztaltunk.

Budapest, 1989. április 14.

Melléklet

Összeállította: Iván Kornél

Látta: Barabás Miklós

Nyílt levél Grósz Károly Miniszterelnök Úrnak

Tisztelt Miniszterelnök Úr!

Szeretnénk örömnünknek hangot adni azért, hogy Milánóban - az Emberi Jogok Egyetemes Nyilatkozatának elfogadásának 40. évfordulójára alkalmából tartott nemzetközi konferencián - a Magyar Népköztársaság képviselője is jelen volt.

Ezzel egyidejűleg szeretnénk felhívni a nemzetközi és a hazai közvélemény figyelmét arra, hogy a Miniszterelnök Úr konferenciához intézett üdvözlő levelében tévesen szerepelnek bizonyos állítások.

Az alternatív civil szolgálat még nem került bevezetésre, jelenleg is legalább 3 olyan katonai szolgálatmegtagadó ellen folyik büntetőeljárás, akik vállalnák a civil szolgálatot. 160 körül van azoknak a száma, akik börtönben vannak emiatt, és a volt katonai szolgálatmegtagadókat mindezekig nem mentesítették a büntetett előlethez fűződő joghátrányok alól, részükre útlevelet nem adnak ki.

Miniszterelnök Úr levelében a következőket írja: " Az emberi jogok kiteljesedése terén történő előrehaladást jelzik a külföldi utazások teljes liberalizálása, a gyülekezési és egyesülési szabadság maradéktalan érvényesülése, az alternatív katonai szolgálat lehetővé tétele, és a nemzetközi jogok maradéktalan érvényesülése érdekében tett és tervezett lépések. "

Úgy látjuk, hogy ezek kivétel nélkül csak tervezett lépések. Azt biztosan állíthatjuk, hogy az alternatív szolgálatot Magyarországon nem vezették be, a büntetésüket letöltött szolgálatmegtagadók közül pedig többen máig nem kapnak útlevelet.

Alulírott független csoportok úgy véljük, demokratikus szerveződéseink légkörét súlyosan terheli az, hogy Magyarországon 160 lelkiismereti fogoly van börtönben, mert elutasította a katonai szolgálatot. Ügyük teljes megoldását jelentené, ha az Alkotmányban rögzítenék a katonáskodás megtagadásának jogát, és hazánkban is bevezetnék az ENSZ Bizottság normáinak megfelelő civil szolgálat intézményét.

Javasoljuk, hogy az Országgyűlés 1988 évi őszi ülészakán vitassa meg e kérdéseket. Fenti feltételek teljesüléséig méltányos lenne a börtönben lévő katonai szolgálatmegtagadók büntetésének végrehajtását azonnal felfüggeszteni.

Budapest, 1988. szeptember 15.

Tisztelettel: Kelet-Nyugat Pábeszéd Hálózat Kör

Doktrínák között

Egy dokumentum a hadseregről az átalakuló hatalmi játéktérben

A '80-as évek végére a hatalmi tömbök ideológiai alapú szembenállása feloldódott a nagypolitikai folyamatokban, ennek eredményként a megváltozó erőviszonyok a katonai stratégiai kérdések teljes átértékelését és újragondolását tették szükségessé. Ezeknek a folyamatoknak elemi részét képezték a haderő képességeire vonatkozó aspektusok, összekapcsolódva a gazdasági helyzet válságkezelésével, a haderő depolitizálásának kérdésével. A rendszerváltás politikatörténetében az egyik legjelentősebb részfolyamat a többpárti viszonyok újraélesztése volt. Az akkor fennálló politikai berendezkedésben az MSZMP számára rövidebb és hosszabb távon is kihívást jelentett, hogy milyen megoldásokkal tudja a megváltozó keretek között megőrizni politikai irányítását, befolyását. Az 1989 nyarán meginduló Nemzeti Kerekasztal-tárgyalásokkal mindez még sokkal összetettebbé vált. A fegyveres erők pártirányítása a rendszerváltó ellenzék és az MSZMP tárgyalásainak meghatározó pontjává vált, holott a pártállam rendjében a hadsereg mindig is a legfelsőbb

pártvezetési szinteken jelentkező kérdés volt. Ez nem volt másképp a megváltozó belső hatalmi viszonyok időszakában sem. A következőkben közölt dokumentum¹ egyes részeit, elemeit a későbbiekben hivatalossá váló irányelvekben, fejlődési irányokban, alapdokumentumokban fedezhetjük fel. Kárpáti Ferenc, aki miniszterségét megelőzően másfél évtizedig vezette a Politikai Főcsoportfőnökséget, 1989 decemberében katonai tartalékállományba került, de „civil” miniszterként egészen 1990 júniusáig folytatta munkáját.

1989-ben a hatalom célkitűzése az lehetett, hogy használható alternatívát dolgozzon ki a hadsereggel kapcsolatban egy új biztonsági stratégia vagy honvédelmi politika megalapozásához. Ennek körvonalait mutatja be a dokumentum, amely egyúttal adalékkul szolgálhat az elmúlt években jelentősen megszaporodó kutatások és munkák számára, amelyek a rendszerváltás nemzetközi hátterét, a hidegháborút, a katonapolitikai kérdéseket dolgozzák fel.*

RIBA ANDRÁS LÁSZLÓ

* A dokumentumot szöveghűen és eredeti formai szerkezetében közöljük. A jegyzetekkel az érthetőség és a témához kapcsolódó újabb munkákban való tájékozódás elősegítése volt a célunk.

¹ *A Jelentés a Magyar Néphadsereg helyzetéről, javaslat a hosszú távú fejlesztés feladatira* című dokumentum az MSZMP KB Nemzetközi, Jogi és Közigazgatáspolitikai Bizottsága 1989. február 3-i ülése anyagai között található: MNL OL M-KS 288.f. 62/1. ó.e. 32–52. (a dokumentum mellékletei 44–52.)

KÉRJÜK AZ ANYAGOT AZ ÜLÉSTEREMBEN HAGYNI

Magyar Népköztársaság
honvédelmi minisztere

Szigorúan titkos visszavonásig²
1.s. példány

Nyt. szám: 00440/43/1988.

J E L E N T É S

A Magyar Néphadsereg helyzetéről, javaslat a hosszú távú fejlesztés feladataira

Az előterjesztés célja, hogy a katonai vezetés az MSZMP Politikai Bizottsága 1988. június 28-i határozatának³ megfelelően tájékoztatást adjon a néphadsereg eddigi fejlesztéséről, jelenlegi helyzetéről, javaslatot tegyen és állásfoglalást kérjen a Magyar Néphadsereg nagyságrendjére, szervezeti felépítésére és a további fejlesztés fő irányaira, mértékére vonatkozóan.

I.

A MAGYAR NÉPHADSEREG FEJLŐDÉSE ÉS JELENLEGI
HELYZETÉNEK MEGÍTÉLÉSE

Az MSZMP Központi Bizottsága 1968. februári ülésén⁴ foglalkozott utoljára átfogóan a Magyar Néphadsereggel összefüggő kérdésekkel, azóta a Politikai Bizottság ülésein szerepelt rendszeresen egy-egy fontosabb állásfoglalást igénylő előterjesztés, mint az ötéves fejlesztési tervek; az MN káderhelyzete; az MN erkölcsi-politikai állapota.

Ebből kiindulva indokolt néhány fontosabb körülményre utalni, ami jelentős mértékben befolyásolta a néphadsereg fejlődését, helyzetének alakulását.

- Az 1956-os ellenforradalmat követően a hadsereg morálisan és katonai értelemben is nehéz helyzetbe került. Létszáma mintegy negyedére, a tisztek, tiszthelyettesek száma pedig egyharmadára csökkent.⁵ A legfontosabb haditechnikai eszközöknek pedig (repülőgép, harckocsi, tüzérségi eszközök) csak egy kis hányada maradt meg. Ilyen körülmények között lényegében 1959-ig a

² A minősítés megszüntetése, törlése: 1998. április 15.

³ Az MSZMP Politikai Bizottsága ülésén *Javaslat a fegyveres erők és testületek 1989-1990. évi kiadási előirányzataira* című napirendi pontként szerepelt a kérdés. Előadói Kovács Imre (MSZMP KB Gazdaságpolitikai Osztály vezetője) és Varga Péter (MSZMP KB Közigazgatási és Adminisztratív Osztály vezetője) voltak. A PB tudomásul vette, hogy „a Honvédelmi Minisztérium 1989-90. évi kiadásainak tervezésénél az 1988. évi reálérték megőrzése szolgál alapul (...)”, ajánlotta „az illetékes állami szervezeteknek, hogy konkrét döntéseik meghozatalánál törekedjenek a hadiipart, ezen keresztül a foglalkoztatást és az állami költségvetést érintő negatív hatások mérséklésére; A katonai vezetés [a PB ülés ajánlása alapján először 1988 második felét jelölte meg határidőként] terjesszen a Politikai Bizottság elé egy olyan hosszú távú – ezen belül a VIII. ötéves tervre vonatkozó – hadseregfejlesztési koncepciót, amely feleljen meg a népgazdaság teherbíró képességének és a hadsereggel szemben támasztott követelményeknek. A Politikai Bizottság állásfoglalásáról tájékoztatni kell az illetékes szovjet elvtársakat.” MNL OL M-KS 288. f. 1030. ő.e. Az MSZMP PB 1988. június 28-i ülése.

⁴ MNL OL M-KS 288.f. 4/90. ő.e. MSZMP KB 1968. február 8-10. ülése anyagai – *A Jelentés a honvédelem helyzetéről* című napirend előadója az akkori honvédelmi miniszter, Czinege Lajos volt.

⁵ Trieber Péter: A Magyar Néphadsereg újjászervezése 1957-ben. In: *A dolgozó népet szolgálták? Fegyveres testületek és pártirányításuk a szocializmusban*. Szerk. Ötvös István – Trieber Péter. Budapest, NEB, 2018. 41–66.

hadsereg karhatalmi feladatok ellátására volt alkalmas. A NATO erőkhöz és a szövetséges hadseregekhez viszonyítva elmaradása jelentős volt.

- A hadsereg fejlesztésének, korszerű eszközökkel való felszerelésének kérdései 1959-60-ban kerültek ismételten napirendre. Ebben az időszakban - s lényegében a legutóbbi évekig - a nemzetközi helyzet általános jellemzője volt a hidegháborús légkör, a NATO és a VSZ országainak katonai szembenállása és a fegyverkezési verseny nagymértékű növekedése. A NATO a hetvenes évek elejéig fölényrel rendelkezett a hadászati csapásmérő nukleáris eszközök tekintetében. A Szovjetunió és a VSZ országai ennek ellensúlyozására az európai hagyományos haderők terén rendelkeztek nagyobb erőkkel s azok fejlesztését szorgalmazták.

- A VSZ hadseregeinek egységes irányítására a főparancsnok alárendeltségében felállításra került az EFE törzse, kijelölésre kerültek az Egyesített Fegyveres Erők állományába tartozó csapatok. Ezt követően a hadseregek fejlesztése, nagyságrendjük meghatározása, szervezeti felépítésük, fegyverzeti és technikai felszerelésük, valamint felkészítésük és alkalmazásuk alapvetően azonos elveken és időről-időre egyeztetett módon kerülnek kialakításra.

- A szövetségen belül a Magyar Néphadseregére háruló feladatok és helyzetünk két haderőnem fejlesztését tették szükségessé és lehetővé. Ennek alapján létre kellett hozni egy szárazföldi összefegyvernemi hadsereget, az ország légterének biztosítására a honi légvédelmi csapatokat, valamint a szövetséges csapatok előrevonását, a katonai vezetés és a saját erők működését biztosító háttországi rendeltetésű csapatokat.

- A szárazföldi összefegyvernemi hadsereg 1961-ben került megszervezésre. A hadsereg kezdetben öt gépesített lövészadosztályból és a közvetlen csapatokból állt, amely később kiegészült egy harckocsi hadosztállyal és egy hadműveleti rakétadandárral. Létszáma békében 50.000 fő, amely mozgósítás esetén mintegy 170.000 főre egészül ki és háború esetén egy szövetséges front kötelékébe kerül.

Szervezeti felépítése 1987-ben jelentősen módosult. A hadsereg-parancsnokság alárendeltségében a hat hadosztály helyett 3 hadtest szerveződött, az ezredek átszervezésével pedig dandárok kerültek kialakításra.⁶ Ez a struktúra lényegesen kevesebb vezető szervet tesz szükségessé, ami az irányítást hatékonyabbá teszi. Alkalmazása során, figyelembe véve várható feladatait, a hadtest, dandár, zászlóalj felépítés lényegesen nagyobb manőverezési lehetőséget biztosít.

A hadsereg fegyverzet-technikai felszerelése - zömében az 1960-1970-es években - igen jelentős ráfordításokkal (Részleteiben az 1.sz. melléklet szerint) viszonylag rövid idő alatt ment végbe. Ez idő alatt került beszerzésre mintegy 1400 db harckocsi, 30 darab különféle csapásmérő rakétakilövő, 600 darabnál több löveg, aknavető és sorozatvető, 1300 db hazai gyártású és 500 db máshonnan beszerzett páncélozott szállító harcjármű, valamint több száz páncéltörő és csapatlégvédelmi rakétaeszköz. (Részleteiben a 2.sz. mellékletben.)

⁶ Kiss Dávid: *A magyar haderő átalakítása 1987 és 1992 között*. Budapest, Magyar Napló, Veritas, 2018, 33.

- A szárazföldi hadsereg harcának támogatására 1973-ban került felállításra a csapatrepülő-parancsnokság. Állományába tartozik 39 db harci és 45 db felfegyverezhető szállító helikopter, továbbá futárhelikopterek, s mintegy 20 db felderítő és szállító repülőgép.

- A szárazföldi hadsereg a fentiekben kifejtettek alapján szervezetenként és technikai eszközeinek mennyiségét tekintve alkalmas a számára megszabott hadműveleti feladatok megoldására. (Figyelembe véve, hogy a támogató bombázó légierőt és bizonyos tüzérségi támogató eszközöket a koalíciós front biztosítja).

A fegyverzet és harci technika azonban korszerűség tekintetében már zömében, technikailag pedig jelentős mértékben elavult és öt-tíz éven belül a rendszerből ki kell vonnia (Részleteiben a 3.sz. melléklet szerint)

- A honi légvédelmi csapatok megszervezése és technikai felszerelése a MN újjászervezése során elsőbbséget kapott annak érdekében, hogy mielőbb képessé váljon az ország légterének biztosítására. 1963. májusától állandó, folyamatos harci szolgálatot látnak el. Feladataikat a Varsói Szerződés egységes légvédelmi rendszerén belül, szoros együttműködésben oldják meg.

Szervezetük az elmúlt időszakban többször módosult, döntően a fegyverzet és technika rohamos fejlődésével összefüggésben. Jelenlegi szervezetében a légvédelmi hadtest-parancsnokság alárendeltségébe három vadászpilóta ezred, egy légvédelmi rakétadandár és két ezred, egy rádiótechnikai dandár és biztosító csapatok tartoznak.

- Létszáma békében 22.000 fő, háború esetén 32.000 fő. A honi légvédelmi csapatok jelenlegi szervezete és irányításuk rendje, valamint a harci technika és fegyverzet mennyisége alapvetően biztosítja a feladatok ellátását.

A tapasztalatok azt mutatják, hogy a légvédelem területén a leggyorsabb a műszaki-technikai fejlesztés, s ennek következtében az eszközök cseréjének szükségessége is. Az elmúlt évek során, bár többször váltásra kerültek a vadászlégierő gépei, a légvédelmi rakétakilövő, valamint a felderítő lokátor-berendezések, az 1980-as években visszafogott fejlesztés következtében eszközeinek igen jelentős hányada korszerűtlenné vált. (Részleteiben a 4. sz. melléklet szerint).⁷

- Hátországi rendeltetésű csapatok szervezetébe a szövetséges csapatok elővonását és a saját csapatok vezetését, működését és utánpótlását biztosító híradó, műszaki, vasút- és útépítő, szállító és területvédelmi csapatok összessége tartozik. Létszáma 5700 fő, mozgósítás esetén 22.300 fő. 1988-ban e szervek parancsnoksága alá vontuk a polgári védelem irányítását is.

A szervezet feladatai ellátására alkalmas, annak megfelelő.

⁷ LUNA-M harcászati rakétaosztály, ZSZU-4 önjáró légvédelmi gépágyú, SZTRELA-2M kézi légvédelmi rakéta, SZTRELA-1M légvédelmi rakétaharcjarmú, VOLHOV légvédelmi rakétaosztály, MIG-21 BISZ vadászpilóta repülőgép, T-55A közepes harckocsi, PSZH páncélozott szállító harcjarmú.

Magyar Néphadsereg káderállománya⁸

A hivatásos állomány nagy többsége jó felkészültségű, feladatainak ellátására képes és alkalmas. Gondok a csapatoknál az alegységparancsnoki beosztásokban vannak, ahol hosszú évek alatt nem tudtuk a nagyszámú hiányt megszüntetni. A korábbi elgondolás, hogy tisztek helyett tiszthelyettesekkel töltsük fel a szakasparancsnoki beosztásokat többségét, nem vált be. A tiszthelyettesi állomány, főként a fiatalabb korosztály képességeit és felkészültségét tekintve elmarad a követelményektől, műveltsége, iskolai végzettsége sok esetben alacsonyabb a rábízott sorállományénál.

Politikai és morális tekintetben a hivatásos állomány döntő többsége egységes, a szocializmus híve és számos esetben tanúsított áldozatkészséget. Mindemellett napjaink politikai kérdései a hadsereg perspektívája, és több, hosszú ideje megoldatlan probléma – mind a szolgálati körülményeket mind az anyagi helyzetét tekintve, – nyugtalanítja és nem kevés azok száma – főként a fiatalabb korosztály körében – akik lemondanak a hivatásos szolgálatról.

Az utánpótlás terén az utóbbi néhány évben pozitív irányú változás tapasztalható.

A sorállomány összetételére a sokszínűség, egy részükre az eszmei bizonytalanság, a társadalmi hatásokat tükröző vonások a jellemzőek. Nagy többsége elfogadja a kötelező katonai szolgálat szükségességét és igyekezettel tesz eleget. Jelentősebb kiképzési feladatok, gyakorlatok végrehajtása során, vagy a természeti csapások elhárítása esetén helytállásuk elismerésre méltó. Jogos kifogásaik vannak a még mindig fellelhető ridegséggel, esetenkénti durvaságokkal szemben, az elhelyezés és ellátás hiányosságai tekintetében, s gyakorta a lakóhelyüktől nagyobb távolságra való behívásuk esetén.

A néphadsereg feladatai teljesítéséből eredményesen veszi ki részét a polgári alkalmazott állomány. Szakmai felkészültsége, a munkához való pozitív viszonya meghatározó jelentőségű. (A káderhelyzet főbb adatai a 5.sz. melléklet szerint).⁹

A felkészítés, kiképzés helyzete:

Az irányító parancsnokságok, törzsek túlnyomó többsége feladatait képes kellő színvonalon teljesíteni. Ehhez elméleti és gyakorlati ismeretei megalapozottak. Kevésbé szilárdak a védelemmel összefüggő ismereteik, s annak gyakorlati megszervezése, irányítása.

⁸ 1988 októberében Kovács István vezérőrnagy, szervezési csoportfőnök, főcsoportfőnök-helyettes által készített jelentés is rögzíti: az MSZMP KB 1968. február 8-i határozata hosszú távra határozta meg többek között a hivatásos állománnyal szemben támasztott magasfokú politikai követelményeket. A dokumentum a néphadsereg politikai-erkölcsi állapotával foglalkozó részében megfogalmazza, hogy: „A párt- és a kormány kibontakozási programja iránt egyértelműen elkötelezett. A hadsereg politikai viszonyai kiegyensúlyozottak, rendezettek. A pártpolitikai szervek két évtized óta – a Politikai Bizottság 1967. március 7-i határozata alapján – eredményesen végzik a személyi állomány eszmei-ideológiai felkészítést, hazafias és internacionalista nevelését és hatékonyan mozgósítanak a párt politikája végrehajtására, a katonai feladatok teljesítésére.” HL (Hadtörténelmi Levéltár) MN (Magyar Néphadsereg) Politikai Főcsoportfőnökség 1748.d. 2604. ő.e. 488/07/7 Kovács István: *Jelentés Borsits László vezérőrnagynak, MNVK hadműveleti csoportfőnök, MNVKF helyettesnek az MN politikai állapotának, erkölcsi-fegyelmi helyzetének értékelése 1968-tól napjainkig.* 1988.10.20.

⁹ Az MN hivatásos tiszti, tiszthelyettesi állománya: Tiszt: 17.340 fő, 12.200 fő (70%) párttag, Tiszthelyettes: 12.040 fő, 4.500 fő (38%) párttag.

A kiképzés eredményei, annak legfontosabb mutatói hosszabb idő óta szilárdak, megfelelő és jó minőségűek. A személyi állomány a harci-technikát és fegyverzetet hozzáértéssel és eredményesen kezeli.

A kiképzés rendszerében, valamint szervezetében és irányításában, jelentős változtatást tervezünk annak érdekében, hogy racionálisabb legyen az emberi energiával, idővel és az anyagi ráfordításokkal való gazdálkodás.

II.

A MAGYAR NÉPHADSEREG TOVÁBBI FEJLŐDÉSÉT ÉS FEJLESZTÉSÉT MEGHATÁROZÓ FONTOSABB KÖRÜLMÉNYEK

1/ Az 1970-es évek elején a VSZ és a NATO között létrejött hadászati erőegyensúly lényeges, meghatározó jelentőségű változásoknak teremtette meg a feltételeit a nemzetközi politika, és a katonai stratégia tekintetében egyaránt. Mindez azonban csak az 1980-as évek közepén bontakozott ki a nemzetközi politikában kialakított új gondolkodásra épülő nagy horderejű szovjet kezdeményezések alapján. A kölcsönös és garantált biztonság megteremtésének meghirdetése, a katonai erőegyensúly fenntartása s egyben a katonai erők lényegesen alacsonyabb szintjének kialakítása, a támadó eszközök radikális csökkentése, az ellenőrzések megbízható érvényesítése, a bizalom erősítésére vonatkozó megállapodások, a védelmi doktrína deklarálása, az egyoldalúan bejelentett jelentős csökkentések már ezideig is biztató változásokat eredményeztek.

Az európai hagyományos haderők és fegyverzetek csökkentéséről küszöbön álló VSZ-NATO tárgyalások reálisan várható jelentős enyhüléshez vezethetnek, nagymértékben csökkenthetik a felhalmozott haderők és fegyverzetek mennyiségét, kiküszöbölhetik az aszimmetriákat, ezáltal növelve a kölcsönös biztonságot, s mintegy megteremtve a feltételét a hadászati eszközök lényeges, 50%-os csökkentésének is. A kedvező tendenciák mellett a NATO országok nem tettek le végérvényesen az erőegyensúly számukra kedvező megbontásáról. Erre utal az USA ragaszkodása úrfegyverkezési programjának folytatásához, valamint a többi NATO országgal együtt a hagyományos fegyverzetek gyorsütemű tökéletesítésének érdekében tett erőfeszítései.

2/ Hazánk katonaföldrajzi helyzete kedvező, mivel egyetlen NATO tagállammal sem határos. Ugyanakkor Észak-Olaszország és Nyugat-Németország területéről úgy szárazföldi, mint légi erő csoportosítás a semleges Ausztria területén keresztül hazánk ellen irányul. Ezeknek az erőknek a nagysága: 6-7 hadosztályba szervezve, mintegy 200.000 fő, 1200-1300 db harckocsi 1100-1200 tüzérségi löveg és aknavető s az első tömeges légicsapásban 500 db repülőgéppel lehet számolni.

3/ Meghatározó mértékben befolyásolja a további korszerűsítést a néphadseregnek - az I. fejezetben jelített - helyzete.

4/ A Magyar Néphadsereget a Varsói Szerződés Egyesített Fegyveres Erői keretén belül, a szövetséges hadseregekkel, mindenekelőtt a Szovjet Hadsereggel szoros együttműködésben végrehajtandó védelmi feladatokra kell felkészíteni és szervezetét, fegyverzetét kiképzését ennek megfelelően szükséges módosítani.¹⁰

A Magyar Néphadseregnek képesnek kell lennie arra, hogy szárazföldi erőivel szilárd védelmet biztosítson az ország nyugati határán és agresszió esetén a beérkező szövetséges (szovjet) csapatokkal együtt az ellenséges erőket megsemmisítse.

A honi légvédelmi erőknek képesnek kell lenniük egy ellenséges tömeges légi-csapás első hullámában (80-100 repülőgép) támadó erők sikeres visszaverésére s a továbbiakban a szövetséges légvédelmi erőkkel együtt a légi ellenség fő erői támadásának elhárítására.

5/ A továbbiakban is szükséges a hadsereg építésének és fejlesztési kérdéseinek az Egyesített Fegyveres Erők Főparancsnokságával és szövetségeseinkkel való egyeztetése és összehangolása. Ennek során mérlegelni kell a felmerülő egyoldalú csökkentések kérdéseit, másrészt a NATO tagállamokkal folytatandó tárgyalások menetében a lehetséges és szükséges álláspontokat.

6/ Különösen fontos jelentőséggel bír a hadsereg fejlesztése tekintetében, hogy az ország teherbíró képessége, a népgazdaság várható alakulásának reális megítélése alapján kerüljön meghatározásra a védelemre fordítható anyagi eszközök nagysága.

E vonatkozásban egyértelműen levonható az a következtetés, hogy az ország gazdasági helyzetének alakulása nem teszi lehetővé a MN jelenlegi nagyságrendjének és a kialakult struktúrájának korszerű szinten való biztosítását. A fejlesztés és fenntartás immár több éve kialakult kedvezőtlen aránya még rövid távon sem tartható fenn. Nem képes a szolgálati és életkörülmények elvárható szintjét biztosítani, illetve az évek során felhalmozódott feszültségeket csökkenteni.

Összességében a nemzetközi katonapolitikai körülmények és lehetőségek, a belső társadalmi és katonai feltételek alakulása egyaránt, az új biztonságpolitikai felfogásra építve egy hosszú távú fejlesztési koncepció kialakítását teszik szükségessé.

Nemzeti érdekeink és céljaink, a szocialista Magyarország függetlensége, szuverenitása¹¹ és biztonsága azt igényli, hogy - hosszú távon, - létszámában, a technikai eszközök mennyiségét illetően a jelenleginél kisebb, felszereltségében szellemében és felkészültségében mindenkor korszerű színvonalon tartható haderő álljon rendelkezésre, amely képes a rá háruló feladatok végrehajtására.

¹⁰ A nemzetközi helyzetről lásd bővebben: *Brüsszelből tekintve. Titkos NATO-jelentések az átalakuló Kelet-Európáról, 1988–1991.* Szerk. Kecskés D. Gusztáv. Budapest, MTA BTK – RETÖRKI, 2018.; Kávássy János Előd: *Sodrásban. A Magyar Népköztársaság és az Amerikai Egyesült Államok kapcsolatai a hidegháború végén.* Budapest, CEPoliti, 2019.; Kávássy János: *Nyugati szélben. Gondolatok a kelet-európai és a magyar rendszerváltáshoz.* Lakitelek, Antológia, RETÖRKI Könyvek 11., 2015.

¹¹ Horváth Miklós: Magyarország szuverenitásának helyreállítása. A szovjet csapatok kivonása és Magyarország szerepe a Varsói Szerződés felszámolásában. In: *Rendszerváltás 1989. 15 tanulmány.* Szerk. M. Kiss Sándor. Lakitelek, Antológia, RETÖRKI Könyvek 2., 2014, 269–290.

III.

JAVASLAT A MAGYAR NÉPHADSEREG TOVÁBBI FEJLESZTÉSÉRE, SZERVEZETÉNEK ÉS NAGYSÁGRENDJÉNEK MEGHATÁROZÁSÁRA

Az előzőekben jelentettek alapján az MN további fejlesztését két alapvető változatban látjuk megvalósíthatónak.

„A” változat

A szárazföldi hadseregnek képesnek kell lennie mintegy 100-120 km széles sávban és legalább a Duna vonaláig terjedő mélységben szilárd és aktív védelmi rendszert létrehozni és ott eredményes védelmi tevékenységet folytatni, ezáltal kedvező feltételeket biztosítani a szövetséges szovjet csapatok már békében előkészített előrevonásához és harcba lépéséhez.

Ehhez egy olyan szárazföldi összefegyvernemi hadseregre van szükség, amelynek hadi létszáma mintegy 140 ezer fő, és rendelkezik legalább 1000 db löveggel és aknavetővel, 700 db páncéltörő eszközzel, 900 db harckocsival. Állományába 3 hadtestbe szervezve 12-13 lövész- és harckocsidandár, továbbá fegyvernemenként és szakcsapatonként néhány önálló magasabb egység és egység, valamint a szükséges légi támogatás megvalósítására harci és szállító helikopteregység, felderítő repülő-század tartozik. Békefeltöltöttségének mintegy 30-33%-osnak kell lennie, ennek megfelelően békelétszáma 42-47 ezer fő.

Ez a szárazföldi hadsereg a jelenleginél hadilétszámában mintegy 30 ezer fővel, főbb technikai eszközeit tekintve harckocsiból 400-500-zal, tüzérségi tüzesszökökből 150-200-zal kevesebbel rendelkezne, összességében pedig mintegy 15-20%-kal lenne kisebb annál.

A honi légvédelmi csapatok állományába egy olyan hadtestre van szükség, amely rendelkezik - automatizált vezetési rendszerrel ellátott magasabb egységekbe szervezve - mintegy 20 honi légvédelmi rakétaosztállyal és legalább 80 db elfogó vadásziprepülőgéppel, továbbá az egész ország területére és minden magassági tartományra kiterjedő összefüggő rádiólokációs mezővel. Az ilyen hadtest hadilétszáma mintegy 30 ezer fő, és békefeltöltöttségét 60-70% körül - 18-21 ezer fő - kell tartani. Az eszközök mennyiségét tekintve ez a jelenleginél mintegy 30 db-bal kevesebb vadásziprepülőgépet jelent.

E változat megvalósítása esetén a néphadsereg hadilétszáma mintegy 300 ezer fő, békelétszáma pedig 100 ezer fő körül alakulhat, ami a jelenleginél háborúban 70 ezer, békében pedig ezer fővel kevesebb.

„B” változat

Ebben a változatban az MN-nek az „A” változatban leírtaknál jelentősebb csökkentésére kerülne sor. Az így kialakuló fegyveres erő - a valószínű ellenséges erők változatlan mennyisége esetén - a katonailag indokolthoz

képest visszafogottabb mértékben lenne képes az alapkövetelmények teljesítésére, ami azt jelenti, hogy:

- a szárazföldi csapatok rövidebb ideig és kevésbé aktív védelemre lesznek képesek a támadó ellenséggel szemben, mert szervezeteik és eszközeik száma kevesebb, ezáltal kevésbé lehet az erő kifejtéseket összpontosítani;

- a honi légvédelem harci képességei megfelelő technikai korszerűsítés esetén összességében a jelenlegi szinthez képest lényegesen nem csökkennek, de a kevesebb eszköz miatt ezek alkalmazása, állandó készenléte nehezebben megoldható, fokozottabb igénybevételt és a kiképzési szint emelését követeli meg.

Ez esetben az MN nagybani felépítése az alábbiak szerint alakulna:

A szárazföldi hadsereg három gépesített hadtestből (hadtestenként három lövész-, egy harckocsidandárból és hadtestközvetlenekből), a hadsereggközvetlen fegyvernemi és szakcsapatokból, a hadsereg repülőerőiből, továbbá a hadsereghadtápból állna. Mindez háborúban kiegészülne két önálló tartalék lövészdandárral.

A honi légvédelmi csapatok állományába alapvetően egy parancsnokság irányítása alatt egy vadászrepülő-dandár, egy honi légvédelmi rakétadandár, egy rádiótechnikai dandár és egy légvédelmi zavarózáslőalj, továbbá a szükséges közvetlen biztosító és kiszolgáló szervezetek tartoznának.

A hátországi rendeltetésű csapatok, szervek és intézetek mennyiségének és békelétszámának mintegy 30%-os csökkentésére kerülhet sor. (Az MN szervezeti felépítése részleteiben a 6. sz. melléklet szerint).

A változat megvalósítása esetén a néphadsereg hadi létszáma a jelenleginél összességében mintegy 18-22%-kal (369.760 helyett 290.000-300.000), békelétszáma pedig mintegy 24-28%-kal (127.200 helyett 92.000-97.000), ugyanakkor szervezeteinek száma mintegy 5-10%-kal kevesebb lenne. (Az MN létszámának alakulása részleteiben a 7. sz. melléklet szerint).

A néphadsereg technikai eszközeinek átlagosan 20-25%-kal történő csökkenésén belül néhány területen nagyobb, akár egyharmados csökkenés is végrehajtható (pl. hk. 500-600 db, tü. tüzesszűzők 400-500 db, vadászrepülőgépek 40-50 db), ugyanakkor a védelmi jellegű eszközök aránya javulna (légvédelem, páncélelhárítás).

IV.
HATÁROZATI JAVASLAT¹²

1/ A Politikai Bizottság egyetértőleg tudomásul veszi a Magyar Néphadsereg helyzetéről és hosszú távú fejlesztéséről szóló jelentést. Azt reálisnak és alkalmasnak tartja a további feladatok megalapozásához.

2/ A nemzetközi helyzet kedvező irányú változása alapján, valamint a védelmi doktrína¹³ elveinek érvényesítése érdekében szükségesnek és indokoltnak tartja a Magyar Néphadsereg struktúrája védelmi jellegének erősítését, és már 1989-90-ben az ezirányú intézkedések megtételét.

3/ Az új biztonságpolitikai felfogás térnyerését, az európai hagyományos erők és fegyverzet csökkentéséről folyó tárgyalások várható eredményeit, az ország teherbíróképességét is figyelembe véve a javasolt „B” változat megvalósítását támogatja, ez a változat képezze a VIII. ötéves terv előkészítésének alapját.

Az új struktúra kialakítására 2-3 év alatt, megfelelő ütemben kerüljön sor oly módon, hogy a hadsereg hadrafoghatósága és alkalmazhatósága minden időben biztosított legyen. Ennek során törekedni kell a minőségi tényezők erősítésére, a szolgálati- és életkörülmények kialakítására, a hivatásos állomány helyzetének folyamatos javítására.¹⁴

¹² Az MSZMP PB 1989. február 28-án megtartott ülésén tárgyalta a *Jelentés a Magyar Néphadsereg helyzetéről, javaslatok hosszútávú fejlesztéséről, feladatairól* című napirendként a kérdést. MNL OL M-KS 288.f. 5/1054. ő.e. MSZMP Politikai Bizottsága 1989. február 28-i ülése anyagai. Az ülésre szánt háttéranyag már egy „szűrt” dokumentum volt, előzetesen áttekintette az MSZMP KB Nemzetközi, Jogi és Közigazgatáspolitikai Bizottsága, a párt különleges grémiuma. Ez a bizottság az átalakuló hatalmi szerkezetet tekintve a biztonságpolitikai területek stratégiai koordinációs bizottságaként működött a párt és a kormány között; a formális pártirányítás korábbi csatornáit, mechanizmusait, módszereit átalakulásának, megszűnésének idején a párt irányelvei érvényre juttatásának intézményes biztosítékeként tevékenykedett. Lásd: Riba András László: Az MSZMP KB Nemzetközi, Jogi és Közigazgatáspolitikai Bizottsága. Adalékok a kései pártállam hatalomtechnikájának tanulmányozásához. In: *Az állampárt biztonsága. Tanulmányok a belügy és a kommunista párt kapcsolatrendszeréről a Kádár-korszakban*. Szerk. Horváth Zsolt – Kiss Réka – Simon István. Budapest, NEB, 2019, 346–347.

¹³ Lásd: Előterjesztés a védelmi doktrína megvalósítása a Magyar Néphadseregben. (Magyar Köztársaság honvédelmi minisztere, Nyt. szám: 0053/17/1989/Hdm., 1989.11.27.). Közli: Kárpáti Ferenc: *Puskalövés nélkül...* Budapest, Duna International, 2011, 296–308.

¹⁴ Lásd erről: Dr. Helgert Imre – Dr. Mészáros Gyula: *A Magyar Honvédség a rendszerváltás sodrában. Néphadseregből – Magyar Honvédség*. Lakitelek, Antológia, RETÖRKI Könyvek 28/2, 2017, 293–361.

4/ A Politikai Bizottság ajánlja a Minisztertanácsnak, hogy a fentiekben foglaltakat érvényesítse a kormányzati munkában.

5/ A katonai vezetés a szükséges egyeztetést végezze el az EFE Főparancsnokságával, s az egyeztetés eredményeiről, valamint a végrehajtásról tegyen jelentést. (...) ¹⁵

Budapest, 1989. január 24-n.

(Kárpáti Ferenc) ¹⁶

Kárpáti Ferenc (Putnok, 1926 – Budapest, 2013) Miskolci munkáscsaládba született ötödik, legkisebb gyerekként. A kereskedelmi iskolát és az érettségit követően 1944-ben segédmunkás volt a Bányaiipari Építő Vállalat putnoki üzemében. 1945-től az MKP tagja és a MADISZ járási titkára. 1946-tól az MKP majd az MDP Borsod Megyei Bizottsága káderosztályának politikai munkatársa. Pártutasításra lett katonatiszt, 1949 februárjában avatták hadnaggyá három hónapos tanfolyam után. Pályája kezdetén a Honvéd Kossuth Akadémián és a pécsi Honvéd Dózsa Gyalogsági Tiszti iskolán teljesített szolgálatot. 1951 és 1953 között a Sztálin Katonai-Politikai Akadémia tüzér szakán tanult, ezt követően soron kívül léptették elő őrnaggyá. 1953-1955 között a veszprémi ágyús dandár parancsnokának politikai helyettese volt. 1955-ben Moszkvában, a Lenin Katonai-Politikai Akadémián megkezdett aspiránsi tanulmányait az 1956 októberi magyarországi események hírére félbehagyta és visszatért Magyarországra. 1956 novemberében a Kádár-kormány támogatására szervezett Honvéd Karhatalomban szolgált, decembertől a Honvédelmi Minisztériumba helyezték, innen került a Zrínyi Miklós Katonai Akadémiára, ahol 1957 márciusától tanszékvezető beosztást kapott. 1958-1970 között a Magyar Szocialista Munkáspárt Néphadseregi Bizottságának első titkára, 1970 decembere és 1985 decembere között a Magyar Néphadsereg Politikai Főcsoportfőnöke. Ezzel a beosztással a honvédelmi miniszterhelyettes is volt egyúttal. 1967-ben vezérőrnaggyá nevezték ki, 1979-ben előléptették altábornagyi rendfokozatba. 1970-től 1990-ig országgyűlési képviselő. Az 1985-ös XIII. MSZMP kongresszuson a Központi Bizottság tagja lett. 1985 decemberében elődje, Oláh István halála után, nevezték ki honvédelmi miniszterré. A Magyar Honvédség Parancsnoksága létrehozása után, 1989. decemberében katonai tartalékállományba helyezték, így negyven év hivatásos katonai szolgálat után „polgári, civil” miniszterként vezette a tárcát 1990. május végéig. A Németh-kormány leköszönését követően Für Lajos hivatalba lépéséig ügyvezető miniszter volt. Miniszterségének ideje alatt alapozták meg a védelmi felfogású katonai doktrínát.

Források:

Kárpáti Ferenc: *Puskalövés nélkül...* Duna International, Budapest, 2011. 333-334.

Kárpáti Ferenc. *NEB Tudástár*. <https://neb.hu/asset/phpXG3E9W.pdf> (utolsó letöltés: 2020. 03. 25.)

¹⁵ Mellékletek: 1.sz.: A közvetlen honvédelmi kiadások alakulása ötvenként 1 lap („SZT”, Lnsz.: 9/591/B); 2.sz.: A Magyar Néphadsereg szervezeti felépítése, fontosabb technikai eszközeinek mennyisége 1 lap („SZT”, Lnsz.: 9/595/B); 3.sz.: Kimutatás az MN főbb eszközeiről, a korszerűség és az 1991-1993 közötti használhatatlanná válás miatti kivonás függvényében 2 lap („SZT”, Lnsz.: 9/635/B); 4. sz.: A haditechnikai eszközök fejlődési ütemének és a beszerzési árak növekedésének néhány jellemzője 1 lap („SZT”, Lnsz.: 9/593/B); 5. sz.: Kimutatás a néphadsereg személyi állományáról 1 lap („SZT”, Lnsz.: 9/637/B); 6. sz.: A Magyar Néphadsereg szervezeti felépítése, létszáma, fontosabb technikai eszközeinek mennyisége a tervezett csökkentések végrehajtása után 1 lap („SZT”, Lnsz.: 9/594/B); 7. sz.: Kimutatás a Magyar Néphadsereg béke- és „M” létszámáról 1 lap („SZT”, Lnsz.: 9/592/B)

¹⁶ Saját kezű aláírás.

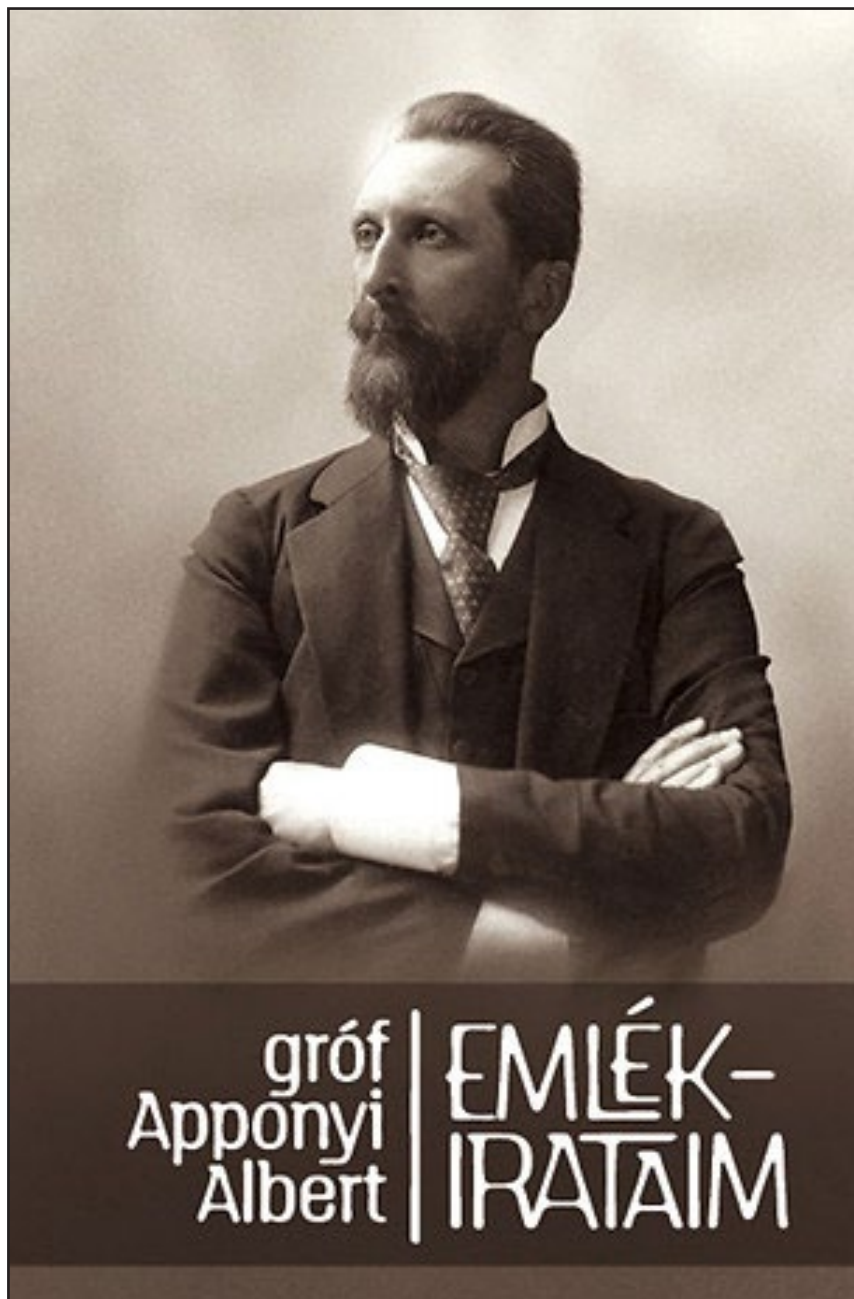
Pálcás öregúr a trianoni márványpalotában

(Gróf Apponyi Albert: *Emlékirataim*. Budapest, Helikon, 2016.)

Ha száz esztendő múltán a jelen kor hőseit kellene megjelölni, követendő példaként az akkori kortársak figyelmébe ajánlani, találnának-e a most élők közül erre olyannyira érdemeset az akkori kutatók, mint amilyen innenről nézvést Apponyi Albert (1846–1933), Széll Kálmán (1943–1915), Tisza István (1861–1918) vagy gróf Károlyi Sándor (1831–1906) volt a maga idejében? Emberségüket, felkészültségüket, hazájuk iránti önzetlen elkötelezettségüket száz év múltán sem kezdte ki az értékeket pusztító tékozló idő, mert ők arra törekedtek, hogy tisztességes nevet hagyjanak az utókorra. Pedig abban az időben, a Monarchia szétesésének, szétrablásának zavaros időszakában bizonyára kénytelenek voltak közel engedni magukhoz a kételyt. A közélet terén is sokat tapasztalt, művelt férfiak, kik tisztában voltak hazájuk „romlékony állapotjával”, nem felhevült képzeletű, légvárakat építő, álmodozó arisztokraták, kiknek jómódjukban fogalmuk sincs a magyarságra a Nagy Háború közeledtével, majd beköszöntével egyre nyilvánvalóan leselkedő veszélyről. „A kaotikus forrongás napjaiban írom e sorokat, amikor emberi ész nem tudja még meglátni a nemzeti és társadalmi erők leendő egyensúlyviszonyait” – kezdi a múlt megidézését a korszak főszereplőinek egyike, gróf Apponyi Albert *Emlékiratainak* előszavában, a háború végén. „Csak annyi látszik bizonyosnak, hogy a régi többé vissza nem tér, hogy mind a régi nemzeti eszme, mind a régi társadalmi rend olyan gyökeres átalakuláson megy keresztül, milyent a kereszténység terjedése óta a világ nem látott, hogy tehát erről a korról, mint a régi Magyarország utolsó korszakáról kell beszélnünk...” Nem voltak olyan, a következményeket figyelmen kívül hagyó, naivan idealista gondolkodásúak a Széchenyi és Deák nemzedékét követő generáció tagjai sem, hogy ne számoltak volna elképzeléseik, tetteik következményeivel.

Az ország korabeli vezető férfijai közül talán Apponyi Albert hivatalos felkérésre megírt emlékiratai segítenek leginkább tájékozódni a kiegyezést követő évtizedek politikai viharairól vagy a korszak politikusainak egymás megértésére törekvő honmentő kísérleteiről. Az 1922-ben megjelent első kötet sikere után a Képviselőház elnökének, Almásy Lászlónak a javaslatára egyhangú döntés alapján kérték fel az akkor már hetvenhat esztendős politikust visszaemlékező írásának folytatására. Apponyi Albert halála évében, 1933-ban fejezte be a munkát, amellyel eleget tett a felkérésnek. A két visszaemlékezés azonban csak 2016-ban jelent meg együtt, a Helikon Kiadó gondozásában.

A 19.-ből a 20. századba forduló magyar idő kimagasló politikusa, vallás- és közoktatási minisztere, a Tudományos Akadémia igazgatósági tagja, író, a legnagyobb hatású magyar szónokok egyike, a magyar törvényhozás több évtizedes jeles résztvevője a kiegyezéskor tizennyolc esztendős volt. Gyermekkorában szülei egyensúlyban tudták tartani a tekintélyt a szeretettel, a komolyságot a vidámsággal. Azon szerencsés kivételezettek közé tartozónak mondhatta magát, aki neveltetése során összhangot tapasztalhatott a hit és a cselekedetek, a tanítás és a példa között. „Ennek az összhangnak a hiánya téveszt meg sokakat” – vonja le a későbbi politikai pályájára érvényes következtetést az emlékiratait közreadó Apponyi – „midőn olyan korban, még nem tud élesen megkülönböztetni az elv és annak képviselői közt, az üdvös tanítást méltatlan ajkáról kell hallgatniok. Én nem csupán a szülői házban voltam ettől megkímélve, de az egész ifjúkoromon át nem láttam rossz papot.” Jezsuiták nevelték, az ausztriai Kalksburgban végezte alsó- és középfokú iskoláit, végig osztályelsőként. Külön gondot fordított

alakjainak stíluskülönbözőségeire is. Démoszthenész és Ciceró, a célratörően egyenes beszéd és az elegánsan feldíszített, körmondatokban gazdag *fentebb stíl* közül mester és tanítvány az ifjú növendék egyéniségével jobban egyező előbbi módszer mellett döntött.

A tizennyolc esztendőes Apponyi Albert a pesti jogi egyetem hallgatója, és társával együtt a „deáki tett” lelkes támogatója volt. Rajongott a kortárs magyar költőkért, verseiket az addigra megtanult olasz, német, francia nyelvekre fordította. A „nemzeti gondolat lüktetése” kora előrehaladtával sem gyengült lelkében. Konzervatív gondolkodású és egyben kiegyezés párti, aminek elsődleges okozója a honféltes volt. A szabadságharc leverése és az önkényuralmi évek után, azok hatására a felelősen gondolkodók feltették hazájukat, mert az átélt megpróbáltatások után törekénynek, függetlenségi törekvéseinek elérésére még gyengének tartották a magyarságot. Középről látták

a nyelvtanulásra és első iskolai sikerei után szónoki tehetségének pallérozására. „Különb valami szónoki készségem már ifjúkoromban is volt – írja. – Kalksburgban egyenesen én voltam a házi deklamátor. Az évzáró és egyéb ünnepélyeken a hivatalos díszbeszéd elmondásával rendszerint engem bíztak meg, ami engem egyébként, mint osztályom első eminensét amúgy is megilletett, a beszédet magam készítettem – előljárom jóváhagyásának fenntartásával. Egy ilyen alkalommal az akkori tartományfőnök, P. Patiss kiváló hitszónok volt segítségemre.” A hitszónok nemcsak az elmondandó beszéd hiányosságaira hívta fel a majdani nagyhatású politikai rétor figyelmét, hanem az intézet parkjában sétálva a szónoklattan nagy

az Udvar törekvéseit, a nemzetiségiek felbátorítását, az elszakadásra buzdító kísérleteket. Mindez még a legjobbakkal, a legtisztább fejű magyar politikusokkal is elhitette, hogy egyedüli oltalmat, a nemzet megmentését csak és kizárólag a Habsburg Birodalommal kötendő szoros szövetség jelentheti. A tenni akaró lelkesülés és a családi hagyomány politikai pályára vezényelte a fiatal embert. „Politikai pálya alatt a parlamentet értettem, és mindazt, amit az ember a parlamentben elérhet: szónoki babérokra áhítoztam, és becsületesen jót akartam tenni, az igazságot szolgálni, de ezen az úton dicsőséget is nyerni. Nagyon ambiciózus voltam, az első sorokba kíváncsi voltam, de magától értetődőnek vettem,

hogy csak tisztességes úton, azaz: meggyőződéseimet követve és hirdetve.” A politizálás tisztességének igénye mindvégig benne élt – pedig ő is olyan korban élt, olyan földön, ahol és amikor a megvesztegethetetlen közszerepelés megvalósításának még az illúziója is naivitásnak tűnt. „A becsületes politikus lelkét állandóan gyötrik ezek az elkerülhetetlen kompromisszumok, állandóan kételkedik, hol a határ, melynél tovább nem mehet, ameddig elmenni azonban – épp az ügy érdekében kell. Tökéletes belső harmóniát tehát alig élvez valaha. A tiszta igazság a politikában olyan, mint a tiszta arany, amely tudvalevőleg az érmeforgalomra csak bizonyos nemtelen ércvegyületek által válik alkalmassá, amikor azután mindig kétséges, hány százalék ilyen vegyület mellett érdemi még meg az »arany« nevet éppúgy: hány százalék engedmény mellett marad igazság a forgalomképessé tett igazság?”

Apponyi Albert korszakos politikussá érését a családi környezet, a hagyományok, a kapcsolatok és az iskolai pallérozódás mellett hosszabb külföldi utazások érlelték. Franciaországban tapasztalta meg például 1870-ben azt, amit hazájában majd bő egy emberöltővel később, a Nagy Háború után: a császárság bukását és a háborút követő országvesztést. Római útja során azt tanulta még hozzá ehhez, hogy a különféle valós vagy virtuális intézményeket – egyház, népképviselő, sajtószabadság, köztársaság – külön kell választani azok képviselőitől, mert ezen intézmények még legméltatlanabb képviselőik botránnyait is túlélnek. Kezdő, a családi hagyományokat követően konzervatív politikusként 1848 és 1867 szintézisére törekedett. Egészen az 1889-es véderővitáig kitartott konzervatív nézetei mellett, ám a jelentős tömegtüntetést kiváltó, végső soron Tisza Kálmán lemondását előidéző esemény hatására (is) módosított azokon. A konzervatív szemlélet két alappillére a hagyománytiszteltet és a nemzeti eszme. A Habsburgok tekintélye és feltétel nélküli követhetősége megkérdőjeleződött Magyarországon a szabadságharc óta. A kiegyezés csak „elfedi a bajt”, a különféle közös ügyek intézése

során azonban fel-felizzott a parázs még akkor is, ha a felelősen gondolkodók – és ez alatt természetesen nem csak a konzervatív politikusok értendők – védtelennek s társtalannak érezték nemzetüket egy esetlegesen bekövetkező világgéssel szemben. Egyre inkább előtérbe került hát a kétely, s növekedett a liberális gyökerű Szabadelvű Párt népszerűsége Apponyi gondolkodásában is.

Huszonhat esztendősen, 1872-ben lett képviselő, szűzbeszédét a Zeneakadémia létrehozása ügyében tartotta a parlamentben. Érdemes ideidézni a későbben párját ritkítóan legendás szónok visszaemlékezését erre az eseményre: „Hazudnék, ha azt állítanám, hogy minden elfogultságtól mentes voltam, az a síri csend, amely fogadott, az a tudat, hogy mennyi függ az első benyomástól, bizony remegésbe hozta idegrendszeremet. De ez csak odáig tartott, míg a két első mondatot elmondtam. Azon túl határozottan élveztem a helyzetet, és amint láttam, hogy miként nő a kedvező hatás, amint éreztem azt a magnetikus összeköttetést a hallgatósággal, mely a szónoklat lényege: teljes biztonsággal kezeltem a szót, úgy, amint bennem keletkezett, mert ez az első beszédem sem volt előre leírva, csak átgondolva.”

Az első sorba készülődő fiatalember hatásos szónoklatainak, befolyásos pártfogóinak, vitathatatlan politikusi tehetségének köszönhetően hamarosan ott találta magát, ahová vágyakozott. 1872 és 1875 között Deák-párti országgyűlési képviselőként kezdte pályáját. 1877-től az Egyesült Ellenzék vezére, 1881-től haláláig a jászberényi kerület képviselője volt. A második Wekerle-kormányban (1906–1910) vallás- és közoktatásügyi miniszterként vett részt, nevéhez fűződik az 1907-es oktatási törvény, amely ingyenessé tette az elemi iskolai oktatást, és megemelte a tanítók fizetését. Az őszirózsás forradalom és a tanácsköztársaság idején, az általa enyhe árnyalatú kifejezéssel „kaotikus időknek” nevezett két esztendőben a Pozsony melletti családi birtokán várta Magyarország sorsának jobbrafordulását. Mire a Huszár-kormány

idején, már jóval a „büntető ítéletek” meghozatala után a magyarok képviselői is meghívást kapnak a trianoni tárgyalóterembe, minden eldőlt, Magyarország sorsa megpecsételődött.

Amikor 1920 legelején Párizsba szólították a magyar tárgyaló felet, az akkor már csak takaréklángon regnáló, végórát élő, a magyar delegáció utaztatására bankkölcsönt igénybe vevő Huszár-kormány a nagytekintélyű gróf Apponyi Albertet kérte fel a „tárgyalódelegáció” vezetésére. Mi készítette erre ezt a hetvennégy esztendő, a vörös diktatúra által megbélyegzett arisztokratát – kérdezhették egymástól a trianoni palotában jelenlévő antant diplomaták –, kinek országát politikai ellenfelei vitték végromlásba? Ki ez a délceg, egyenes tartású, mégis nehezen járó „pálcás öregúr”, ki most a győzteseket szembesíti vétkeikkel?

A hazája védelmében, annak reménytelen helyzetében szólásra jelentkező „pálcás öregúr” megadva a győzteseknek kijáró köteles tiszteletet, a házigazda ország nyelvén, mondandójának összegzését olasz és angol nyelven is elmondva, mindvégig mértéktartóan szólva fejtette ki a magyar álláspontot. Nem kendőzvéen hazája helyzetének reménytelenségét, Apponyi így kezdte beszédét: „Mégis, ha Magyarország abba a helyzetbe állíthatnák, hogy választania kellene ennek a békének elfogadása vagy visszautasítása között, úgy tulajdonképpen arra a kérdésre adna választ: helyes-e öngyilkosnak lennie, nehogy megöljék.” „A mérhetetlenül és méltatlanul szigorú békefeltételek azért keltenek megütközést a magyarokban, mert a többi, vesztes országoknak – Ausztriának, Bulgáriának és Németországnak – ajánlott ugyancsak kemény feltételekhez képest a miénk még ezeken is túltesznek. Mivel érdeemtük ki az eljárás során ezt a kivételezett rosszindulatot? Mert nem csak arról van szó ezekben a dekrétumokban, hogy Magyarország veszítse el népességének és területének kétharmadát, hanem arról is, hogy a maradék ország veszítse el energiatartalékait is, s így váljék alkalmatlanná a háborús jóvátétel

visszafizetésére. Uraim! – fordul Apponyi a jelenlévő ítéletvégrehajtókhoz – [...] ki kell jelentenem, hogy ezt az ítéletet nem lehet kimondani oly nemzet fölött, amely abban a pillanatban, amidőn a háború kitört, nem bírt teljes függetlenséggel és legfeljebb csak befolyást gyakorolhatott az Osztrák-Magyar Monarchia ügyeire, és amely nemzet, ezt a legutóbb nyilvánosságra hozott okmányok bizonyítják, fel is használta arra, hogy helytelenítse azokat a lépéseket, amelyeknek a háborút elő kellett idézniök.” A megalázó feltételek mellett a szónok az elszakítandó területek lakosainak a korábbinál előnytelegebb/élhetlenebb majdani hátrányos helyzetét is előrevetíti. „Mi lesz a sorsa annak a kétharmadnyi lakosságnak, amely idegen impérium alá kerül? Hiszen új előjáróik, tanítóik, parancsnokaik alacsonyabb kulturális fokon állnak, mint a régiek.” Mint korábbi kulturális miniszter, Apponyi Albert jól ismerte az idevonatkozó statisztikai adatokat. Az egykori dualizmuskori Magyarországon az írástudók aránya elérte a nyolcvan százalékot, a románoknál ez az arány harminchárom, a szerbeknél hatvan volt. „Nézeteim szerint – mondta Apponyi Albert – a nemzeti hegemóniának egy alacsonyabb kulturális fokra való átruházása nem közömbös az emberiség nagy kulturális érdekei szempontjából.” És sorolta az idegen megszállás alatti esztendőben már végbement veszteségeket, többek között két egyetem – a pozsonyi és a kolozsvári – lezüllesztését, rombolását. A magyar előterjesztés szerint egyetlen megoldás lehetne ebből a kaotikus helyzetből, a korábbi amerikai elnök Wilsoné: a népszavazás. Döntsenek a leginkább érintettek, az elcsatolt területen élők. Ezen túl vizsgálóbizottság helyszínre küldését is javasolta a magyar békelegáció. „Kérjük azonban Önöket, hogy vizsgálják meg a helyszínen a történeteket, küldjenek ki a végső döntés előtt a helyszínre szakértőkből álló bizottságot, hogy meggyőződjhessenek azokról a tényekről, amelyek az említett területen végbemennek.”

A sokat megélt idős magyar arisztokrata politikai tisztán látta a jövőt,

a hamarosan beköszöntő újabb katasztrófát. „A múlt szomorú tapasztalataiból tudjuk, hogy a felforgató elemek sikerei mind annak következményei, ami aláásta a társadalom morális erejét, tehát mind annak, ami meggyöngítene a nemzeti érzést és előidézte a munkanélküliség nyomorát. Ha Európának ebben a részében, amely még mindig közel áll a bolsevizmus égő fészkehez megnehezítik a munka feltételeit, megnehezítik a munka újbóli megkezdését, ezáltal csak a társadalmi béke veszélyei nyernek újabb tápot. Védővámok lehetnek a járványok, különösen a morális járványok ellen. Mindezekkel a teóriákkal szemben Önök felhozhatják mint döntő tényezőt, a győzelmet és a győzők jogait. Elismerjük ezeket, Uram. Készek vagyunk vereségünk váltságdíját megfizetni. De ez lenne az újjáépítésnek egyedüli elve? Az erőszak volna az egyedüli alapja az építésnek?”

A végső döntés azonban, amikor ezek a kérdések elhangzanak, már megszületett. Magyarország bűnösnek találtott, az ítélet mértékét figyelembe véve a legbűnösebbnek a központi hatalom országai közül. A trianoni döntés óta három nemzedék magyarjai találgtatják ennek okát. Mert ideje lenne már az akkor és később felmerült kérdésekre magunkat sem kímélve őszinte válaszokat találni. „Miben vétkeztünk, hol, és miképp?” A második háború végén a *Magyar Csillagban* Illyés Gyula és szerkesztőtársai kezdeményezésére a korabeli írók, gondolkodók javarésze *Hírünk a világban* címmel egymással is vitázva, de inkább cselekvést ígérő egyetértésre törekedve keresték a választ. És a hosszas diskurzus után a főszerkesztő Illyés maga is döbbenetesen állapítja meg: „hírünk a világban rettenetes”. És amíg ezen nem tudunk változtatni, addig sok Trianonban, az ott elszenvedett magaláztatásban lehet még részünk.

Csakugyan olyan pimaszul dölyfösek lennének, lovas nemzet büszke fiai-lányai, kik csak magas nyeregből tudnak beszélni az útjukba kerülőkkel? Vétkeink határtalanok? Ne felejtsük el a végső ítélethozatalnál, hogy a jobbágyok a

világ más tájain is kalaplevéve álltak földesuraik előtt a fölemlegetett korban, akik akkor valóban rendre magas lóról beszéltek velük. A joggal kifogásolható öntelt magatartás a társadalmi rangnak, és nem a nyelvi különbözőségnek szolt. A *Magyar Csillagban* egykor véleményt nyilvánítók közül többen a magyarok és a Magyarországra vándorló, települő, a 18. századtól már tartósan itt élő nemzetiségiek és az őslakos magyarság mindinkább elmérgesedett viszonyának okát a Habsburgok ármányának tulajdonították. Az Udvar titkos levéltárai bőséggel őriznek olyan adatokat, szigorúan titkos és bizalmas jelentéseket, leiratokat, melyek ezt az állítást meggyőzően igazolják. A Habsburgokkal történő kiegyezés után, az 1867-ben született és akkoriban példásan nagyvonalú, nemzetiségieket érintő, az itt élőket nemzeti türelemre intő rendelet törvénybe iktatása után sem szűnik meg az Udvar árokásó tevékenysége – nyilvánvalóan a Birodalom túlélését segítő magyarok kordában tartása okán. Hogy mindezek ellenére a törvények betartatására is nagyobb gondot és figyelmet kellett volna fordítani? Igen, ez kivédhetetlen vád, amelyet a nemzeti önérzetre nálunknál később ébredő szerbek, románok, szlovákok méltán kérnek számon rajtunk. Vétkeink nagy részét nem gondolattal, szóval és cselekedettel, hanem mulasztással követjük el.

Időszerű cselekedet volt Apponyi Albert *Emlékiratainak* együttes kiadása. Trianont emlegetni, a tanácsköztársaság nemzetpusztító szerepét szóba hozni, Kárpát-medencei közös dolgainkról szóban, írásban értekezni nem lehetett nyilvánosan a szocializmusnak nevezett rendszer négy évtizede alatt. De sohasem késő az őszinte beszéd. A kiváló felkészültségű, felelősen gondolkodó államférfi – aki kiszámíthatóan reménytelen feladat megoldására is vállalkozott hazája érdekében a neki rendelt időben – szavára most is érdemes figyelniük.

KOZMA HUBA

Balsai István, a rendszerváltó igazságügyminiszter

Az egyetem elvégzését követően az Igazságügyi Minisztérium szerződéses állományába kerültem, annak érdekében, hogy beletanulhassak a kodifikáció jogászi munkájába, amelyet nem oktattak az egyetemen, és amelynek összetett kihívásáról addig fogalmam sem volt. Bár a rendszerváltás előtt, a nyolcvanas évek végén jártunk, a Minisztérium akkor már évek óta dolgozott olyan törvényeken és jogszabályokon, amelyek nélkül a rendszerváltás törvényes alapokon el sem kezdődhetett volna (például az egyesülésre vagy a gyülekezési jogra vonatkozó törvényekre gondolok). Az akkori miniszterhelyettes, Bogdán Tibor vezetésével jobbára fiatalokból álló csapat egy új alkotmány tervezetén is dolgozott, amelynek munkájába – ha csak érintőlegesen is, de én is – bekapcsolódhattam. Ezen túl többek között a nemzeti jelképekről vagy a képviselők mentelmi jogáról, az ombudsmanról szóló törvények előkészítésében is részt vehettem. Egy, már a késő estébe nyúló belső megbeszélésen két, addig általam nem ismert jogász ült le velünk az asztalhoz (ahogy később megtudtam: ügyvéd kollégák). Nem tulajdonítottam ennek jelentőséget, sokszor vettem részt külsősök a megbeszéléseken, fontos és izgalmas kérdéseken dolgoztunk. Éreztem ugyanakkor, hogy ez a két kolléga nem a szokásos érdeklődők közé tartozott: szimpatikus határozottsággal képviselték az akkor még igencsak radikálisnak tűnő jogelveket a megbeszélés során. Valószínűleg senki sem gondolta a jelenlévők közül, hogy a későbbi igazságügyi miniszterrel, Balsai Istvánnal és a majdani belügyminiszterrel, Horváth Balázssal ülünk egy asztalnál.

Merthogy Balsai Istvánnak, aki akkor már másfél évtizede ügyvédként dolgozott a fővárosban, a Magyar Demokrata Fórum tagjaként 1988 és 1990 között fontos szerepe volt a rendszerváltás jogi előkészítésében. Meghatározó tagja volt az Ellenzéki Kerekasztal tárgyalásainak, az ellenzéki és kormányoldali egyeztetéseknek. Kiemelt területe a választójogi törvény előkészítése volt a I/III-as munkabizottságban, az MDF „választási felelősének” számított, vélhetően emiatt lehetett 1989–1990-ben tagja a szervezet első Országos Választási Bizottságának.

Központi szerepére figyelemmel várható volt, hogy a négy legfontosabb, jogászi képzettséget igénylő poszt – a frakcióvezető, a parlament alkotmányügyi bizottságának vezetője, az igazságügy-miniszteri és a belügyminiszteri tisztség – valamelyikére őt fogja jelölni a későbbi miniszterelnök, Antall József. Antall a visszaemlékezések szerint e két utóbbit ajánlotta fel Balsainak, aki meghatódva a rendkívüli megtiszteltetéstől, ügyvédként, az igazságszolgáltatási rendszer tagjaként előbbi pozíciót választotta (bár arra a koalíció más pártjaiból Füzessy Tibor kereszténydemokrata és Torgyán József kispolitikus is aspirált). Így lett az Antall-, majd a Boross-kormány igazságügy-minisztere, míg Horváth Balázs a belügyminiszter. Egyik kidolgozója volt az MDF–SZDSZ paktumnak, amelynek célját alkotói a kormányozhatóság és a stabilitás megteremtésében vélték felfedezni. Bár a későbbi miniszterelnök akarátát a megegyezés létrehozásával teljesítették, Kónya Imre visszaemlékezése szerint Balsai István a megállapodás aláírása közben ezt jegyezte meg: „erkölcsi, politikai hullák vagyunk”.

Igazságügyi miniszterként rendkívül fontos volt számára az elégtétel adása: hogy a korábbi rendszerben sérelmet szenvedettek, áldozatok ne csak kárpótlás formájában, de a büntetőjog eszközeivel, a bűnösök felelősségre vonásával is igazságot kaphassanak. Tudjuk, hogy személy szerint is milyen lelkiismereti válságot jelentett neki, hogy az igazságtételi kérdésekben az akkori Legfelsőbb Bíróság elnökével és a legfőbb ügyésszel is szembe kellett mennie, akik – ahogyan Balsai fogalmazott – „atavisztikusan utálták” e megoldást. A Zétényi-Takács-féle törvényjavaslatban megfogalmazott elévülési elvet – azaz hogy a diktatúra ideje alatt az elévülés nem következhetett be – jogásként is támogatta. Döbbenet látta, hogy az Alkotmánybíróság a törvényt, ahogy fogalmazott, nem „verifikálta”. Miniszteri megbízatása legfontosabb eredményeinek éppen ezért a semmisségi és kárpótlási törvényeket – köztük az egyházi ingatlanok visszaadásáról szóló törvényt – és az 1956-os forradalom és szabadságharc leverésében résztvevők büntetőjogi felelősségre vonását lehetővé tévő szabályozást tartotta. Évtizedekkel

később, egy 2015-ben megjelent beszélgetésben és a *Modellváltás '89* című, 2018. október 25-i történelmi fesztiválon is jogállamellenesnek nevezte az 1991-es, az igazságszolgáltatási törvényt alkotmányellenesnek minősítő és megsemmisítő AB-határozatot. Ugyanilyen határozottsággal ítélte el az 1990. őszi taxisblokádot is, amelyet a törvényes, első szabadon választott kormány megbuktatására kezdeményezett puccsként és államcsínykísérletként értékelte. Számos kritikával illette Göncz Árpád köztársasági elnököt, aki sok területen – így az igazságtételi törvény elfogadásában is – akadályozta az Antall-kormány tevékenységét.

Az 1994. évi országgyűlési választásokon ismét az MDF képviselőjeként került be az Országgyűlésbe. Az alkotmány- és igazságügyi, 1995. június 26-ig a mentelmi, összeférhetlenségi és mandátumvizsgáló, és megalakulásától az alkotmány-előkészítő állandó bizottságok tagja volt. Az MDF részéről ő vett részt az ÁPV Rt.-nek az önkormányzatokat megillető belterületi földértékekkel kapcsolatos kötelezettségeinek tisztázására felállított vizsgálóbizottság munkájában. 1994 és 1998 között vezette az MDF-frakció jogi kabinetjét, 1996 és 1998 között a párt frakcióvezető-helyettese, 1998 és 2002 között frakcióvezetője volt.

2004-ben ő is szembefordult Dávid Ibolya pártelnökkel: az MDF eredeti politikai arcukatát követte. A később az MDF-ből törvénytelenül kizárt képviselőkkel együtt tagja lett a Lakitelek Munkacsoportnak, illetve alapítója az ebből alakult Nemzeti Fórumnak. A párton belüli harc következtében 2004-ben kizárták az MDF frakciójából, majd 2005-ben a pártból is. Féléves kényszerszünetet követően 2005-ben az ellenzéki FIDESZ-frakcióban folytatta képviselői munkáját.

A 2010-es választás után az alkotmányügyi, igazságügyi és ügyrendi bizottság elnöke, valamint a 2006. október 23-i rendőri brutalitás, tömeges emberijog-sértések felderítésével foglalkozó miniszterelnöki megbízott lett. Szimbolikus időpontban, 2011. március 15-én készült el az úgynevezett *Balsai-jelentés*. A 2006-os választást követően Gyurcsány Ferenc balatonöszödi beszéde kapcsán országos felháborodás és tüntetéssorozat bontakozott ki, amely az október 23-i megemlékezés durva rendőri beavatkozásával ért tetőpontjára. A *Jelentés* megállapította, hogy a brutális rendőri intézkedések, őrizetbe vételek részben vétlen személyeket értek, a rendőri fellépések következményeként mintegy száz sebesülés történt, köztük tizenhat gumilövedék okozta súlyos, életveszélyes sérülés. Balsai István így foglalta össze a *Jelentés* tanulságait: „Vizsgálódásom során arra a következtetésre jutottam, hogy noha október 23-a a legdurvább jogsértések szimbóluma, mégis inkább egyik elemének vagy akár csúcspontjának tekinthető annak a folyamatnak, ami a Gyurcsány-kormány erőszakos és paranoid hatalomakarását jellemezte.” A *Jelentés* számos bűncselekményt azonosított, és felvetette a terrorcselekmény elkövetésének vizsgálhatóságát is.

2011-ben a Fidesz-KDNP koalíció az Alkotmánybíróság tagjának jelölte, majd az Országgyűlés megválasztotta alkotmánybíróvá, így az összeférhetlenségi szabályok miatt lemondott országgyűlési mandátumáról és más politikai tisztségeiről.

Korai halála megakadályozta, hogy alkotmánybírói ciklusát befejezhesse, s megfosztotta attól is, hogy ezt követően elvégezze azt a részletes számvetést, amelyben a rendszerváltásban és az azt követő három évtizedben játszott szerepét, nézeteit, gondolatait foglalhatta volna össze. A rendszerváltás egyik jogi szakértője, az első szabadon választott kormány igazságügy-minisztere, az ellenzékben politizáló, majd a saját pártjából kizárt, s kényszerűen újrakezdő politikus, egy nemzeti konzervatív beállítottságú alkotmánybíró visszaemlékezése most már véglegesen hiányozni fog történelmi forrásaink közül. Balsai István pályafutása tanulságainak összegyűjtése és összefoglalása utódaira vár.

Érdemes munka ez!

PETRIK BÉLA

Az elmúlt negyedév fontosabb eseményei

Nyári Gábor főigazgató bemutatkozó interjúja

Intézetünk új, január 1-jén hivatalba lépett főigazgatójával, Nyári Gáborral készített interjút a *Pesti Srácok*. Nyári Gábor a RETÖRKI eddigi tevékenységét úgy értékelte: az Intézet eddigi fázisában is kiemelkedő eredményeket sikerült elérni, több mint ötven kötet került kiadásra, és létrejött az archívum, amely igen gazdag állományra tett szert. „Az archívumunkat levéltárrá kívánjuk alakítani, a szabad kutathatóság feltételeit szeretnénk tovább szélesíteni az általunk kezelt anyagok tekintetében. Ez nagyfokú digitalizációt és új programokat is jelent. Ne felejtjük el, hogy az intézet birtokában lévő dokumentumok valódi kincset jelentenek a történelmi kutatásokhoz, hiszen mi kezeljük többek között Pozsgay Imre hagyatékát is. A cél, hogy érezhetően szélesre tárja a kapuit a szakmai közönség előtt az intézetünk, a nagyközönség számára pedig elérhető tudásbázisokat hozhassunk létre már középtávon. Szeretnénk kiépíteni olyan tudásbázisokat, amelyek elérhető módon részletesen feldolgozzák a rendszerváltás folyamatát és amellet, hogy a kutatókat és az érdeklődőket segítik, a közoktatásban is segédanyagként használhatóak. Szeretnénk együttműködési megállapodásokat kötni egyetemekkel, hogy hallgatók kutathassanak az intézet archívumában a tanulmányi éveik alatt, illetve a külsősök számára is szeretnénk kitárni a kapukat” – fogalmazott a jövőbeli tervekről.

„A RETÖRKI feladata meglátásom szerint, hogy segítse a magyar társadalmat a rendszerváltás történetének, emlékeinek és élményeinek feldolgozásában. Úgy hiszem, hogy három évtized távlatából már meg tudjuk teremteni azt a közös nemzeti minimumot, ami szerint a rendszerváltás folyamata – minden hibája és árnyoldala ellenére – egy olyan érték, ami a diktatúra korszakából átmenetet képzett a demokratikus Magyarország mindennapjaiba. Szeretnék azonban itt is emlékeztetni mindenkit, hogy a rendszerváltás számára felrótt negatívumok és visszasságok esetében általában a megelőző korszakok bűneiről, illetve azok következményeiről, továbbéléséről beszélünk. Ezeknek azonban fontos felismerni, hogy rövid időn belül és teljességgel véget vetni csak egy újabb totalitárius rendszer képes, ahogy történt ez egykor a nyilas és a kommunista hatalmi váltás alkalmával. Ha szigorúan csak a módszereket nézzük, akkor azt látjuk, hogy egy korábbi rendszer működtetőit – mint például a Horthy-korszakban szerepet vállalt hivatalnokokat, tanárokat, katonatiszteket, stb. – teljes mértékben csak erőszakos és törvénytelen hatalmi eszközökkel, internálással, bebörtönzéssel, fenyegetéssel, veréssel lehetett háttérbe szorítani – ahogy tették ezt a kommunisták a hatalomátvételük időszakában. A rendszerváltás célja azonban pontosan az volt, hogy ezeket a módszereket is hátrahagyjuk a totalitárius diktatúrákkal és ideológiákkal együtt” – mondta az interjúban.

(Samók Dávid interjúja alapján, Pesti Srácok.hu)

A RETÖRKI nyilatkozata az új Nemzeti Alaptantervről

A Rendszerváltás Történetét Kutató Intézet és Archívum helyesnek véli és támogatja az új Nemzeti Alaptanterv történelemoktatással kapcsolatos céljait és eszközeit.

A RETÖRKI helyesnek tartja azt az irányelvet, amely szerint a diákok az egyes történelmi folyamatokat nem általános modellek alapján, hanem a konkrét történelmi helyzet jellegzetességeit figyelembe véve, az események szereplőit és mozgatórugóit megismerve tanulmányozhatják. Ez a szemlélet hozzásegítheti a diákokat, hogy megértsék a magyarság

sajátos történelmi szerepét, ezáltal erősödjön identitásuk, és kialakuljon bennük egy egészséges történelemszemlélet és nemzettudat.

A RETÖRKI külön örömmel fogadja, hogy az új Nemzeti Alaptanterv – mind általános-, mind középiskolai szinten – mer foglalkozni az 1989–1990-es évek eseményeivel, és célként fogalmazza meg, hogy a közoktatás kereteiből kikerülő tanulók összefüggéseiben szemléljék a rendszerváltás folyamatait, és felismerjék annak történelmi jelentőségét. Ezáltal elérhető, hogy a magyar társadalom fiatalabb nemzedékeiben kialakuljon egy olyan átfogó kép a rendszerváltásról, amelynek fő üzenete a magyar szabadság és függetlenség visszaszerzése, miközben a tanulóknak az is tudatosul, hogy az 1989–1990-es események – árnyoldalaik és hibáik ellenére – a tragédiákkal teli 20. századi magyar történelem pozitív lezárását jelentik.

Kitüntetés Bíró Zoltánnak

Áder János, Magyarország köztársasági elnöke nemzeti ünnepünk, március 15. alkalmából, a Magyar Érdemrend középkeresztje a csillaggal (polgári tagozata) kitüntetést adományozta Bíró Zoltán irodalomtörténész részére.

A Rendszerváltás Történetét Kutató Intézet és Archívum egykori főigazgatója, a *Hitel* című folyóirat alapító főszerkesztője a rendszerváltoztatás folyamatának előkészítésében, illetve a Rendszerváltás Történetét Kutató Intézet és Archívum megalapításában és vezetésében vállalt kimagasló szerepe, valamint a 20. századi magyar irodalomtörténet szakértőjeként folytatott több évtizedes kutatói-oktatói munkája elismeréseként vehette át a kitüntetést.

A koronavírus-járvány miatt idén az állami kitüntetések ünnepélyes átadása elmaradt, de a köztársasági elnök hivatala közreadta az elismerésben részesülők névsorát.

Hűséggel végzett munkáját ezúton is köszönjük, a kitüntetéshez szívből gratulálunk!

Húsz év után – Kötetbemutató

Január 15-én mutatták be Szabó László Zsolt és Tóth Gy. László *Húsz év után* című kötetét, amelyben a rendszerváltozás huszonzét szereplőjével készült, korábban az Echo Televízió műsorán futó interjúkat gyűjtötték egybe.

Nyári Gábor, a RETÖRKI új főigazgatója a kötet érdekességeként méltatta, hogy a névsorban olyan szereplők neve is megfér egymás mellett, mint Thürmer Gyula és Tőkés László. Emellett a kötetben interjút olvashatunk többek között Csurka Istvánnal, Kövér Lászlóval, Bíró Zoltánnal, Pozsgay Imrével, Szűrös Mátyással, Boros Imrével, Lezsák Sándorral, Horváth Bélával, Lóránt Károllyal. A főigazgató szerint a kötetből a rendszerváltásról és arról az időszakról – a 2008–2009-es évekről – is képet kaphatunk, amelyekben az interjúk születtek.

Tóth Gy. László, a könyv egyik szerkesztője 2008-ban programigazgatóként dolgozott az Echo Televíziónál, a sorozat indulására emlékezett vissza. Tudatos koncepciója volt, hogy ne legyen homogén a sorozat, ne csak a politikai jobboldalon állókat kérdezzék meg – így került a névsorba például Thürmer Gyula, a Munkáspárt elnöke. Fontosnak nevezte, hogy olyanok embereket is megkérdezzenek, akiket a fősodor mellékvágányra tett: például Petrasovits Annát, a szociáldemokrata párt egykori vezetőjét.

Tóth Gy. László, Bíró Zoltán és Nyári Gábor a könyvbemutatón.

Bíró Zoltán, a RETÖRKI nyugalmazott főigazgatója könyvbemutatójában a rendszerváltás fontos kül- és belpolitikai sarokpontjaira emlékezett vissza. Olyan alapvető megállapításokat idézett a könyvből, mint a privatizáció elhibázott volta – erről elsősorban Csurka István, Lőránt Károly és Boros Imre beszélt –, vagy a hatalomátmentés visszassága, amelyet többek között Pozsgay Imre érintett. „Lakiteleken megfogalmaztuk, el kell érni a nemzeti függetlenséget, és meg kell valósítani a demokratikus intézményrendszereket. Igaz, hogy szabadok lettünk, de a szabadságunkkal nem tudtunk mit kezdeni, mert közben kifosztottak bennünket” – összegzett a MDF egykori ügyvezető elnöke.

(Medveczky Attila)

Közgazdászok és szociológusok találkozói

Az Intézetünk külsős munkatársa, Lőránt Károly szervezésében létrejött közgazdászok és szociológusok 4K Köre decemberi műhelyvitáján Máté János *Miért buktak el eddig a paradigmaváltási próbálkozások?* című előadására került sor. Az előadó szerint fogalminknak az emberi léthez hozzárendelt újragondolásával lehet elszakadni a mai – válságra vezető – társadalmi civilizációs modelltől.

A januári összejövetelet *Közösségek sorsjátzmája – Rendszerek váltása után és előtt* címmel szervezték. A felvezető előadásokat Németh István (*Önszerveződéssel a túlélésért*), Lantos Tamás (*A vidék és a falvak – ökológiai és rendszer megközelítésben*) és Nagy Júlia (*Új idők – új szellemi szükségletek, megoldások keresése*) tartották. Az előadást követő vitákban a globalizmus közösségi életre gyakorolt kedvezőtlen hatása került előtérbe, melynek következtében a közösségek felbomlása gyors ütemben halad. Hangsúlyt kapott, hogy ennek az aszimmetrikus folyamatnak súlyos következménye az ország szuverenitásának csökkenése. A cél tehát az aszimmetrikus erőhatásoknak ellenálló közösségi szerveződés erősítése, fontos példának tekintve a Hangyaszövetkezőt, mint választ az aszimmetrikus hatalmi erőterre.

(Szegő Szilvia)

A Rendszerváltó Archívum 2020/1. számának szerzői

Izing Máté Antal (Bicske, 1995)

A Szegedi Tudományegyetem földrajz-történelem tanár szakos hallgatója. A Móra Ferenc Szakkollégium tagja. Négy éve foglalkozik a kárpátaljai magyarság témakörével, kutatásának középpontjában Kárpátalja magyar fiatalságának kihívásai, jelen- és jövőképe áll. A Magyar Patrióták Közösségével több kutatóúton is részt vett, melynek célja a határon túli magyarság kulturális értékeinek dokumentálása, örökségturisztikai beszámoló készítése volt.

Jónás Róbert (Csenger, 1978)

Történelem szakon szerzett alapszakos diplomát 2015-ben a Kodolányi János Főiskolán, majd 2017-ben végzett a Nemzetközi Tanulmányok mesterszakon. A főiskola és a RETÖRKI közös kutatói ösztöndíjpályázatának keretében 2016 júniusa és decembere között fél évet kutatói ösztöndíjasként töltött az Archívumban. 2017-től a RETÖRKI Archívum munkatársa. 2018 szeptemberétől az Eszterházy Károly Egyetem történelem szakának mesterszakos hallgatója. A *Rendszerváltó Archívum* főmunkatársa.

Kávássy János Előd (Vác, 1973)

Történész. Vácott érettségizett 1991-ben. Pályafutását operatőrként kezdte, majd a Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsészettudományi Karán szerzett angol szakos bölcsész és történelem szakos tanári diplomát 2005-ben. Doktori disszertációjában Ronald Reagan két elnöki periódusának magyar-amerikai kapcsolatait dolgozta fel. 2008 óta számos tanulmánya, illetve publikációja jelent meg tanulmánykötetekben és folyóiratokban, miközben több angol nyelvű kötetet jegyez, részben vagy egészben szakfordítóként. 2015-ben *Nyugati szélben*, 2017-ben *Mások szemével*, 2019-ben *Sodrásban* címmel önálló tanulmánykötete jelent meg, emellett a *Magyar Hírlapban* is rendszeresen publikál. 2013 őszétől a RETÖRKI tudományos munkatársa.

Kozma Huba (Budapest, 1943)

Muzeológus, politikus. A nyolcvanas években a kiskunmajsai helytörténeti múzeum vezetője volt. Az MDF alapítója, és 1991-ig országos elnökségi tagja. Kiskunmajsai lakásán rendezték meg 1988 márciusában az MDF első vidéki fórumát. 1990-től négy éven át az MDF országgyűlési képviselője. Még ebben az évben közreműködésével megalakult a Magyarországi Gazdakörök Országos Szövetsége, melynek elnökévé 1991-ben választották meg. Politikusi pályájának befejezése után nyugdíjba kerüléséig a kiskunmajsai helytörténeti múzeum és a Pongrátz Gergely által létrehozott – az országban mindmáig egyetlen – '56-os múzeum és középiskolás nyári diáktábor szervezője-vezetője.

Mészáros Gyula (Tatabánya, 1940)

Nyugállományú repülő ezredes. Középiskoláit Komáromban és Tatabányán végezte. 1968 és 1971 között elvégezte a Zrínyi Miklós Katonai, majd 1974 és 1976 között a Szovjetunióban a Vorosilov Vezérkari Akadémiát. Vadászpilótaként szolgált a repülőezrednél, 1983-tól az 5. hadsereg repülőfőnöke volt. 1990-ben doktori címet szerzett, majd 1991–1995 között, nyugállományba vonulásáig – repülőképzéssel párhuzamosan – a Zrínyi Miklós Katonai Akadémia Repülőtanszék tanszékvezetője volt. A Magyar Hadtudományi Társaság alapító tagja, repülőszakértő.

Nyári Gábor (Ajka, 1986)

Történész. A Veszprémi Padányi Bíró Márton Római Katolikus Gimnáziumban érettségizett, 2012-ben a Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsészettudományi Karán szerzett történelem mesterszakos diplomát. 2017-ben ugyanitt szerzett PhD fokozatot a német és osztrák területeken élő magyar emigráció történetéről írt disszertációjával. Számos tanulmány mellett, 2015-ben *A Sándor-palotától a ravatalig. Teleki Pál második miniszterelnöksége, 2018-ban Menekültek az új hazában. A német és osztrák területeken élő magyar emigráció története, 1945–1956* címmel könyve jelent meg. 2018-tól az Emberi Erőforrások Miniszterének tanácsadója, 2019-től Magyarországtudató Intézet munkatársa, 2020 januárjától a RETÖRKI főigazgatója.

Petrik Béla (Budapest, 1965)

Ügyvéd. Az ELTE Állam- és Jogtudományi Karán végzett, majd a jogi szakvizsga után ügyvédként dolgozott. Jogi tárgyú írásai a *Magyar Jogban*, a *Gazdaság és Jogban*, történeti témájú írásai elsősorban a *Hitelben*, a *Magyar Szemlében*, a *Kortársban*, a *Bárkában*, az *Életünkben*, az *Új Forrásban* és a *Kommentárban* jelentek meg. Kutatásai középpontjában a népi-nemzeti mozgalom története áll, a témával kapcsolatos tanulmányaiból több önálló kötete jelent meg. A Bethlen Gábor Alapítvány kuratóriumának tagja, a Nagy Gáspár Alapítvány titkára.

Rapali Vivien (Budapest, 1990)

Történész. A Károli Gáspár Református Egyetem Történelemtudományi Doktori Iskola doktorandusza. Kutatási területe a 20. századi magyar műszaki értelmiség története és a Műegyetem képzési és ösztöndíj rendszerének vizsgálata. 2020-tól a RETÖRKI munkatársa.

Riba András László (Marcali, 1987)

Történész. A kaposvári Táncsics Mihály Gimnáziumban érettségizett. Egyetemi tanulmányait a Pázmány Péter Katolikus Egyetemen végezte, majd ugyanitt a Történelemtudományi Doktori Iskola doktorjelöltje. 2014-től a RETÖRKI munkatársa, 2017-től az Intézet Archívumának osztályvezetője. Fő kutatási területe a pártállam politikatörténete.

A szerkesztők életrajzai

Házi Balázs (Budapest, 1987) Történész, levéltáros. A budapesti Toldy Ferenc Gimnáziumban érettségizett 2006-ban, 2013-ban a Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsészettudományi Karán szerzett történelem mesterszakos diplomát. A Magyar Országos Levéltár több projektjében is részt vett segédlevéltárosként. Az Országos Széchényi Könyvtár munkatársa volt 2013–2014-ben, majd 2014 októberétől a RETÖRKI alkalmazásában áll. A Bethlen Gábor Alapítvány titkára.

Nagymihály Zoltán (Budapest, 1988) Történész. 2012-ben szerzett diplomát a Pázmány Péter Katolikus Egyetem történelem szakán, ahol elsősorban a 20. századi magyar történelem és az emigráció kérdéseit kutatta, szakdolgozata a *Látóhatár* c. müncheni lap történetét mutatta be. 2013-ban és 2014-ben a nemzetpolitikai államtitkárság Körösi Csoma Sándor-programjának ösztöndíjasaként kétszer fél évet töltött a németországi magyar diaszpóra közösségeiben. 2014-től a RETÖRKI munkatársa. A PPKE Történelemtudományi Doktori Iskola hallgatója, a Bethlen Gábor Alapítvány kurátora.

RENDSZERVÁLTÓ **ARCHÍVUM**

Kiadó:

Rendszerváltás Történetét Kutató Intézet és Archívum

Felelős kiadó:

Nyári Gábor

Kiadó székhelye:

1055 Budapest, Kossuth Lajos tér 1-3.

Szerkesztők:

Házi Balázs, Nagymihály Zoltán

Főmunkatárs:

Jónás Róbert

Szerkesztőség tagjai:

Gulyás Martin, Pálinkás Barnabás, Szekér Nóra

Nyelvi lektor:

Budai-Szántó Daniella

Borító és lapterv:

Házi Balázs, RETÖRKI

Szerkesztőség elérhetősége: 1062 Budapest, Andrássy út 100, 1. emelet
szerkesztoseg@retorki.hu

Ingyenes kiadvány. Megjelenik negyedévenként.

HU ISSN 1589-0228 (nyomtatott)

HU ISSN 2498-9193 (online)

Nyomdai munka: Pannónia Nyomda

A RETÖRKI Rendszerváltó Archívum című műve *Creative Commons*
Nevezd meg! - Ne add el! - Így add tovább! 4.0 Nemzetközi Licenc alatt van.

Szabó László Zsolt – Tóth Gy. László

HÚSZ ÉV UTÁN

Interjúk a rendszerváltásról
2008–2009-ben

2008 2009

ANTOLÓGIA KIADÓ
LAKITELEK, 2019

Domonkos László

DÉLVIDÉKI RENDSZER, MAGYAR VÁLTÁS

ANTOLÓGIA KIADÓ
LAKITELEK, 2019

A RETÖRKI legújabb kötetei.